

Hankó Ildikó - Kiszely István

A NÁDORI KRIPTA

Tartalom

ELŐSZÓ

A NÁDORI KRIPTA

JÓZSEF, A NÁDOR

ALEXANDRA PAVLOVNA

**A NÁDOR, AKI HABSBERGNAK SZÜLETETT
ÉS MAGYARNAK HALT MEG**

ISTVÁN, AZ UTOLSÓ NÁDOR

A NÁDORI KRIPTA TÖBBI LAKÓJA

EPILOGUS

IRODALOM

MELLÉKLETEK

Előszó

Munkánk a szokásos, hétköznapi rutinfeladatnak indult; felkérésre antropológiai azonosítást kellett végezni. A Budapesti Történeti Múzeum régésze, Zolnay László és a Magyar Nemzeti Galéria akkori főigazgatója, Pogány Ö. Gábor kértek fel, hogy a budai Vár egyik - még a háborús károkat szenvedett és többszörösen kirabolt, szétdúlt - részében a „nádori kriptában” eltemetett halottak antropológiai azonosítását végezzük el, hogy majd a sírbolt műemléki helyreállítása után a temetkezőhely újra bemutatható legyen a nagyközönségnek. A kérés jogos igény volt, hiszen az együttes történelmünk egy darabját képezi. Nem vagyunk annyira gazdagok múltunk emlékeiben, hogy egy ilyen érték pusztulásánál még asszisztáljunk is. A nádori kriptában eltemetett személyek afféle „háttérfigurák”, akik közvetlenül vagy közvetve - a család utolsó tagjai már alig - némileg befolyásolták történelmünk egy adott korszakát és életükön, halálukon keresztül betekinthetünk a múltunk, a jelenünk, és a jövőnk szempontjából fontos korszakba.

Dokumentációinkat ebben a formában nem kiadásra szántuk. Igen pontos és részletes vizsgálati jegyzőkönyvet készítettünk, és eltemettük az archívba, mint sok más hasonló munkát. Amikor a nádori kripta helyreállításának megtorpanása miatt Ráday Mihály 1985. június 24-én az Unokáink sem fogják látni című műsorában országunk e kis történelmi gyöngyszeméről filmet készített, az emberek figyelme hirtelen a nádori kripta felé fordult. Ekkor kaptunk felkérést a Helikon Könyvkiadótól a munka sajtó alá rendezésére. Köszönjük éberségüket és figyelmüket.

Egy közösség munkáját egy vagy két embernek elég nehéz megírni. Mégis ezt tettük, ugyanis a részdokumentumokban az életrajzok, a leírások és a tényállások gyakran ismétlődnek, fedik egymást, így aligha lehetett volna azt „fogyasztható” formában közreadni. Így is problematikus a kötet stílusa, hiszen egyikünk sem történész, hanem biológus-antropológus, akik a száraz tények leírására szorítkoznak. Hogy e könyvecskét ketten írtuk, mentse az a tény, hogy két évtizede dolgozunk együtt, és mellékesen házassági kötelék is összeköt bennünket.

Mivel az embertani azonosításra a felkérést mi kaptuk, a kis munkaközösség többi tagja meg fog bocsátani azért, hogy az ő eredményeiket mi interpretáljuk, úgy gondoljuk, etikus formában. A tudományos munka elvégzésére olyan pontosan és jól együtt dolgozó munkaközösség alakult ki, amely mintául szolgálhatna minden interdiszciplináris kutatásnak. Így és csakis így kellene a természettudományoknak egzakt adatokat szolgáltatni a társadalomtudományok részére. Ha létezik a világon interdiszciplináris munka, akkor ez az volt. Ahogy bővültek a problémák, úgy vontunk be újabb és újabb szakértőket, és ahogy nőtt a „team”, úgy szaporodtak eredményeink. Párhuzamosan dolgoztunk minden ellenszolgáltatás nélkül; mindenki a saját szakterületén, a saját főhatóságának jóváhagyásával és nemegyszer anyagi támogatásával.

Munkánk közben „megismerkedtünk” egy családdal, a Habsburgok azon ágával, amelynek első jelentős tagjáról - József nádorról - Domanovszky Sándor 1944-ben azt írta, hogy Habsburgnak született és magyarnak halt meg. Vizsgálataink a magyar Habsburg-ág tagjainak személyére, főleg halálára vonatkoztak. Mondanivalónk központjában József nádor áll, akinek halálával és halálán keresztül az egész életével kapcsolatba kerültünk. Megismertünk egy embert, aki ötven évig viselte az ország legmagasabb méltóságát, de magánélete tele volt emberi tragédiákkal: feleségei, gyermekei korán és tragikus körülmények között elhunytak, és ő az adott körülmények között mégis a legtöbbet tett hazánkért. Nem szabad őt mai szemmel - netán - elítélni, hiszen nehéz korszakban volt ütközőpont az osztrák uralkodói ház és az önállóság útját kereső Magyarország között. Halála után egy évre a 48-as szabadságharc,

majd annak sárba tiprása következett. Jött az 1867-es kiegyezés és sokáig érthető okoknál fogva bénultan állt az ország a Habsburg-ház minden tagjával szemben.

Vizsgálataink közben derült ki, hogy néhány felszínes, kis - későn, halála után írt - búcsúztatót kivéve (Garay János, 1865, Vértes József, 1925, Lestyán Sándor, 1943) elfeledkeztünk József nádorról. Egyedül Domanovszky Sándor írta meg történelmi igényű életrajzát munkásságának első, alig másfél évtizedéről 1944-ben - de ezt a munkát nem fejezte be. József nádorral szemben, úgy érezzük, tartozásaink vannak.

Hogy miről akartunk e kötetben írni, azt legjobban Vörös Károly történész fejezte ki, aki az alábbiakat éppen elmarasztalólag írta e munkáról:

„A két nádort kivéve az eltemetetteknek semmiféle történelmi szerepük nem volt, nem is lehetett; bármely budapesti köztemető „jobb” családi sírboltjaiban tucatjaival lehetne találni náluk történelmileg sokkalta jelentősebb személyeket... Végül is az, amit írnak, mégiscsak elsősorban történelem. A kriptát és lakóit ugyanis nem lehet csupán egy komplex orvosi vizsgálat tárgyának vagy (egy-egy személyeket) valamely rejtélyes erő áldozatának tekinteni; és egyéni jelentőségüket is valami több adja meg, mint hogy milyen kitüntetések, nadragok vagy gombok maradtak meg belőlük. Ezt a teljes bemutatást pedig akkor, ha így a maguk teljes valóságának és jelentőségének megfelelően akarjuk ábrázolni őket, nagyon is vállalni kell - vagy pedig le kell mondanunk az élő emberről... A szerzők számára a személy akkor kezd élni, amikor meghal, bebalzsamozzák, eltemetik, kirabolják stb. Az olvasót ellenben mégiscsak az élő ember érdekli, még akkor is, ha nem főhercegről vagy egy utcai baleset áldozatáról van szó: a halottat az élete teszi érdekessé.” (Kiemelés a szerzőktől.)

Ezek után mégis vállaltuk a történelmi szempontból „jelentéktelen” emberek hétköznapi életének a leírását. Szakmánkat bátran vállaljuk, azt is, hogy számunkra egy személy akkor kezd élni, amikor meghal és ezen túlmenően semmi „komplex történelmi” képet nem akarunk vázolni. Ezt remélhetően megteszik történészeink. A palatinus ág politikai árnyalatait sem fogjuk feszegetni, ezt ragyogóan megteszik szakembereink a Magyarország története című munkában.

Óhatatlanul felvetődött bennünk az az igény, hogy múltunk egy darabját átmentsük a jövőnek, még akkor is, ha ez a darabka igen kicsi és olyan személyekről szól, akikből „tucatnyit találhatnánk bármely budapesti köztemetőben”. Történelmi emlékeink jelentős része rajtunk kívülálló okokból pusztult el, de rajtunk áll a megmaradtak megtartása. Ha nincsen Escorialunk vagy Saint Denis székesegyházunk, akkor becsüljük meg Székesfehérvárunkat és a budavári nádori kriptánkat, hiszen ezek hozzánk tartoznak, ha tetszik, ha nem.

Úgy etikus, ha munkaközösségünk minden tagját bemutatjuk, akiknek eredményeiből e munka összeállt. A sorrend itt semmiféle értékrangsor nem jelent, hiszen mindannyian egyenrangú partnerként végeztük a ránk bízott munkát.

Hunyadi Károly alezredes, a Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnökségének munkatársa. Régóta dolgoztunk együtt; a mohácsi csatater tudományos kutatásában nehéz időket éltünk át. Hunyadi Károly, félretéve tudományos rangját és beosztását, velünk dolgozott a pizsokban, a kilátástalanságban, és velünk küzdött az emberi értetlenség ellen. Ő is fájó szívvel bocsátotta utolsó utáni - de nem végső - útjára Alexandra Pavlovnát, I. Pál orosz cár lányát Ürömben és az utolsó magyar nádorokat. A Magyar Néphadsereg munkára mindig kész kiskatonái emelték helyükre a sok mázsányi és tonnányi márványlapokat és szobrokat a kriptában. Hunyadi Károly mögött ott volt a politikai főcsoportfőnökség mindig segítő keze, elsősorban Mándi Árpád, akkor még csak vezérőrnagy, majd Oláh István - akkor altábornagy - vezérkari főnök személyében.

Faragó Endre, az Országos Igazságügyi Vegyészeti Intézet igazgatója munkatársaival az igen fontos toxikológiai vizsgálatokat végezte. Ugyanolyan precizitással döntött a múlt század nádorai és családtagjai halálukát illetően, mint a mai halottaknál. Faragó Endre, aki a kriminalisztikában ismert nemzetközi szaktekinély, ott volt velünk a legnehezebb munkáknál; az urnák kibontásakor a tömény illóolajoktól estére éppoly rosszul lett, mint mi.

Az Igazságügyi Orvosszakértői Intézet dolgozói a munka középső szakaszában csatlakoztak a vizsgálatokhoz, de annál nagyobb lelkesedéssel vették ki részüket a munkából. Jegyzőkönyvi vizsgálati eredményeik nélkül munkánk hiányos maradt volna. Az intézet igazgatója *Szabó Árpád* főorvos. Együtt dolgoztunk *Varga Tibor* és *Susa Éva* orvosszakértőkkel is. Az ő kérésükre az Igazságügyi Minisztérium engedélyezte az igen költséges vizsgálatok elvégzését. Velünk voltak a sötét kriptában, ott voltak a belső részeket tartalmazó urnák felbontásakor, Alexandra Pavlovna koporsójának kinyitásakor, lecinezésekor a helyszínt szabályaik szerint rögzítették, elvégezték az orvosi, ballisztikai, humángenetikai és szerológiai vizsgálatokat. Teljes értékű kórbonctani munkát végeztek a csodálatosan konzervált belső részekben.

A radiológiai vizsgálatokat *Horváth Ferenc* egyetemi tanár, az Országos Munka- és Üzemegészségügyi Intézet osztályvezetője, a vércsoportvizsgálatokat pedig *Lontayné Santora Zsófia* igazságügyi szerológus szakértő végezte. *Somogyi Endre* professzornak, a SOTE Igazságügyi Orvostani Intézet igazgatójának köszönjük, hogy az elektronmikroszkópos vizsgálatok elvégzését lehetővé tette.

Nagy Judit, a Budapesti Történeti Múzeum restaurátora vizsgálta a megmaradt ruhákat és textíliákat. Vele együtt bontottuk ki azokat a tetemekeket, amelyeken még ruhamaradvány volt. Ő mentette meg az utókor számára József nádor kidobott piros dolmányát, és több hónapi restaurátori munkával varázsolta újjá, hogy az utókorak megmaradjon. Kolléganőjével, *Szebényi Judittal* kiegészítette és rendbe hozta az utolsó magyar nádor mellényét, hogy a Hadtörténeti Múzeum kiállításába kerüljön. Alexandra Pavlovna közel 3 méter hosszú uszályos halotti ruháját olyan állapotba hozta, mintha ma készítették volna. Textilanyagokat, cipőket és papucsokat gyűjtött, mosott, varrt, hogy minél több relikviát mentsen meg az utókoraknak.

Már a nádori kripta korábbi kifosztása idején is az éremszakértőnk, *Makai Ágnes*, a Hadtörténeti Múzeum tudományos munkatársa volt, aki ezenfelül a talált fémek vizsgálatát is elvégezte. Mivel ötvösképesítése is van, megfigyeléseivel ismereteinket sok adattal gazdagította.

Rákóczy Rozália a Hadtörténeti Múzeum könyvtárának vezetője kereste és beszerezte a korabeli irodalmat, könyveket, képeket. Szaktudásával és irodalmi tájékozottságával segítette munkánkat. „Sajtószemelvények a nádori családról” címmel kéziratköteget adott át használatra, amely munkából e kötetben bőven merítettünk.

Juhász Etelka képzettsége szerint régész, állása szerint könyvtáros, munkája és szíve szerint antropológus. A munkában nem ismert lehetetlent; minden forrásmunkának utánanézett, meg is szerezte, és bizony a nehéz rézkoporsók emelésénél sem sajnálta testi erejét. Hétfőnként vette ki évi szabadságát, hogy velünk dolgozhasson a kriptában.

Hírlapírónk *Kiss Károly* volt. Ott volt a kripta felnyitásakor, az átadáskor és betartotta közös elhatározásunkat, hogy a munka befejezéséig nem ír érdemi tudósítást a nádori kriptáról. Hogy milyen tantaluszi kínokat kellett egy vérbeli hírlapírónak kiállnia, azt csak kollégái tudnák megmondani. Annál szebben méltatta a munka jelentőségét a befejezés után.

Munkaerőben soha nem volt hiányunk. A Magyar Tudományos Akadémia kutatási ellátás szolgálatának üzemeltetési osztályvezetője, *Végh László* maga is, de lelkes munkatársai személyében is segített. *Gyüre János* kezdetben elektromos áramot varázsolt a sötét kriptába,

ezután mint lakatos segített szakszerűen felnyitni a brutálisan felfeszített koporsókat. A végén pedig ő cinezte le, nehogy illetéktelenek hozzáférjenek.

Amikor 1977. október 3-án megdőbbenve álltunk a befalazott nádori sírbolt bejáratánál, *Takács János* kőműves bontotta meg a falat és segített a szarkofágok kinyitásánál. Mindannyian szinte minden alkalommal szívesen voltak velünk. Az érdeklődés és a segíteni akarás tartotta őket is köztünk. Mindig volt személy- vagy tehergépkocsink a tetemek szállításához, mindig volt elektromos áramunk, egyetemista hallgatóink pedig minden apróbb munkát elvégeztek; takarítottak, hogy úgy adhassuk át a kriptát, ahogy az minden halott rangjához méltó.

Munkánk derekától velünk dolgozott a MAFILM Objektív Stúdiója *Marx József* vezetésével, *Szöts István* vendégrendezővel és *Sára Sándor* Kossuth-díjas operatőrrel. Önként csatlakoztak hozzánk. Soha el nem múló pillanatokat rögzítettek színes filmanyagon már akkor, amikor nem tudták, hogy ebből valóban lesz-e tudományos eredmény vagy sem. Szöts István, Bécsben élő magyar származású rendező, azon túl, hogy ingajáratot tartott Bécs és Budapest között, befúrta magát a bécsi titkos levéltárba, majd elutazott Schaumburgba és Mentonba, ahonnan értékes dokumentumokat bányászott elő. Tetemrehívás címmel film is készült munkánkról - nem rajtunk múlt, hogy nem mutatták be.

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének fényképészei, *Sugár Lajos* és *Kádas Tibor* felváltva vettek ki szabadságot a munkanapokra, mert érezték, hogy olyan eseményeket kell megörökíteniük, melyek soha vissza nem térnek.

Még valaki csatlakozott hozzánk: *Papp János*, az MTA Központi Kémiai Kutató Intézetének vegyésze. Ő az ürömi sírkápolnát vallotta „magáénak”, annak rendbe hozataláért sem energiát, sem pénzt, sem munkát nem kímélt. Azon időkben védte meg és hozta rendbe az ürömi sírkápolnát és kertjét, míg az Országos Műemléki Felügyelőség és az ürömi tanács azon vitatkoztak, kinek mi a kötelessége és joghatósága e területen. Meg is kapta munkásságáért velünk együtt a „hivatalos” elmarasztalást.

Munkánk jelentős részét a Magyar Nemzeti Galéria területén belül végeztük. Itt mindig készséggel segítségünkre voltak *Göncz István* és *Gebhardt Tibor* gondnokok, valamint *Döbrentei Katalin* műszaki gondnok. A koporsók visszacinezésénél anyagot és embereket adtak, a halottak tisztas visszahelyezéséhez fehér túllt vásároltak; nem volt olyan kérésünk, amelyet ne teljesítettek volna.

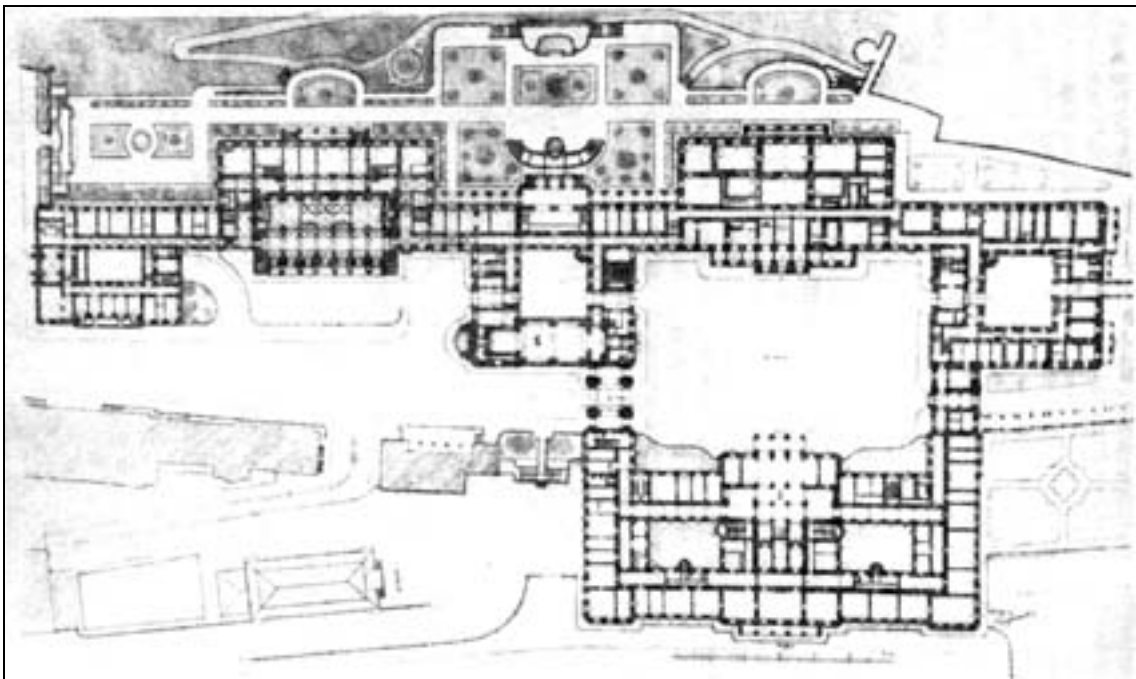
Amikor munkánkat befejeztük - az előzőekben már említett -, dokumentációt állítottunk össze magunknak és a tudomány számára. E munka bevezetőjét Hunyadi Károly írta és a következő gondolatokkal zárta le: „Befejeződött egy munka, amelyről a kezdetén még nem gondoltuk, hogy közben hogyan terebélyesedik, szélesedik és újabb és újabb megoldásra váró, előre nem látott problémákkal gazdagodik. Az elvégzett munka tanulságul szolgál sok tekintetben, de talán elsősorban a csoport belső kapcsolatrendszerét, viszonyait illetően. A feladatra hat különböző intézet más és más szakmai képzettségű munkatársai fogtak össze. Az új, előre nem látott, válaszra váró problémák óhatatlanul bővítették a résztvevők körét.

A viszonylag nagy létszámú és heterogén összetételű, egy feladat végrehajtására szerveződött alkalmi csoport - interdiszciplináris team - mind a szakmai, mind az emberi kapcsolatokat illetően zökkenőmentesen dolgozott. Könnyen és következetesen érvényesültek olyan elvek, mint az önzetlenség, a közérdek és az egyéni érdek megfelelő összhangja, a tudományos érdeket szolgáló fegyelem. A sikeres munkának különösen fontos feltétele volt az a gyorsan kialakult gyakorlat, hogy minden alapvető kérdésben nyílt, őszinte, kollektív vitában születtek a döntések, amelyekhez a csoport valamennyi tagja szigorúan alkalmazkodott, ragaszkodott és tartotta magát. Minden résztvevő számára élményt jelentett egy-egy szakember beszámolója az

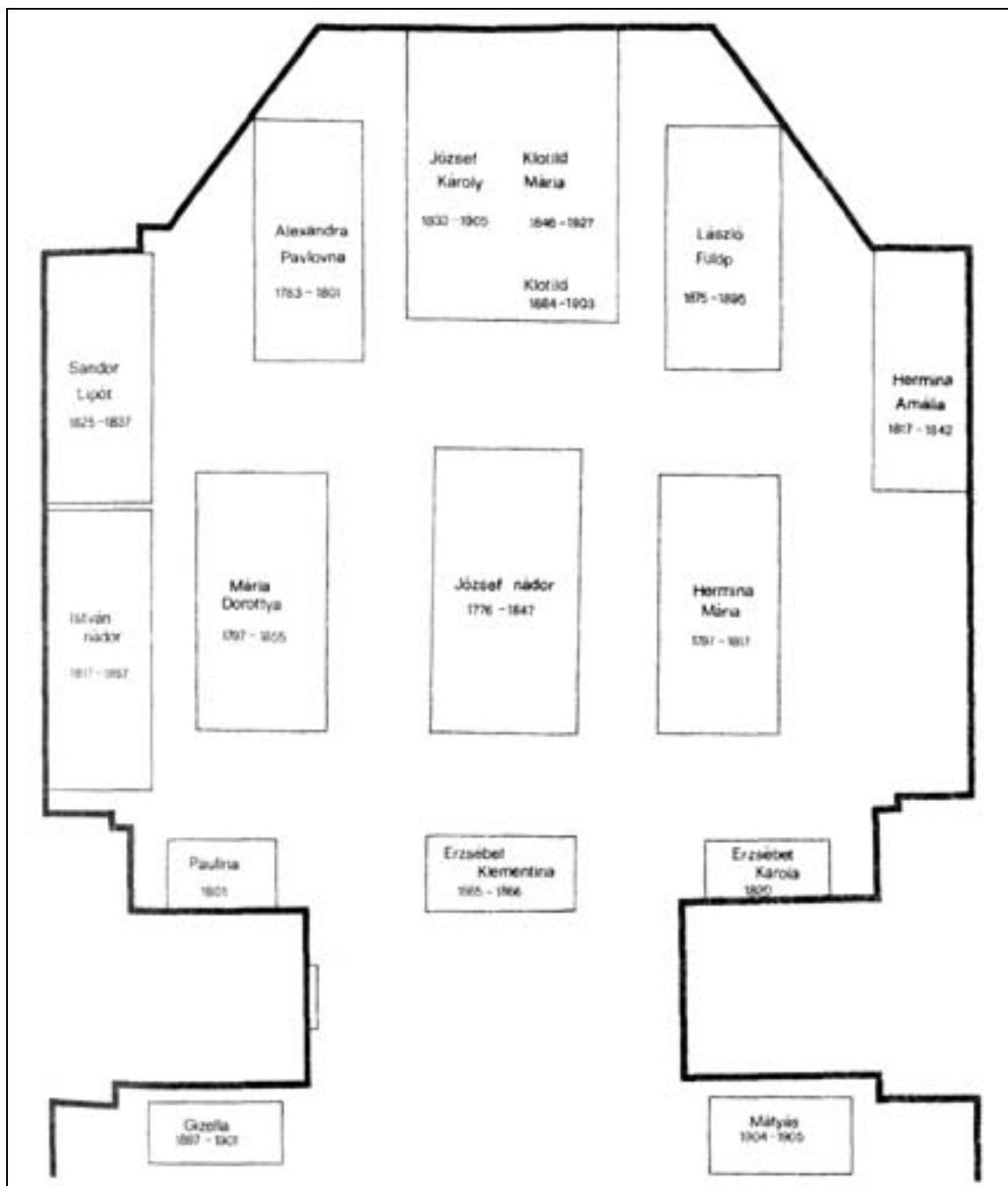
általára végzett kutatások eredményeiről. Jellemző volt ezekre a megbeszélésekre az, hogy mindenki közreadta azokat az információkat, amelyek szakmai területéhez talán nem is tartoztak, de kutató-kereső munkája során rábukkant. Így újabb szálakkal bővült az eredeti kutatási program és kerültek felszínre értékes adalékok.

A csoport munkastílusának érzékeltetésére meg kell említeni a sajtóhoz való viszonyt. A munkáról óhatatlanul értesültek a különböző lapok és hírközlő szervek munkatársai. A feltárás, a helyreállítás, az azonosítás, a szakértői vizsgálatok és azok eredményeiről hallott hírek felkeltették az érdeklődésüket. Többen szerettek volna ezekről írni, a munka valamely fázisáról riportban beszámolni, tudósítani a legérdekesebbnek tűnő mozzanatokról. A munkacsoport kétszer is foglalkozott ezzel a problémával és alapos vita nyomán egyhangúlag olyan álláspontot foglalt el, amely szerint sem a csoport, sem annak tagjai külön semmit nem közölnek a sajtó érdeklődő munkatársaival a munka befejezéséig. Erre több negatív tapasztalat figyelmeztette a csoportot, amely szerette volna elkerülni az esetleges egyoldalú, az egészről kiszakított vagy nem teljesen bizonyított dolgokról történő híradást. Úgy vélte mindenki, hogy az idő előtti tájékoztatás többet árthat az ügynek, mint amennyit esetleg használhat. Elejét akartuk venni annak, hogy feltételezések tényként kerüljenek nyilvánosságra. Az volt a véleményünk, hogy a hiteles képhez az egészet kell látni és ezután kerülhet sor tudósításokra egy-egy részletről kellő higgadsággal, szenzációk nélkül.”

Ezt írjuk le most a kötetben. A könyv részben természettudomány (antropológia, biológia, kémia, orvostudomány), részben társadalomtudomány (régészet, művészettörténet, történet-tudomány). Olyan összetett, mint maga az élet.

Franz Anton Hillebrant 1770-ben készült felmérési rajza a budai palotáról; első emeleti szint.
Az 1-es szám a Zsigmond-templomot jelöli, amely alatt volt a nádori temetkezőhely.

A budai palotában levő nádori sírbolt, ahol a nádori család szarkofágjai vannak elhelyezve (a halottak visszatétele utáni állapot)

A NÁDORI KRIPTA

„Zsigmond király palotája előtt templomot építtetett, amelyet védőszentjéről, Szent Zsigmondról nevezett el, ki iránt különös tisztelettel viseltetett, s ezt sok tagból álló társaskáptallal ajándékozta meg”. (Bonfini) A templom a budai Várnak a Zsidó utcájában, a Fehérvári kapu mellett állt: alapításának éve a rendelkezésünkre álló adatok szerint 1424 lehetett; sokan (Salamon Ferenc, Kubinyi András, Zolnay László) ennél korábbra, így 1410-re teszik.

A hajdani Zsigmond-prépostság temploma ma a Szent György tér közepén álló Honvédelmi Minisztérium épületromjától délre, illetve a mai Várszínház és a volt József főherceg palotája között állt. Ebbe a templomba temették el 1464-ben Podjebrád Katalint, Mátyás király első feleségét és feltehetően a francia származású Anna (Anne de Foix) királynét, II. Lajos király édesanyját. Az „alacsony csúcsíves soktornyú templom” (Némethy Antal) a török időkben Jeni dzsámeszije lett, majd azt lerombolták. A Zsigmond-templom romjai a budai Vár 1686-os ostrománál tovább pusztult. Az 1699-es egyházi szemle romjaiból is már csak keveset talált; köveit a környékbeli építkezésekhez hordták el. A templom helyén Putanich Márton János esztergomi kanonok, majd a Szt. Zsigmondról nevezett prépostság előljárói az 1700-as évek elején kisebb templomot építettek, mely kétszer is (1715-ben és 1723-ban) tűz martalékvá lett. A Fehérvári kapu fölötti toronyban 1723-ban lőpor robbant fel és a templomot romba döntötte. Később Götzl Ferenc prépost 1727 táján újra felépíttette, majd 1767-ben Mária Terézia parancsára ismét lebontották és köveit széthordták.

Buda 1686. évi ostroma után a romba dőlt várpalota és várnegyed újjáépítése vontatottan bár, de elkezdődött. Egyes, katonai szempontból fontos szakaszokon már 1689-ben készen álltak az új épületek. A hajdani királyi vár azonban még hosszabb ideig romokban hevert, hasznosításáról nem tudtak dönteni. Végül is a III. Károly király korában megindult építkezés 1767-ben, Mária Terézia uralkodása alatt befejeződött. Az 1767-ben befejezett királyi palotában emelt templomot Mária Terézia azzal a kikötéssel adta a Szent Zsigmond prépostság kanonokainak, hogy állandó lakhelyüket Pozsonyból Budára tegyék át, gondoskodjanak itteni javaikról, a palotába telepített angolkisasszonyok lelki gondozását lássák el és vállalják a - Raguzából (mai Dubrovnik) 1771-ben elhozott - szent jobb őrzését. Magát a szent jobbot 1778-ban átvitték a sekrestyéből nyíló, külön e célra épített, Szent Jobb-kápolnába.

Az újonnan épült várkápolna sorsa - a palota használóinak állandó cserélődése következtében - meglehetősen hanyatott volt. Az épület rövid ideig üresen állt, mígnem 1770-ben a királynő az angolkisasszonyok apácarendjét költöztette a palotába, akik azt mindössze hét éven át birtokolták. Újabb királynői rendelet 1777-ben a nagyszombati egyetemet költöztette Budára, a királyi várba. 1785. január 12-én gróf Batthyány József hercegprímás az alábbi javaslatot tette: a Vár plébánosainak ajánltasson meg a Szent Zsigmond prépostságnak a címe. A február 15-én ülésező Hofkommission - udvari tanács - felelevenítette válaszában Mária Terézia korábbi rendelkezését, hogy „a kastélyban külön plébánia legyen”, a budai Szent Zsigmond prépostságot ahhoz kötötte és kívánta, hogy a plébánia a király védnöksége alatt álljon.

Eredeti rendeltetésének megfelelően, első ízben 1790-1795-ig Sándor Lipót nádor lakott a palotában. Halála után a nádori méltóságban utóda, József főherceg költözött Budára, s alakíttatta át az épületet állandóan lakhatóvá.

A várkápolna neve 1900-ig Szent Zsigmond, 1900-tól Szent István magyar királyról nevezett plébánia, majd Magyar Királyi és Udvari Vár-Plébániatemplom, Vártemplom, Udvari Templom, Várkápolna, Királyi Kápolna stb. volt. A királyi palota XIX. századi nagy átépítése idején a Szent Jobb-kápolna útját állta a közlekedésnek. Különösen a régi palota északi

négyszögéhez tartozó kocsiforgalom megnövekedése tette szükségessé a kis udvar rendezését. Így a kis kápolnát Hauszmann Alajos építész lebontatta, a szent jobb őrzésére pedig elfalaztatta a Zsigmond-kápolna szentélye mögötti folyosó egy részét, s ide ajtót nyitottak a szentélyből. A kápolna áttelepítésére Hauszmann készítette a terveket, az elfalazott szentélyrészt Lotz Károly mozaikképeivel díszítették.

A budai vártemplom a második világháború alatt megsérült, berendezési tárgyaiból azt, ami megmaradt a Mátyás-templomba szállították át. A várpalota újjáépítésekor a templom helyén a Magyar Nemzeti Galéria kiállítótermei épültek fel. A mai B és C épületet összekötő keresztszárny nyugati végén állt, észak-déli irányban, Szentélye - illetve a Szent Jobb-kápolna - a Mátyás-kútnak támaszkodott, bejárata az oroszlanos udvarról nyílt.

Az 1769-ben befejezett új templomhoz kripta is készült. Bejárat a sírboltba csak a királyi palotából volt, bár eredetileg a kórus alatti részről induló keskeny lépcsővel tervezték a lejáratot, mégsem az valósult meg. A kriptába a palotából a Szent Jobb-kápolna mellett a szögletes belső udvaron át, vagy kívülről az oroszlanos udvarról ugyancsak a belső udvaron át lehetett bejutni.

Az angolkisasszonyok a templommal együtt a kriptát is megkapták, de nemcsak saját használatukra, hanem a palotában tartózkodók számára is. A plébánia első fennállásának idején, 1777-ig 10 anyakönyvi bejegyzés történt a halottak rovatába. A sírbolt első lakója egy gyermek, Affolter Péternek, a palota felügyelőjének csecsemő lánya, a második Hoffmann János, az új királyi palota Bécsből küldött kapusa volt. Utána Pitroff Károly következett, a második plébános, majd Affolter Péter első felesége. Őt követte Pfiszterer udvari tisztviselő húszéves fia, végül az új kapus, Kubesch Mátyás négy piciny gyermeke. A gyermekeket a kripta aljába ásták be, a felnőtteket oldalüregbe falazták el. A kripta 1777-től újra használaton kívül állt.

A Sándor Lipót nádor tragikus halála után Budára költözött új nádor, József sem temettette először halottait a Zsigmond-kápolna kriptájába. 1801. március 8-án, néhány óras korában meghalt Paulina (Paula) lányát a budai kapucinusok kriptájába temettette, ugyanitt talált ideiglenes nyughelyet nyolc nappal a szülést követően elhunyt felesége, Alexandra Pavlovna. A nagyhercegnő bebalzsamozott holttestét ezután 1803-ban átszállították az akkorra elkészült ürömi pravoszláv sírkápolnába, de a belső részeket tartalmazó kettősfalú urna, a szívet rejtő ezüst szelence és a kislány holtteste a kapucinusoknál maradt, majd később felkerült a „nádori kriptába”.

A nádor 1817-ben elhunyt második felesége, Hermina Amália református volt, őt a Kálvin téri templom kriptájába temették. A harmadik - Mária Dorottyaival kötött - házasság első gyümölcse, Erzsébet Karolina volt, aki 1820. augusztus 23-án, 23 napos korában halt meg. Testét csendben, a Zsigmond-kápolna alatti kriptában helyezték el. Ő volt a „nádori sírbolt” első lakója.

1837. november 12-én meghalt a nádor 13 éves fia, Sándor Lipót. Őt is a nyilvánosság kizárásával, de a legfényesebb egyházi szertartásokkal temették a Zsigmond-kápolna kriptájába. E két temetéssel a nádor megszakította az udvari hagyományokat, szakított a Habsburgok temetkezési szokásaival, amikor úgy határozott, hogy elhozatja a kapucinusoktól ott eltemetett első gyermekét is. Engedélyt kért az udvartól - az uralkodótól -, hogy a Zsigmond-kápolna kriptáját családi temetkezőhellyé alakíttathassa át. A beleegyező válasz birtokában megbízta Franz Hüppmann építész a tervek elkészítésével. Az átépítés során 1838. március 23-án a fent említett befalazott tetemeteket a földbe ásták és nevüket a két belső terem közötti átjáró falába süllyesztett réztáblára írták fel.

A sírbolt három - összesen mintegy 25 méter hosszú és 7,5 méter széles - összefüggő helyiségből áll. Az első terem („A” helyiség) a kápolna, amelynek északi - a bejárat szerint jobb oldali - részén egyszerű díszítésű oltár áll. A sírboltot a kápolnától közepes szélességű, áttört fal választja el. A középső („B”) terem a nádor életében még üresen állt. A tulajdonképpeni „nádori kriptá” a legbelső, déli („C”) terem. Ide hozatta fel József nádor Paulinát és Alexandra Pavlovna urnáját és szelencéjét a kapucinusoktól, valamint az esztergomi érsekségtől megkapott engedély alapján Herminát a Kálvin téri református templomból. Sajnos Hermina koporsójának felhozatalára már csak a nagy árvíz után került sor, így a holttest erősen roncsolódott, és sem a belső részeket, sem a szívet tartalmazó urna nem került elő.

A sírbolt 1838. március 23-án már készen állt; Esztergom engedélye, mely szerint a sírboltban mise is tartható, 1838. április 23-án kelt. Áprilisi keltezésű a Hermina átszállítására vonatkozó engedély is. A templomi anyakönyvek szerint a kapucinusoktól 1838. május 24-én hozták fel Paulinát. (Ez minden valószínűség szerint téves bejegyzés, hiszen a kapucinusok kriptája oly mélyen feküdt, hogy már közepesen magas vízállásnál is feltört a Duna vize. Tekintettel arra, hogy az engedélyek még nem voltak a plébános kezében, csak csendben vihették fel az elhunytakat; az időpontot módosították.) Víz okozta rongálás nyomai sem Paulina koporsóján, sem anyjának urnáján nem látszottak.

Az 1842-ben elhunyt és fényes külsőségekkel eltemetett Hermina lányát nem egészen öt év múlva, 1847. január 13-án maga a nádor is követte, s 1855-ben temették ide Mária Dorottyát, a nádor harmadik feleségét. A boltíves kriptában a lecinezett, zárral nyitható rézkoporsók ekkor még szabadon álltak, a belső részeket tartalmazó feliratos urnákat a koporsók végéhez állították. (Alexandra Pavlovnaét Hermina, a második feleség koporsójához helyezték.) József nádor fia, István 1847-ben nádorrá történt megválasztása után, Ladislaus Rupp és Mathias Zitterbarth építésszel szerződött, hogy készíttessék el a koporsókat magukba foglaló kőszarkofágokat.

Az 1849 májusában lezajlott ostrom és a nádori palotában pusztító tűzvész következtében a kápolna is megsérült. Az 1852. évi helyreállításkor Pollack Ágost - Pollack Mihály építész fia - alakította ki végleges formáját.

Mária Dorottya halála után a kriptá átalakításának gondolatával az idősebb József Károly főherceg foglalkozott. A tervek kivitelezését Ybl Miklósról bízta. Az ötvenes években azonban csak annyi történt, hogy a Szent István-kápolna felé benyúló fülkét s az azzal szemben állót befalaztatta. Az építkezés Ybl 1891-ben bekövetkezett halálával abbamaradt. Újabb megbízást József főherceg László fia halála után, 1895-ben adott Hauszmann Alajosnak.

A Vasárnapi Újság ugyancsak egészen kevés átalakításról írt, amennyiben a restaurálás alkalmával a korábban befalazott fülkék egyikét újra kinyitják, és az egész kriptát újra vakolják és festik. (1895 p. 733) Az átalakítás mégis nagyobb mértékű lett; József főherceg 1905-ben bekövetkezett halála után özvegye, Klotild főhercegnő irányította a munkákat. Hauszmann Alajos 1926-ig, haláláig felügyelője maradt az építkezésnek. A kriptá azonban Klotild 1927-ben bekövetkezett halála miatt ma is befejezetlen, hiszen nem készült el a fiatalabb Klotild kőszarkofágjának teteje és a tervezett vörösmárvány-padozat sem.

A templomból továbbra sem lehetett a kriptába jutni, csak az udvarról. Mind László temetésekor (1895), mind a legutolsóként betemetett Klotild sírba helyezésekor (1927) így írtak a lapok: „Az udvari lakások felemelve a koporsót, kivitték az udvarba, a kriptabejárat felé.” Ez a bejárat ma a Magyar Nemzeti Galéria B és C épületét összekötő keresztzárny nyugati részének földszintjéről induló vörösmárvány-lépcső alatt volt.

A mai - a Magyar Nemzeti Galéria földszinti ideiglenes kiállítótermén keresztül elérhető - bejáraton a kriptához tartozó kápolnarészhez jutunk (A terem), ahol az oltár áll. A középső (B) teremben csak két gyermek kőszarkofágja található: bal oldalt az alig négyéves Gizella, jobb oldalt az egyéves Mátyás, József nádor dédunokái nyugszanak. Gizella kőszarkofágjának tetején Senyei Károly bájos gyermekszobra áll, amelyet a kislány fényképe után mintázott a művész.

A belső terem a tulajdonképpeni „nádori kripta”. Hatalmas boltívét a vakolatra felvitt színes kőporkeverékből a firenzei Medici-sírbolt márványfalának mintájára díszítették. Az oldalsó boltíveken angyalokat ábrázoló freskók láthatók, a sírbolt tetején csillagos égboltot ábrázoltak. A három terem padlózata egyszerű bordó és szürke mozaikkő; tulajdonképpen szegényes a díszes szarkofágokhoz és a mennyezeti freskókhoz viszonyítva.

A kripta tengelyében áll József nádor hatalmas kőszarkofágja, tetején mintegy kétszeres embernagyságban a nádor fehér márványból készített szobra, Zala György alkotása. A „márvány-nádor” féltérde ereszkedve, védőleg nyújtja jobbját a magyar korona fölé. A bejáratnál szembe forduló hatalmas szobor óhatatlanul azt az érzést kelti a belépőben, ami József nádor egész életének summázása: a nádor nyúl a magyar korona felé, de soha nem éri el.

A nádor nyughelye mellett kétoldalt második és harmadik feleségének - a nyugati részen (jobb oldalon) Hermina Mária, a keletin (bal oldalon) Mária Dorottya - szarkofágja áll. A kettő körülbelül azonos nagyságú. A nádor szobrával szemben, a bejáratnál áll Erzsébet Klementina - a nádor tíz hónapos korában meghalt unokájának - gyermekszarkofágja, melynek kis, fehér márványszobrocskája szembe fordul a nádorral. A szobrot Stróbl Alajos készítette. (A kripta feldúlásakor a szobor fejét letörték és elvitték.)

Erzsébet Klementina kis szarkofágjával egyvonalban, a fal mellett (a déli oldalon) figurális síremlékek állnak. A bejáratától jobbra, minden felirat nélkül, Erzsébet Karolina, a nádor harmadik feleségének koraszülött lánya nyugszik. A kőláda két oldalán obeliszkszerű díszítés tör a magasba, tetején bronzpárnán hercegi korona, elülső részén bronzból készült lebegő angyal. E sírral párhuzamosan, a bejáratától balra (a keleti oldalon) József nádor első feleségének, Alexandra Pavlovnának néhány órát élt gyermeke, Paula fekszik hasonló szarkofágban.

A sírbolt déli falán hatalmas, bronzból készült angyal - a béke angyala - terjeszti szárnyait a halottak fölé. Alatta József nádor fia, József Károly és menyje, Klotild közös síremléke. Őket Zala György mintázta meg fehér márványból, a halotti maszkok alapján. Eredetileg e kettős sírtól keletre (baloldalt) volt eltemetve József nádor unokája, Klotild Mária. Mivel a kőszarkofág befejezetlen - a márvány fedőlap és szobor nem készült el - a koporsót csak fafedél takarta, a fiatalon elhunyt Klotild Mária testi maradványai édesanyja, Klotild sírjába kerültek az 1978-as visszatemetésnél. Amikor behatoltunk a sírboltba, a bal oldali fedetlen koporsóban találtuk a fiatal Klotild Mária és apja, József Károly tetemét.

Az 1903-ban elhunyt Klotild Mária sírjával szimmetrikusan, jobboldalt (a nyugati falnál) áll József nádor második unokájának, a tragikus körülmények között elhunyt László Fülöpnek kőszarkofágja. A halotti maszk alapján Stróbl Alajos készített fehér márványszobrot a fiatal hadnagyról.

A nádori sírbolt bejáratától balra, a keleti falnál áll József nádor István fiának, az utolsó magyar nádornak szarkofágja; tőle délre a 13 éves korában elhunyt féltestvérének, Sándor Lipótnak sima kőlapokkal letakart kőszarkofágja. Sándor Lipót sírjával szimmetrikusan, jobboldalt (a keleti falnál) István nádor ikertestvére, a fiatalon elhunyt Hermina Amália fekszik az Istvánéhoz hasonló szarkofágban.

A nádori sírboltot a második világháború alatt alig érte károsodás. Az 1838. április 23-án kelt érseki engedély alapján sokáig misézhettek a nádori kriptá A termében. Mivel az ostrom alatt a budai Vár területén lévő katolikus templomok erősen megrongálódtak, felélesztették a több mint százéves hagyományt és sokáig a nádori kriptá A és B termeiben tartották a miséket.

Danielisz László a hatvanas években a Budavári Palota beruházó irodájának rendészetét vezette. Tőle tudjuk, hogy először 1966-ban törték fel a nádori sírboltot, de a szarkofágokat nem bántották. Később is talán három-négy alkalommal megisméltődött az eset, ekkor már leemelték a szarkofágok kőfedelét, betörték a koporsók üvegét, de a tetemeiket nem fosztották ki. Danielisz László többször is szóvá tette a „sírboltügyet”, s hogy valamit tenni kellene - védelmére -, de minden javaslatát elutasították az intézmény akkori vezetői.

A főmérnök félig tréfásan, félig dühösen ezt mondta: „Biztosan pénzt kapsz Ottótól, azért pártolod annyira ezeket a nyavalyás Habsburgokat”. „Hiába javasoltam, hogy falazzuk el a sírbolt bejáratát, szereljünk vasrácsokat a szellőzőaknára, helyezzünk el jelzőórát az éjjeliőrnek, s valami riasztóberendezést is. Kinevettek, lehurrogtak. Könyörögtem, hogy az építkezés idején ne hagyjuk ott a koporsókat. Újra csak elutasítottak éppen úgy, mint amikor szerettem volna megmenteni a háborús pusztítást is átvészelt remek carrarai márványszobrokat. Ezek is a palotában voltak. Valamennyit kihajigálták az udvarra, s amikor szóvá tettem, hogy esetleg lába kél, a főmérnök rám förmedt: Ott van, hadd vigyék, miért félted ezt a sok vacakot” - írta Danielisz László.

1973 januárjában a budavári középkori palota gótikus főkapujának maradványain dolgozó Zolnay László régészt a vele dolgozó honvédek egyike figyelmeztette, hogy az újkori királyi házikápolnát és a nádori kriptát feltörték. Néhány honvéd a megrongált ablakokon át behatolt a sírboltba és a nádori család sírjait teljesen feldúlt állapotban találta. Ezt követően Zolnay László is lement a kriptába, majd a látottakról így írt: „Szemléink során a kriptában - mintha csak egy boszorkányszombat másnapján látogattunk volna el ide - kegyetlen látvány fogadott. A kőszarkofágoknak fölemelhető vagy oldalt elfordítható fedőlapjait fölemelt vagy elforgatott állapotban találtuk. A kő sírládákban elhelyezett fémkoporsókat pedig a betörők hidegvágóval felmetszték, hogy hozzáférhessenek a bebalzsamozott tetemekhez. Az így felfeszített belső fémkoporsókból kirángatták a tetemek nagy részét. Korán elhalt kisgyermek kis koporsóit is felfeszítették, s az egyik fiatal nő bebalzsamozott tetemét koporsójából kidobálva, földre vetve találtuk. Mint utóbb agnoszkálták: az ifjan elhunyt Hermina királyi hercegnő, István nádor ikertestvére volt ez, aki meghalt 1842. február 23-án. Hullámosra fésült hajzata körülfonta koponyáját. A sírrablók kirángatták koporsójából az 1847. január 13-án elhunyt József nádor mumifikált - s jellegzetes arcvonásairól, szobormása portréjáról, s veres huszárdolmányáról könnyen felismerhető - tetemét. A nádor fejét elválasztották a törzsétől. A nádor törzséről leszakított fejét én magam emeltem fel a földről, s ráhelyeztem József nádor fiának, az 1867-ben elhunyt István nádornak - ugyancsak felszakított - sírfedlapjára. Ugyanekkor József nádor portréiról is ismeretes sárgarézgombos veres dolmányát, felhasított csizmáit - amelyek törzséről leszakítva a földön heverték - kérésemre Csépany Ákos, múzeumunk restaurátora a Budapesti Történeti Múzeum restaurátorműhelyébe vitette át...

Mivel a nádori kriptá s az előtérül épített kápolna a megszüntetett Szent Zsigmond-kápolna alatt helyezkedik el, ez az épületrész pedig ma a Magyar Nemzeti Galéria egyik szárnya, 1973 januárjában szemlénk végeztével haladéktalanul tájékoztattam a nádori kriptá helyzetéről dr. Pogány Ö. Gábort, a Galéria főigazgatóját. Pogány főigazgató a kriptá vizsgálatával a helyettesét, dr. Solymár Istvánt bízta meg. Solymár azonnal följelentést tett a rendőrségen ismeretlen tettes vagy tettesek ellen. Röviddel utóbb jelen voltam a följelentést követő rendőri szemlén. Itt megállapították, hogy a kriptát az évek során többször feldúlták - mint később megtudtuk Börtsök László építészmérnöktől, először 1944-45-ben, majd 1948-49-ben. Ekkor szakították fel a sírrablók azokat a fémurnákat is, amelyekben a bebalzsamozott tetemek belső

részeit olajban konzerválták. Ezek a feltört fémurnák egy része a földön hevert; tartalmuk pokoli bűzt árasztott. A KÖZTI felkérésére végül a Fővárosi Temetkezési Intézet elszállította az oszladozó belső részeket, ezután a KÖZTI újra befalaztatta a nádori kriptához vezető lépcsőt. A nyugatra nyíló kriptablakokat ekkor még erős vasrácsok védték.

1973-ban a Magyar Nemzeti Galéria vezetősége befalaztatta az altemplomból a nádori kriptához vezető nyílást és a kriptának azokat a nyugatra néző ablakait is, ahonnan a sírablók a kriptát megközelítették.” Az akkori rendőri nyomozás negatív eredménnyel zárult.

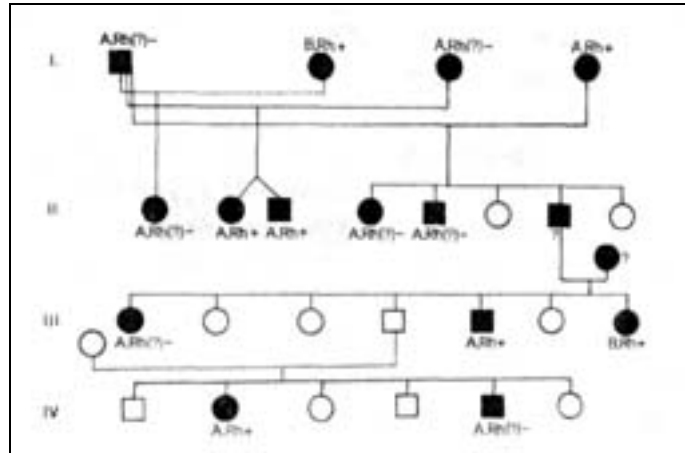
A továbbiakban ezt írta Zolnay László: „A nádori kriptá sorsa azonban nem hagyott nyugodni engem sem, sem a Magyar Nemzeti Galéria vezetőit. A kriptá helyzetét szégyenteljes dolognak éreztük, hiszen József nádor mind az ország történetének, mind a budapesti várostörténetnek jelentős alakja volt.”

Ezek után kértek meg bennünket, hogy a rendőrség jelenlétében felvételezzük a kriptát, halottait agnoszkáljuk és tegyük rendbe. A felkérés így hangzott: „Kiszely István és Hankó Ildikó antropológusok vizsgálják meg és azonosítsák a szétszórt maradványokat, s azokat helyezték vissza koporsóikba, közben végezzék el a szükséges vizsgálatokat. A szanaszét heverő ruhadarabokat pedig a Budapesti Történeti Múzeum szakrestaurátorai vegyék gondjaikba.”

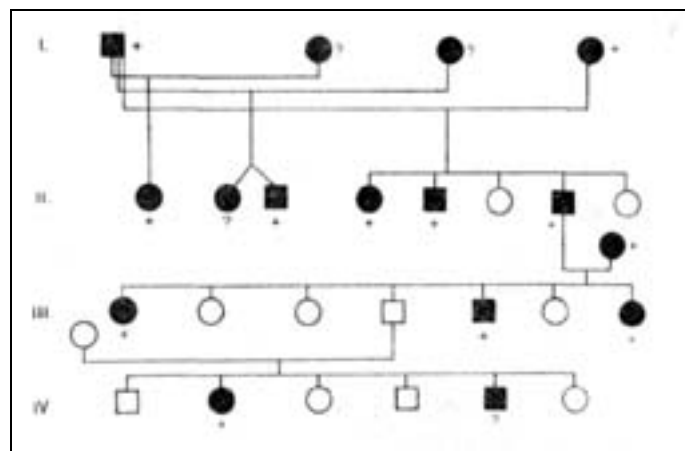
A munkatársakat 1977. október 3-án 10 órára hívtuk össze. Zolnay Lászlón, Pogány Ö. Gáboron és rajtuk kívül jelen volt Hunyadi Károly ezredes, Nagy Sándor, az I. Kerületi Rendőrkapitányság vezetője, Szabó István, az I. Kerületi Rendőrkapitányság Bűnügyi Osztályának vezetője, Kiss Károly hírlapíró, Juhász Etelka régész, Nagy Judit ruharestaurátor, Sugár Lajos fényképész, Takács János, az MTA KESZ kőművese, Gyüre János, az MTA KESZ villanyszerelője, Végh László, az MTA KESZ üzemeltetési osztály vezetője, Gebhardt Tibor, az MNG gondnoka és még néhányan. Összesen 18-an írták alá a felvett jegyzőkönyvet.

A kőműves munkája nyomán hamarosan előtűnt a befalazott bejáró és az elektromos szakember rövidesen rendbe hozta a világítást is. Először a helyszínt rögzítettük a megszokott módon, majd egyenként tekintettük meg az emberi barbárság e példátlan tettét. Hunyadi Károly egyik munkájában így emlékezett meg erről a pillanatról: „mintha az alvilágba szálltunk volna le... A ránk váró munka egyszerre látszott egyszerűnek és bonyolultnak”.

A bizottság szétszéledt, és ott maradtunk a szokásos munkánkkal, melyet a helyszínen mindig hétfői napokon végeztünk - ugyanis a kriptá ideiglenes bejárata a Magyar Nemzeti Galéria időszakos kiállításának egyik terméből vezetett le - és csak ezeken a napokon nem zavartuk a látogatókat. 1978. március 3-ig dolgoztunk az anyagon. Munka közben kértük fel a MAFILM Objektív Stúdióját a munka dokumentálására - e filmstúdióval már a mohácsi csatatér kutatásánál is gyümölcsözően együtt dolgoztunk. István nádor tetemének és halálának azonosításakor, 1977. november 6-án pedig az Igazságügyi Orvosszakértői Intézet dolgozói kapcsolódtak be a munkába. Kis „különítményünk” e speciális feladat elvégzésére ekkor lett teljes.

Vércsoportjellegek a nádori családnál

Kettős foramen transversarium öröklődésmenete a nádori családnál

JÓZSEF, A NÁDOR

„Áldatlan helyzet volt az, amelyben a nemzet akkor vergődött, és áldatlan az a közvetítő szerep is, amelyet a nádornak be kellett töltenie.”

(Domanovszky Sándor)

A nádor vagy nádorispán [Palatinus (regni)] a feudális Magyarországon az ország első zászlósura, a király után a legnagyobb országos méltóság volt. E méltóság feltehetően a nyugati Pfalzgraf (comes palatini) mintájára keletkezett. Az elnevezés valószínűleg szláv eredetű, a na dvos span = az udvarnál levő ispán névből ered. Már Szent László törvénykönyve is szól a nádor bíráskodásáról. Hatáskörét az 1485-ös, ún. nádori cikkelyek szabályozták. Ezek szerint a nádor a király távollétében annak helytartója, a kiskorú király gyámja, a nemzeti felkelés vezetője, az ország főkapitánya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun egyesült vármegye örökös főispánja, a jászok és a kunok „grófja” (főkapitánya és bírása). 1848-ig a rendi országgyűlés felsőtáblájának (felsőházának), a helytartótanácsnak és a hétszemélyes táblának elnöke stb. volt. A nádort a rendi országgyűlés választotta.

A magyar nádori hivatal az egyetlen olyan európai intézmény volt, amely Nagy Károly hivatalszervezetéből vette eredetét és egészen 1790-ig sajátosan magyar jogintézmény maradt, miközben világosan kifejezte a nemesi rendek és a központi hatalom, valamint az 1526 óta Magyarországon is uralkodó és kormány szervei útján is befolyását érvényesítő Habsburg-ház mindenkorai viszonyát.

Hazánk történelmében Aba Sámuel volt az első nádor (később királlyá választották), az utolsó négy pedig 101.-ként gróf Batthyány Lajos (†1765) - ő volt Magyarország utolsó „nemzeti nádora”, 102.-ként Sándor Lipót (†1795), 103.-ként József főherceg (†1847), majd utolsóként István főherceg következett (†1867). A kiegyezéskor felszámolták azt a széles jogkört, amellyel az uralkodó távollétében a nádor mint annak helyettese rendelkezett, és elhalasztották a nádorválasztást. A nádori teendőket Szent László törvényeitől kezdve gróf Andrassy Gyula és gróf Tisza István 1867., illetve az 1916. évi egy-egy napra terjedő nádori megbízatásáig időről időre meghatározták. A nádor az uralkodót mindenfajta minőségben (a legfőbb jogforrás, a törvények őre, a legfőbb bíró és hadúr stb.) helyettesítő, első zászlósúr, akinek a feladatait számos törvénycikkely meghatározta (1922. évi VIII. és XXX. tc; 1439. évi II.; 1485. évi I-XII.; 1498. évi LXX.; 1608. évi III.; 1659. évi XXV. törvénycikk; 1687. évi II.; 1790. évi IX. és X.; 1848. évi I. és II.; 1867. évi VII. és 1848. évi III. törvénycikkek). Fontos szerepe volt a nádornak pl. II. András idején (pl. Bánk bán szerepe), a kettős királyválasztások idején, a függetlenségi és rendi küzdelmek idején. A nádorispánok nemegyszer beavatkoztak a központi kormány szervek (kamara, kancellária, helytartótanács) működésébe.

A nádorok szerepköre megváltozott az Ausztria és Magyarország közötti közjogi kapcsolatban, így például a koronázási szokásoknál, a királyi székhely kijelölésénél és az 1526 óta közös uralkodó magyarországi tartózkodásának hiányából adódó különleges nádori feladatok ellátásában.

Az utolsó magyar nádorispán - amint már említettük - gróf Batthyány Lajos volt. Halála után az immár Habsburg Sándor Lipót főherceg csak két és fél évtized után vette át ezt a hivatalt. Ezzel a cselekedettel is markánsan jutott kifejezésre az uralkodóház minden nemzeti intézményt elsorvasztó centralizációs törekvése.

A nádor jogai közé tartozott, hogy az esztergomi érsekkel együtt tette a király fejére a magyar koronát. István főherceg - az utolsó magyar nádor - 1848. szeptember 23-án önként mondott le nádori tisztjéről miután szeptember 22-én királyi kézirat hozta tudomására, hogy nem teljesítheti Batthyány Lajos kormányalakítási feltételeit, majd 1867. február 21-én egy nappal az Andrássy-kormány kinevezése után halt meg. Így nem volt további probléma, hogy 1867. június 8-án I. Ferenc József fejére ki helyezze a magyar koronát.

József főherceg teljes nevén József Antal János. Ha nem számítjuk a rövid ideig nádorkodó fiatal Sándor Lipótot, vele kezdődik a Habsburgok „magyarországi ága”. Bár nádorsága csak alig a század feléig (1847-ig) tartott, mégis, ha a XIX. század magyarországi Habsburgjairól beszélünk, őt vagy utódait értjük rajta.

„Származásra nem volt magyar, a nyelvet soha folyékonyan nem beszélte. Nem nőtt fel magyar légkörben. Szemléletének és meggyőződésének jellegzetes vonásai magyarországi tapasztalatainak hatása alatt, de udvari nevelésének szilárd alapjain természetesen fejlődtek ki. Bécsben mégis azt vetették szemére, hogy Magyarországot el akarja szakítani a Monarchiától és ő kíván a trónra ülni, hogy királyi koronára vágyik... Az udvar hűtlenséget, elszakadási törekvéseket vetett szemére, mert a nemzeti kívánságok érvényesítését előmozdította... az alkotmányos érzület és meggyőződés volt az az alap, amelyen a nádor ellen Bécsben gyűlölet, Magyarországon a népszerűség kifejlődött... Áldatlan helyzet volt az, amelyben a nemzet akkor vergődött, és áldatlan volt a közvetítő szerep is, amelyet a nádornak be kellett töltenie” - írta róla életrajzírója, Domanovszky Sándor.

Magyarországon közkedvelt személy volt és megbecsülés övezte, hiszen nádori munkája összeforrt a XIX. század első felének magyar reformtörekvéseivel. A magyar nemzeti szellem ébredése az ő hivatali tevékenysége idején bontakozott ki, és az a feladat hárult rá, hogy a Bécsben élő Habsburg uralkodók abszolutizmusa és a hazánkban erősödő magyar nemzeti öntudat érthető ellentétét lehetőleg kiegyenlítsse.

József nádorról írta ugyancsak Domanovszky Sándor, hogy Habsburgnak született és magyarnak halt meg. Utólagos megítélése közel sem egyértelmű. A magyar történelem nehéz korszakában hálátlan szerepet töltött be. Jellemző személyére, hogy éppen amikor nádorsága ötvenedik évfordulóját akarta ünnepelni az ország, ágynak esett, így a nemzet háláját akkor sem élvezhette. Ez alkalomra íratta meg Heckenast Gusztáv Horváth Mihállyal és Garay Jánossal a „Nádor-émlék” című munkát, amely csak 1865-ben jelenhetett meg, így a nádor azt soha sem láthatta. E munka előszavában írta 1865-ben Heckenast Gusztáv - a maga archaikus, cikornyás stílusában - a következőket: „...A közbirodalom minden népei közös érdeke és jóléte feltételeit a történeti hagyományok erős talpkövének megszilárdítva, a jövő nemzedékekre is biztosítva átszállíthassa... A Nádor képe annál tiszteletesebb és magasabb vonásokban kél fel tekinteteink előtt, mennél világosabban lép az a történet keretéből előnkbe”.

Ezután Horváth Mihály szavai következnek: „...Nem képes a történetírás neki teljes igazságot szolgáltatni; mert a legfontosabb adatok, melyekből leginkább kitűnhetnék, mit tett ő e honért, nyilvánosságra nem jutottak.”

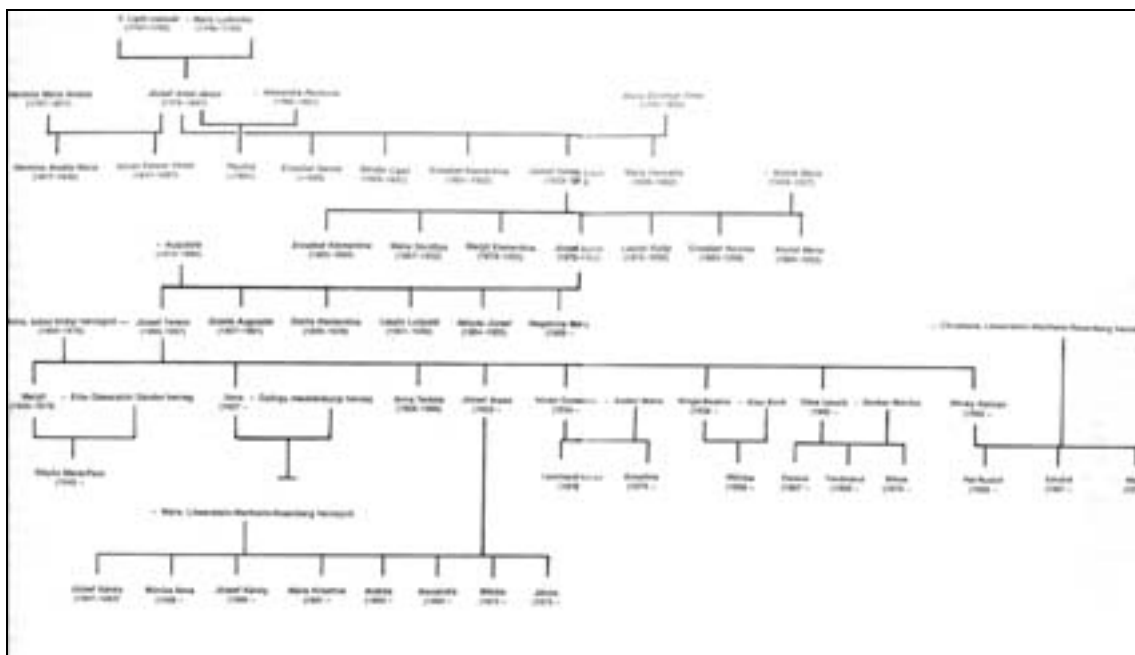
Az „igazi” József nádor képet természetesen csak e korról mélyen foglalkozó történész alkothatja meg, hiszen a nádor teljes képéhez az is hozzátartozik, hogy ő is - ha kellett - konok következetességgel, s ha kellett a magyar törvényt sértő módon is érvényesítette a birodalmi érdekeket Magyarországon. Személy szerint része volt abban, hogy országunk is hadat viselt a francia császárság ellen, hogy hosszú időn át halogatni lehetett a nemesi országgyűlés összehívását, hogy a végül mégis összehívott országgyűlés jurátusperbe, Kossuth Lajos, Wesselényi Miklós és Táncsics Mihály bebörtönzésébe torkollott.

Széchenyi István mellett ő az az egyetlen személyiség, aki képes volt magáévá tenni és szolgálni egyfajta magyar érdekeket kifejező reformprogramot, miközben Széchenyivel ellentétben sohasem feledkezett meg a birodalmi érdekek primátusáról, s így minden politikai hányattatás ellenére ágyban és párnák között végezhetette, míg örököse és Széchenyi is erőszakos halált halt, már csak azért is, mert mindketten megérték 1848-at, amely év eseményeiben Széchenyi egész működésének diadalát és bukását látta. Bizonyára József nádor is így vélekedett volna, ha nem fia, hanem ő maga lett volna kénytelen ekkor betölteni a nádori méltóságot.” (Simon Péter).

József nádor halála (1847) után hamarosan felgyorsultak az események, melyek alatt és után aligha jutott az ország lakóinak eszébe egy „mégiscsak Habsburgról” megemlékezni. Munkásságáról és életéről Domanovszky Sándor majdnem egy évszázaddal halála után állította össze az első és egyetlen forrásértékű munkát, amely élete és munkássága első másfél évtizedét foglalja magába. A munka utolsó kötete 1944-ben jelent meg. A második világháború és az azt követő évek ismét alkalmatlanok voltak arra, hogy a témával foglalkozzanak, majd 1946 tavaszán porig égett az alsúti József főhercegi kastély, amelynek a levéltára tartalmazta az életére vonatkozó legfontosabb és legtöbb bizonyítékot. Személye így egyre inkább homályba vész -, életműve elhalványodik, mint az olyan ember nyoma, aki lépteit söprűvel tünteti el.

Egy történeti munka - vagy ilyen szemléletű életrajz - egy ember életét úgy írja meg, hogy emberi nyomorúságát és halálának körülményeit éppen csak érinti. A mi munkánk - természeténél fogva - a halálból és körülményeiből indul ki. Előbb láttuk a nádor emberi nyomorúságát, mint nagyságát. Megismertük őt abban a magányban, amely minden embert ér, ha első felesége és újszülött gyermeke, második felesége, harmadik feleségének több gyermeke még életében meghal, és emellett még egy sok nehézséggel küszködő ország minden terhe a vállaira nehezkedik. És ez az ember úgy kormányozta országunkat, hogy közben egyetlen barátira, egyetlen igazi állandó szövetségesre sem talált.

Lipót, osztrák főherceg 1765-ben töltötte be 18. életévét. Ekkor Innsbruckban fényes ünnepség keretében egybekelt III. Károly spanyol király lányával, Mária Lujza infánsnővel. Két héttel utóbb, augusztus 18-án hirtelen meghalt I. Ferenc császár. Így lett Lipót a toszkánai nagyherceg. Fiatal feleségével 1767. szeptember 3-án tartották bevonulásukat Firenzébe, ahol a monumentális Pitti-palotában rendezték be udvartartásukat. 25 évet töltöttek el itt családi boldogságban. 10 fiú és 2 leánygyermekük született:

A kurzivált nevű családtagokat temették a nádori kriptába (és Ürömbe);
ők képezték kutatásunk alanyát

1. Mária Terézia (nagyanyja után kapta a nevét) 1767. január 19-én. Antal, szász király felesége lett,
2. Ferenc 1768. február 12-én. II. Ferenc néven római császár, osztrák császár, Magyarország és Csehország királya,
3. Ferdinánd 1769. május 6-án. Toszkánai nagyherceg,
4. Mária Anna 1770. április 21-én,
5. Károly, Napóleon méltó ellenfele 1771. szeptember 5-én,
6. Sándor Lipót 1772. augusztus 14-én, a későbbi magyar nádor,
7. Albrecht 1773. december 19-én (fiatalon meghalt),
8. Miksa 1774. december 23-án (fiatalon meghalt),
9. József 1776. március 9-én, a későbbi magyar nádor;
10. Antal 1779. augusztus 21-én, a német lovagrend nagymestere, József nádor barátja,
11. János 1782. január 20-án,
12. Rainer 1783. szeptember 30-án.

Lipót 1790. november 15-től II. Lipót néven magyar, majd cseh király, később német-római császár lett. 1792. március 1-jén halt meg. Utóda József nádor bátyja, II. Ferenc, aki római császár, Magyarország és Csehország királya lett.

József főherceg gyermekkorában igen puritán keretek között zajlott, minden pompa és fényűzés nélkül. Nevelői között legjobban gróf Hohenwart Zsigmondot szerette, aki később bécsi érsek lett. 9 éves korában németül, franciául, olaszul és latinul „értett, írt és beszélt”; a tudományok közül a földrajzot, a történelmet és a természettudományt szerette és tudta. Sokat foglalkozott történelemmel, régészettel („régiségtannal”) és szabad idejében megtanulta a kertművelés minden fogását. Mintegy 6000-nél több növényt ismert és azok latin nevét és rendszertani besorolását is tudta. Kormányzása közben később is ezekben a tudományokban lelte örömét.

Tizenötödik életévétől politikát, a jogtudományokat és az oknyomozó történelmet tanulta. Jogot Zeiller udvari tanácsostól tanult.

II. Lipót 1790. március 6-án érkezett Bécsbe; családja különböző időközökben követte. József főherceg - aki ekkor 14 éves volt - 1790. május 13-án érkezett meg kíséretével; ezzel új korszak kezdődött életében. Ettől kezdve katonai és államtudományi képzést kapott. Intézményeket ismert meg, sokat utazott, melyről részletes naplót vezetett. Naplóját később az alsúti kastélyban őrizték.

József főherceg és az egykori Pest-Buda „kapcsolata” akkor kezdődött, amikor elkísérte II. Ferenc királyt - bátyját - az 1792. június 6-i budai koronázásra. Ekkor ismerkedett meg gróf Zichy Károly országbíróval és gróf Pálffy Károly kancellárral. Meglátogatta Buda környékét, az egyetemi könyvtárat, a botanikus kertet és az egyetem természettudományi gyűjteményét.

1795-ben bátyja, Sándor Lipót a császári család körében pihente ki azt a „megrázkódtatást”, amelyen a Martinovics-perrel kapcsolatban átment. Amália főhercegnő - közeledő névnapja alkalmával - szép tűzijátékkal akart neki kedveskedni. Az előkészületek Laxenburgban, Károly főherceg lakosztálya alatt, a földszinten berendezett laboratóriumban folytak. Június 10-én déli 12 és 1 óra között hatalmas detonáció rázkódtatta meg a palotát. Az elősiető személyzet a nádort az ajtón belül, hason fekvő, eszméletlen állapotban, hátán és fején égési sebekkel borítva találta. Segédei közül a lakáj már halott volt, komornyikja még aznap, vadásza másnap belehalt sebeibe. A nádor magához tért és iszonyú kínok között még negyven órát élt, míg 1795. július 12-én elhunyt.

„Tragikus halála mély részvétet keltett, de sok mendemondára és sok csípős kommentárra is adott alkalmat” - írja Domanovszky. „A félrevezetett nép ezt is felhasználta, hogy a Monarchiát és házi szórakozásait szidja. A Maria Stiegen templomnál paskvillust találtak, amely vérszomjasan zsarnoknak nevezte az elhunyt főherceget, aki magánál érdemesebb embereket is megöletett, de komoly dolgokkal nem foglalkozott, csak gyermekjátékkal. A magyar urak a nádorral alkotmányos ábrándjaikat látták sírba szállni. Azt kezdték rebesgetni, hogy nem is természetes halállal múlt ki, hanem magyarbarát érzelmei miatt erőszakkal tették el láb alól. Franciaországba ezek a hírek abban az alakban jutottak el, hogy a főherceg összeesküdött Zichy Károly gróf országbíróval és királlyá akarta magát kikiáltatni, s ezért az udvar megölette.”

Teleki József koronaőr az udvarban hozta szóba az új nádorválasztás ügyét, Sándor Lipót legközelebbi öccsére irányítva a figyelmet és biztosította az uralkodót, hogy megválasztását simán keresztülviszi. Július 18-án a császár még azzal tért ki ez elől az ajánlat elől, hogy időt szeretne nyerni a nádorválasztás előkészítéséhez, de két nappal utóbb, július 20-án már aláírta József főherceg helytartói kinevezését. A nádor helyett tehát ismét helytartót küldtek Magyarországra, az akkor 19 éves József Antalt.

„József főherceg, amikor terhes megbízatásával elindult Budára, nem sejtette, hogy milyen nehéz feladatra vállalkozik. Amíg a világ ifjúsága utazott a nagyvilágban, a magyarok nézete - néhány kivétellel - az volt: „extra Hungariam non est vita” (Magyarországon kívül nincs élet). A külföldinek a szűkös kultúra, a primitív életviszonyok nem sokat nyújtottak. A magyar földnek soha nem lehetett olyan vonzóereje, mint Bécsnek... A főherceget a kötelesség hozta ide... A magyar történelemnek kevés olyan viharosan hullámzó korszaka volt, mint a József főherceg kormányzását megelőző évtized... A főnemesség az udvar közelébe húzódott, s Mária Terézia óta nagyrészt külföldön lakott, idegen családokkal házasodott össze és idegen szellemi áramlatokba jutott; a köznemességet viszont száműzte onnan; az akkori politikai rendszert, szegénység és fogyatékos, nem a kor színvonalán álló műveltség jellemezte. A két réteg között megszűnt az a szoros kapcsolat, amely még a XVII. században is összefűzte. A vezetés nélkül maradt köznemesség duzzogva vonult vissza a megyei életbe. A két csoport között a különbség olyan nagy volt, hogy megértés nélkül álltak

egymással szemben, de igen gyakran le is nézték és megvetették egymást. Az egyik csoport hajporos parókát viselt, a másik kifent bajuszt növesztett, zsinóros magyar dolmányban és csizmában járt. Az előbbi németül és franciául társalgott, az utóbbi egy magyaros kulináris latinságot beszélt. A haladást az udvari típus képviselte, de az elnemzetietlenedésben már alig volt magyar. Igazi nemzeti érzés csak a megyei nemességet hatotta át... A nádornak felettébb nehéz volt áttörnie a régi agrárszellemet, amit a magyarok még a honfoglalással hoztak magukkal. Hatalmat ekkor is még mindig csak a nagybirtokosok képviseltek Magyarországon” - jellemezte a kort Domanovszky.

József főherceg helytartói kinevezése az előző évek alkotmányos előrehaladásával szemben a reakció diadala volt. Magyarországon nem örültek a helytartói kinevezésnek; nem személyi okokból, hanem azért, mert a helytartói kinevezéssel kapcsolatban egész sor személyi változást tettek közzé, elbocsátva szolgálatukból a legfontosabb méltóságokat; gróf Zichy Károly országbíró, Ürményi József személynököt és gróf Haller József helytartótanácsost, a legfontosabb magyar közigazgatási hivatal, a komiszariátus igazgatóját, akinek kezében összpontosult a Magyarországon állomásozó katonaság elhelyezésének és ellátásának és az ezzel kapcsolatos összes egyéb ügyek intézése.

Magyar módra elkezdődtek a feljelentgetések és „a sok följelentésben és vádaskodásban alig is lehetett eligazodni... A főherceg higgadt komolysága, pártokon fölül álló igazságossága és fiatal egyéniségének varázsa azonban hamarosan népszerűvé tették.” (Domanovszky)

I. Ferenc király 1795. július 20-án öccse, József Antal főherceg Magyarország helytartójává való kinevezése után néhány nappal az új méltóságban levőnek írásos utasítást adott „mintegy vezérfonalként” jövő magatartásához. Az uralkodó öccsének atyai hangon ajánlotta, hogy „házában tartson rendet, gazdálkodjék jól, íróasztala estére mindig „tisztá” legyen, környezetével bánjék emberségesen és ne tűrje az intrikát”. Figyelmezteti, hogy utazza be Magyarországot, de ne pompával, hanem mellőzze a felesleges kiadásokat. Csak így ismerheti meg alattvalóit, akikkel szemben első kötelessége az igazságosság kell, hogy legyen. „Egy nemes és hatalmas nemzetnek kerülsz élére - írta a király -, egy nagy és gazdag országnak, melynek erőit az uralkodóház érdekében még fokozni kell. Az legyen legfőbb célod, hogy ennek a nemzetnek becsülését, bizalmát és szeretetét megnyerjed, minden erőddel ezért dolgozz! A magyar nagyon tüzes és nagyon kényes kiváltságaira, azonkívül bizalmatlan, de törvényeink szigorú betartásával könnyen ki lehet vele jönni.”

Maga az uralkodó I. Ferenc király minden új iránt bizalmatlan volt és félt a változtatásoktól. Bizalmatlan és gyanakvó volt legközvetlenebb munkatársai iránt, nem bízott a nála jóval tehetségesebb testvéreiben sem, ahogy nem bízott a vezető méltóságokban sem. A magyarországi viszonyok lényeges alakulására ezét még József főherceg helytartónak sem lehetett befolyása. Ő pedig uralkodása idején „az adott körülményekhez képest” a maximumot nyújtotta Magyarországnak. Bölcsessége, határozottsága és meggondoltsága a bécsi udvarban éppúgy, mint Magyarországon tekintélyt parancsoló volt. Haláláig dinasztikus maradt, de mindig tudta a pillanatot, hogy mikor lehet országán valamicskét segíteni.

Az udvarnak szüksége volt a magyar rendek pénzügyi és katonai hozzájárulására, ezért cserébe látszólagos alkotmányos jóindulatot kellett mutatnia. A főherceg fél évszázadon át viselte a nádori tiszteletet. Ő is a birodalom és a császári ház érdekeit képviselte, de éppen ebből a szempontból nem értett egyet az udvar politikájával, mely kicsinyes rosszindulattal kezelt minden magyarországi ügyet, s úgy akart egyre több pénzt és katonát kisajtolni az országból, hogy közben megakadályozta a gazdasági kibontakozást, megbénította az ipar és a kereskedelem fejlődését. A nádor Magyarországon, a magyarok közt élve a birodalmi problémákat is nemegyszer másként látta, mint a bécsi Burg politikusai. Arra hivatkozva,

hogy a magyar korona országai a birodalomnak - területileg és a lakosság számát tekintve - szinte a felét teszik ki, s ez a Magyarország a terhekben is arányosan osztozik, egyenlő elbánást két számára - de semmi lényegest nem érhetett el. Sőt, politikai ellenlábasai elhittették a gyanakvó I. Ferencel: az a szándéka, hogy Magyarországot elszakítsa a birodalomtól és magát magyar királlyá koronáztassa. József nádor kezdeti buzgósága így hamarosan letört, kedvét vesztette, és a későbbiekben már legtöbbször meg sem próbálta az udvar részéről megnyilvánuló törekvéseknek útját állni.

József Antal főherceg, királyi helytartó 1795. szeptember 19-én de. 11 órakor vonult be Budára. Sorfálat álló katonaság és polgárőrség, a kíváncsi polgárok s a vidékről feltódult nemesek hullámzó sokasága, feldíszített házak és diadalkapuk, vonuló bandériumok, díszmagyarba öltözött daliák és a városból észak felé törekvő küldöttségek és díszhintók beszédes jelei a várakozásnak, az örömnak és a lelkesedésnek. Budán József főherceget a nemzet előlegezett bizalma várta.

Másnap, szeptember 20-án az ifjú főherceg levelet írt Bécsbe bátyjának: „Budára érkezvén, kötelességemnek tartom Felségednek jelenteni mindazt, ami eddig történt.” Ezzel a levéllel kezdődött meg 50 éves munkássága.

Az újdonsült helytartót először szeptember 21-én Pest megye főispáni állásába iktatták be az országházban. Ezt istentisztelet követte a nagytemplomban, majd, a primás a ceremónia befejeztével 600 terítékes ebédet, este pedig nyári palotájában bált adott. József főudvarmestere Szapáry János gróf lett, aki csakhamar azt jelenthette Bécsbe, hogy „a főherceg barátságos és nyájas volt mindenki iránt és megnyerte az emberek rokonszenvét”.

A főispáni beiktatást követő napon, szeptember 22-én elfoglalta helytartótanácsi elnöki székét. Munkássága első évét tanulással és tapasztalatok szerzésével töltötte. Elsősorban a magyar törvények, az alkotmány és a közjog ismeretét sajátította el. Megtanulta a magyar történelmet, a közigazgatás módszereit és sok időt szentelt a magyar nyelv tanulására. A közjogot Lakics Zsigmondnál tanulta, aki ebben az időben egyetemi professzor volt.

Ferenc király 1796. november 6-ra országgyűlést hívott össze Pozsonyba. 1796. november 9-én József főherceg, királyi helytartó elfoglalta a főrendi tábla elnöki székét. Maga a nádorválasztás is itt történt november 12-én. Nádorra választását gróf Batthyány József hercegprimás indítványozta, mondván, hogy „a jelen körülmények között, midőn a külviszonyokra nézve az erőfeszítés, a belső állapotokat tekintve pedig a trón és nemzet közötti bizodalmas egyetértés és a törvények pontos végrehajtása mindenek fölött szükséges, oly nádor kell, ki mind a trón előtt, mind a nemzet kebelében elegendő bizalommal, eréllyel és tekintéllyel bír”. Az ország rendjei mellőzvé a választás szokott szertartásait, a köz öröm zajos kitörésének közepette, egy szívvel, lélekkel József főherceget az ország nádorává kiáltották ki.

Az öröm Józsefért nem volt elválasztható a közben megszeretett fiatal Sándor Lipót nádorért érzett gyásztól és az érzelmek azon összecsendüléséből, mely Sándor Lipótot oly népszerűvé tette a magyarok szemében. A nemzet remélte, hogy ezt a „harmóniát” öccsével is meg fogja találni. A pesti megyeházán Sándor Lipótra vonatkoztatva főnixmadár díszítéssel a következő feliratot lehetett olvasni: „Exurgit ab ignibus alter” (a tüzből másik támadt fel).

„Ez a megkötöttség, ez a sors, a nemzet élményének ez a tükröződése gondolkodásában egyike azoknak a malomköveknek, amelyek közé a Budára fényes ünnepélyességgel bevonult József főherceg került.” (Domanovszky)

ALEXANDRA PAVLOVNA

*„A neki szépült Budára
Nádorispányunk számára
Egy áloét hoztak volt:
De alig lett virágzása,
Mint az áloék szokása,
Ő is azonnal meghót.”*

(Csokonai: A palatinusné halálára)

1798. augusztus 23-án Ferenc császár Badenből sürgősen magához szólította a nádort. A főherceget - aki immár elmúlt 22 éves - meg akarták házasítani. Ha Ausztria nem akart elhagyatva küzdeni Napóleon ellen, a megoldás „súlypontját” Oroszországban kellett keresnie. Ott pedig I. Pál cár szeszélyeit kellett legyőzni.

„A napóleoni időkben a Habsburg Birodalom és Oroszország viszonya sűrűn, olykor esztendőnként változott. 1795-ben Pál cár még Ausztriával és Poroszországgal közösen hajtotta végre Lengyelország harmadik felosztását, de távol tartotta magát a forradalmi Franciaország elleni osztrák-porosz-angol koalíciótól. Amikor rádöbbsent, hogy a távoli forradalom eseményei az ő trónját is megingathatják, 1798-ban kilépett addigi semlegességéből és csatlakozott e három hatalom szövetségéhez.

Ennek jegyében egy évvel később, 1799 februárjában I. Ferenc császár- király és öccse, József főherceg leánykérőbe ment I. Pál cárhoz. Még ugyanebben az esztendőben Szuvorovnak - annak a Szuvorovnak, akit Pál cár éppen az udvarában tartózkodó József nádor személyes kérésére állított csapatai élére - vezérlete alatt orosz expedíciós sereg harcolt Felső-Olaszországban és Svájcban Ausztria szövetségeseiként Franciaország ellen.

Ebben a rövid történelmi közjátékban - hiszen I. Pál cár hamarosan, éppen az osztrák állam- és hadvezetés önzése, a Szuvorov vezérlete alatt harcoló sereg irányában tanúsított sértő és méltánytalan magatartása miatt kilépett a koalícióból (hogy aztán utóda ismét visszalépjen abba) - szükségesnek mutatkozott a Romanov-Habsburg szövetség ünnepélyes megpecsétlése és egyben demonstrálása. Ezt a célt szolgálta Ferenc császár- király öccsének, József nádornak és Pál cár lányának, Alexandra Pavlovna nagyhercegnőnek politikai megfontolásból tervezett, végül is igen harmonikusnak bizonyult, tragikusan rövid tartalmú házassága, melynek csak a cár-lány halála vetett véget.” (Tardy Lajos).

„1798-ban - éppen, mikor Itáliában és Bécsben a hangulat a franciák ellen ismét kiélesedett, Pál cár a szenvedély egyoldalúságával annak a rögeszmének élt, hogy engesztelhetetlen gyűlöletet táplált Napóleon ellen, amiért egyiptomi útja alkalmával a máltai lovagokat oly váratlanul megrohanta (1798. december 16-ától ugyanis Pál cár volt a máltai lovagrend nagymestere). Pál cár ingatag jellemét és kiszámíthatatlan szeszélyét Bécsben csak a családi kapcsolat kötelékével vélték ellensúlyozhatónak. A házasságot illetően Károly és József főhercegek jöttek számításba. A nádor azonban egyénileg alkalmasabb volt a kitűzött feladat megoldására. Az ő nyílt, őszinte jelleme, gyengédsége és tapintata alkalmasabb volt I. Pál cár gyanújának eloszlatására, az esetleg felmerült súrlódások elsimítására, mint Károly főherceg zárkózott, pesszimizmusra hajló, kevésbé hajlékony természete. A még csak 15 éves menyasszonyhoz a nádor korban is jobban illett, mint a nálánál 13 évvel idősebb Károly főherceg.”

A kiszemelt menyasszony Alexandra Pavlovna, I. Pál (1796-1801-ig) orosz cárnak és feleségének, Zsófia Dorottya (orosz nevén Mária Feodorovna) württembergi hercegnőnek legidősebb lánya, apai ágon II. Katalin cárnő unokája volt. Alexandra 1783. augusztus 21-én - orosz időszámítás szerint 9-én - született Pétervárott. Négy fiútestvére volt: Sándor, aki később (1801-1825-ig) I. Sándor néven cár lett; Konstantin nagyherceg, aki lemondott örökösödési jogáról; Miklós, aki később (1825-1855-ig) szintén cár volt és Mihály nagyherceg. Négy kisebb leánytestvére: Mária, Katalin, Helena és Anna névre hallgatott.

Mária Pavlovna 1804. augusztus 3-án kelt egybe Károly Frigyes koronaherceggel, aki 1828-ban lett nagyherceg. Férje halála után Vilmos Frigyes orániai herceg és koronaörökös felesége lett, akit 1840-ben választottak holland királlyá. Mária 1849-ben ismét megözvegyült és még 10 évet élt egyedül.

Katalin Pavlovna 1788. május 21-én született. Kezét I. Napóleon kérte meg Mária Lujza osztrák hercegnővel kötött házassága előtt. Ezt a házasságot akkori szövetségese, I. Sándor közbenjárása ellenére a cárné ellenezte és meg is hiúsította. Katalin 1809. április 30-án György holstein-oldenburgi herceggel kelt egybe. A herceg 1812-ben bekövetkezett halála után 1816-ban a kormányzó I. Vilmos württembergi király vette feleségül. 1819. január 19-én hunyt el.

Helena Pavlovna nagyhercegnő 1799-ben Frigyes Lajos mecklenburgi-schwerini örökös herceggel kelt egybe, de korán, 1803. szeptember 24-én elhunyt. Anna Pavlovna - aki 1795-ben született - II. Vilmos holland király felesége lett és 1865-ben halt meg.

Alexandra Pavlovának már 1796-ban királyi korona kínálkozott. A nagyhercegnőt zsenge gyermekkorra óta a svéd király hitvesének nevelték. Még II. Katalin cárnőnek volt kedvenc gondolata, hogy ezzel a házassággal nyerje meg a még kiskorú IV. Gusztávot az orosz politikának, és így Svédországot a cári politikai szolgálatába hajtja. 1796-ban szinte kérésre szakolta a gyermekkirály látogatását, aki Haga grófja néven érkezett Pétervárra. Kitűzték az eljegyzés napját, az udvar felvonult, amikor az önérvényes IV. Gusztáv a kezét megkötő politikai feltételek miatt - amelyeket a házassági szerződésbe foglaltak - visszalépett, mivel Svédország törvényei az evangélikus vallásra való áttérést követelték meg - ezt pedig az orosz cári udvar utasította vissza.

Ámbár csak decemberben gondoltak arra, hogy a nádor képét jövőbeli menyasszonya számára lefessék, a nagyhercegnő bizonyára már ismerte a nádor valamelyik képét, és úgy látszik, Pétervárott is vonzódtak feléje. December elején Ferenc császár úgy határozott, hogy öccsét Pétervárra küldi.

A szokásos előjegyzések után a főherceg 1799. január 21-én Auersperg herceg tábor-szernagy, Grünne gróf és Kolonics kamarások kíséretében elindult Pétervárra, ahova „Burgau gróf” álnéven március 2-án - a görögkeleti naptár szerint február 19-én - meg is érkezett.

Pál cár a legnagyobb előzékenységgel fogadta a nádort. A határon Theresopolban egy Korzakov nevű törzstiszt, Rosennában Tolsztoj gróf, a cár főszárnysegédje üdvözölte és vette át a további úti diszpozíciókat. A cár, aki időközben ismét az elkedvetlenedés jeleit mutatta Ausztriával szemben, bizalmatlanságát és ferdeségeit levetkőzve, egészen „fölolvadt” a főherceg fogadtatásában.

Már az első bemutatkozás is a legmelegebb formák között zajlott le. Pál cár megölelte vendégét és bemutatta jelen levő fiainak, majd mindjárt a politikára terelte a szót. A cár dolgozószobájából ezután átmentek a cárné lakosztályába, ahol együtt voltak a hercegnők. Az ő kedves környezetükben a nádor még jobban érezte magát. Az ebéd, a délutáni látogatások a cári család egyes tagjainál, az esti táncmulatság és a vacsora a legcsaládiasabb hangulatban folyt le.

Ami a főherceg lelkét legjobban megragadta, kiszemelt menyasszonyának, Alexandra nagyhercegnőnek szelíd bája volt. Alexandra Pavlovna szüleinek féltve őrzött, legkedvesebb kincse volt, akinek ifjú lénye, tartózkodó szerénysége találkozásuk első pillanatától valósággal megigézta a nádornak még lányos ártatlanságú kedélyét. (Domanovszky)

Meglátva Alexandrát, József nádor bátyjának, Ferenc császárnak 1799. február 23-án kelt levelében így emlékezett meg róla: „Nem hálálhatom meg kellőleg Felsőged kegyességét, hogy őt jelölte ki számomra élettársul és meg vagyok győződve, hogy e házassággal családi boldogságom egész életemre biztosítva van.” Majd ugyanő így jellemezte Alexandrát: „Alexandra nagyhercegnő magas, jó természetű, igen szép leány, emellett még okos és tehetséges is.”

A diplomaták alig győzték dicsérni a főherceg engedelmességét Ferenc császár iránt. Ők csak engedelmességet láttak abban a tőlük is sürgetett sietségben, amellyel a fejedelmi kérő érzelmeit megnyilvánította. Világpolitikai terveik szövögetésében nem láttak egyéni érzelmeket. A főherceg azonban valóban megszerette Alexandrát. De nem kevésbé szította fel a nádor a cári család legmélyebb érzelmeit is. A harmónia, amely az ifjú lelkek között fonódott, nagy hatással volt a cári párra, mert Alexandra nagyhercegnőt mindketten nagyon szerették. Az elmúlt kínos helyzet - melybe II. Katalin erőszakossága a gyermek nagyhercegnőt juttatta a svéd királlyal - még fokozta szüleinek szeretetét és figyelmét iránta. Minthogy a sors egyiküket sem kényeztette el, annál inkább örültek most leányuk őszinte boldogságának.

A nádor 1799. február 22-én Alexandra nagyhercegnő jelenlétében formálisan megkérte a nagyhercegnő kezét és megnyerte kötendő frigyükhöz a szülők áldását. Az eljegyzéskor Alexandra díszmagyar ruhát viselt. Ez az ünnepélyes esemény az ún. „gyémántkamrában” orosz szertartások szerint ment végbe. A templomi szertartásokat a kazáni érsek végezte, a császári gyóntató és az udvari kápolna sacelláriusa közreműködése mellett; a jegygyűrűket pedig maga a cár váltotta.

Ha a nagy sietség gyanút is keltett volna a cári udvarban, eloszlatva volna azt a nádor palástolatlan meghatottsága és pillanatnyi elérzékenyülése, mely a cárt meggyőzte, hogy itt nem politikai játékról van szó József nádor e pillanattól a pétervári udvar szeretettel övezett tagja lett. A cár néhány nap múlva egy katonai parádé alkalmával - szokatlan közlékenységgel - már a népnek úgy mutatta be az inkognitóban ott tartózkodó főherceget, mint jövődöbéli vejét. Különösen a cárné örült a frigynek, mert neki sok megaláztatásban volt része az udvar részéről. József személye szokatlan derűt és melegséget árasztott a cári udvarban.

A cár közben elidegenedett az osztrákoktól. Ennek egyik oka volt, hogy a bécsi udvar ódzkodott attól, hogy a cárt a máltai rend nagymesteri tisztébe visszahelyezzék. A cár viszont semmi erélyt nem látott az osztrákok Napóleon elleni politikájában, így nem is segítette az osztrákokat a franciák ellen. József nádor közben a cári udvarban több diplomáciai ügyet is elintézett. Megszerezte a cár hozzájárulását, hogy a császár Szuvorovot, a külön tábormokot tegye az Itáliába vezetendő csapat élére. Elérte, hogy Pál cár nem hívta vissza Bécsből Razumovszkij tábormokot - nagykövetét -, akit Ferenc császár igen megszeretett. A cár azt szerette volna, ha József nádor veszi át Károly főherceg helyett az osztrák hadsereg vezetését, ami viszont ellenszenvet váltott ki a bécsi udvarban a nádor iránt.

A nádor március 20-án távozott Pétervárról Bécsbe. Alig érkezett a fővárosba, megindultak az intrikák. Ő maga már előbb is kifejezést adott idegenkedésének azzal a tervvel szemben, hogy Károly főherceg parancsnokságát vegye át. Tudta jól, hogy bátyja népszerű a seregben és hogy mellözése rossz vért szül ettől az odíozus megoldástól. Thugut báró - a titkosrendőrség volt főnöke - viszont mindent megmozgatott Károly főherceg ellen és Bellegarde altábornaggyal együtt mindenáron meg akarták hiúsítani Károly főherceg haditervét. Ennek alap gondolata az egységes vezetés volt az összes harctereken. Végül is Károly megbuktatása

nem sikerült. József nádor értesítette a cárt, hogy tervét nem tudta megvalósítani. Ferenc császár pedig ettől az időtől kezdve a nádor számos kérését nem teljesítette.

József főherceg május 13-án ismét elfoglalta hivatalát Budán és a következő hónapokban az ország kormányzata élén találjuk. Budáról intézi az orosz csapatok átvonulásának ügyeit, az újoncozást, foglalkozik a Sárvíz szabályozásával, a Ferenc-csatorna építésével, de közben készül a házasságra. Sürgeti az uralkodót, hogy nevezzen ki jövendőbelije mellé főudvarmesternőt. Tárgyal a nagyhercegnő kelengyéje elhozatala miatt, és a királyi palota lakosztályait átrendeztetni. Közben keserűség töltötte el; érzi, hogy harctéri szolgálatának meghiúsulása után nincs ok, amellyel az orosz udvarból való korai távozását indokolni lehetne. Siettetni kezdi esküvőjének napját, de Ferenc császár az ilyen irányú leveleire semmit sem válaszol.

1799. augusztus 16-án a császárnak írt levelében előadta, hogy Budára érkezése óta immár három hónap telt el, amely idő alatt több ízben felterjesztett és utasításokat kért, de választ és határozatot nem kapott. Mindenekelőtt esküvője időpontjának kitűzését kérte. Augusztus 19-én a császár válaszolt. Bécsbe hívta József főherceget, aki itt tudta meg, hogy esküvője eredeti tervét megváltoztatták, és ismét ki akarják küldeni Pétervárra. A bécsi esküvő gondolatát elvetették.

Pétervárról közben rossz hírek érkeztek; a cár hangulatának megváltozásáról számoltak be. Az ellentétek elsimítása ügyében a nádornak minden ellenkezése ellenére szeptember 22-én újra útra kellett kelnie. Pétervárott csak néhány nappal előbb értesültek érkezéséről, ezért újra inkognitóban kellett utaznia. A cári család ebben az időben a Pétervártól mintegy 45 km-nyire fekvő Gacsinán tartózkodott. Lázás sietséggel indult meg a munka, hogy ott a nádor részére külön lakosztályt rendezzenek be. Igaz ugyan, hogy az osztrák-orosz kapcsolatok folyamatosan romlottak, de ezek alig hatottak a cári család életére. Futárt küldtek a nádor elé azzal az üzenettel, hogy egyenesen Gacsinában várják. Pál cár József nádorral megkülönböztetett szeretettel bánt, de a vele együtt érkezett württembergi herceget és Dietrichstein grófot nem fogadta.

Bécsből - még a nádor indulása előtt - azt az utasítást küldték a nádornak Ludwig Cobenzl gróffal, hogy a görögös rítusú esküvői szertartást előzze meg a római katolikus szertartás, pedig nagyon jól tudták, hogy Alexandra nagyhercegnőnek a svéd királlyal tervezett házasságát milyen durva módon borította fel az orosz udvar makacssága a felekezeti kérdésben. Bécsben még ennél is továbbmentek: azt kívánták, hogy római katolikus szertartás szerint a Habsburg Monarchia egy főpapja adja össze a jegyeseket. Erre a célra a lemergi érseket szemelték ki. Bécs ezzel akarta a nádor házasságát meghiúsítani.

Az esküvőre a nádor - a cárné testvére, Ferdinánd württembergi herceg, a fentebb már említett Burgau gróf, Kolonics kamarás, valamint Amadé gróf (egy lovassági kapitány) és hat magyar testőr kíséretében - október 15-én érkezett meg. Alexandráról József főherceg ezt írta: „...Arám megnőtt, szebb lett, engem bizonyosan boldoggá fog tenni.”

Az esküvő napját 1799. október 30-ra tűzték ki. Az a bizalmas őszinteség, amellyel a nádor és a cárné egymás iránt viseltettek, arra indította a főherceget, hogy hat nappal az esküvő előtt megvallja a cárnénak, hogy a császár utasítása értelmében a katolikus rítus szerint csak az örökös tartományok valamely főpapja adhatja őket össze. A tény nem merték elmondani a cárnak. Futárokat indítottak a lemergi érsek elé, hogy megérkezését siettesék; október 26-án meg is érkezett. A cár azt is rossz néven vette, hogy József nádor az esküvő elhalasztása mellett volt, így Cobenzl gróf nem merte tovább erőltetni, hogy a katolikus rítusú esketést a görög-keleti szertartás elé tegyék. Cobenzl révén a nádor is elfogadta az orosz udvar ceremóniatervét azzal a kikötéssel, hogy a cár kötelezvényt ad, amelyben elismeri ezen a téren a viszonyosság elvét. Ehhez a cár hozzá is járult.

Az esküvő előtti nap a nádor előzetes bejelentés nélkül bement a cárhoz és - fél órát - igen hasznosan politikáról beszélgettek.

A nász napján - 1799. október 30-án - a cár Szent András-renddel ékesítette fel a nádort, amelyet bevett szokás szerint a cári család minden tagja viselt. Panin pedig tárgyalásokat kezdett Cobenzlrel a két ország politikai viszonyának megjavításáról. Bécs nem ismerte el, hogy Oroszország Ausztriát igen nehéz helyzetében segítette, sőt állandóan szemrehányásokat tett neki. Ennek eredményeként egyre ridegebb lett a nádorhoz, bár Józsefnek többször is kijelentette, hogy őrá személyesen nem haragszik. Cobenzl követel szemben viszont érezte neheztelését. Mindezek ellenére Gacsinán, a cári kastély kápolnájában megtartották a fényes esküvőt. Az ünnepélyen a cári család, a miniszterek, az udvari személyzet, valamint a küldöttek és a követek voltak jelen. Az esküvőt először a cári kápolnában görögkeleti szertartás szerint, azután pedig a lovagteremben - az ez alkalomra készített és fölszentelt oltár előtt - a Ferenc császár által megbízott lebergi érsek, Kitki Kajetán a római katolikus szertartás szerint tartotta meg. „Gacsinán ünnepélyes udvari ebéd, este táncvigalom és több napon át tartó örömműp volt” - írták a korabeli lapok.

A házassági szerződés főbb pontjai a következők voltak: „Mi, II. Ferenc, Isten kegyelméből római császár... magyar király stb. Jelen sorok által válják köztudomásúvá, hogy a mi őszinte barátunk és szövetségünk: Őfelsége a minden oroszok cárja, elfogadta József királyi főherceg, magyar nádor, a mi kedves öcsénk által hozzá intézett óhajtásunkat, hogy a minden oroszok cárijának, a nevezett felségnek leányával: Alexandra Pavlovna nagyhercegnő ő császári fenségével házassági kötelékre lépjen. Nagy megnyugvásunkra szolgál úgy rangja, mint személyes tulajdonságaival kiváló hercegnővel való frigyre lépés, mert ez egyesülésből mind a két szerető hitestársra boldogság áramlik, nem is szólva arról, hogy ez az új kötelék még csak megszilárdítja azt a kapcsolatot, mely udvaraink és államaink között már eddig is fennállott.”

A II. pont így szól: „Őfelsége a minden oroszok cárja nagyon kedves leányának, Alexandra Pavlovnának e házasság alkalmából egymillió rubelnyi hozományt utalványoz, mint azt az orosz birodalom alaptörvényei a cár minden leánya számára megállapítják.”

IV. pont: „József nádor kir. főherceg őfelsége kötelezi magát, hogy Alexandra Pavlovna nagyhercegnő őfelségének, jövőendő feleségének a házassági ünnepség után való nap ötvenezer forintnyi összeget tesz le; ennek az összegnek 5 százalékos kamatnyi jövedelmét egészen a tőkeösszeg lefizetéséig szerződészerűen biztosítja leendő feleségének.”

A házassági szerződés felett hosszú tárgyalás fejlődött ki. A cár ugyanis csak 500 000 rubelt fizetett ki a nádornak, a másik 500 000 rubel 5%-os kamatait a hitves kapta Pétervárról. Ezenkívül a cár évente 80 000 rubelt küldött leányának. Ennek ellenében Ferenc király is kötelezte magát, hogy „Wiederlagscapital” címén 500 000 forintot tesz le, melynek 5%-át szintén a nádor felesége kapja. Ezenkívül a fiatalasszony „Morgengabe” címén 50 000 forintot és „tűpénz” címen évenként 30 000 forintot kap.

A megállapodás értelmében a hozomány felét Alexandra halála után férje egész életében megkapta. Ezen összeg folyósítását csak a francia-osztrák háború ideje alatt szüneteltették, amikor Ausztria Oroszország ellen hadat viselt, de a béke megkötése után tovább folyósították.

Magáról a „mátkahozományról” is pontos adataink vannak. A főbb tételek a következők: 29 nagy- és 600 kisbriliáns ékszer, 7 db rubinköves ékszer, 2249 kis- és 493 nagygyöngyös ékszer, valamint még több drágakő, 92 db ezüsttálca, 19 db aranytál, valamint nagy számú ezüsttál és evőeszköz. Pontosan felsorolják a porcelán-, a kristály- és az üvegedényeket, sőt a csillárokat és a lámpákat is. A leltár 36 posztó, „sok selyem, velour és egyéb” ruhát sorol fel, továbbá 2 orosz és 2 nemzeti női öltözetet, 12 tucat inget meg a többi fehérneműt szám szerint.

Az ifjú pár 1799 végén utazott el Gacsináról. Elutazás előtt a templomba mentek; a cár alig akarta elengedni lányát.

Hosszú és fárasztó út után 1800. január 2-án (Lestyán szerint 5-én) érkezett az ifjú pár Bécsbe, ahol Alexandra Pavlovnát kitüntető szívélyességgel és ünnepélyességgel fogadták. Négy héten át bálokat, hangversenyeket és színházi előadásokat rendeztek tiszteletére.

Az újságok január 7-től naponta beszámoltak a nádor és felesége tiszteletére rendezett mulatságokról. Mind közül legfényesebb a schönbrunni udvari bál volt, ahol „a dámák majd közönségesen fejr köntösökben jelentek meg, többnyire drága patyolat, s az úgy nevezett krepp (finom fejr fátyol) ruhákban, mellyekbe ezüst fonalak, s virágok igen kellemetesen voltak szövve. A ruhák szélei többnyire ezüst, s kedvesen ragyogó bojtokkal (Frantzen) voltak fel-ékesítve.” A Magyar Hírmondó fentebbi január 14-i tudósításához hasonlóan írt a Magyar Kurir is. A cikkek egyöntetűen megállapították, hogy a jelenvolt hölgyek közül, bájával és kedvességével kimagaslott a „felséges termetű” Alexandra.

Egy hónapos bécsi tartózkodás után a nádor és felesége hazaindult Budára. Útjuk Csun községen - „Sandorf vagy Zandorf, melly Moson vármegyében fekszik, a Duna jobb partján, két mérföldnyire Posonon alul”, magyarázta január 31-i számában a Magyar Hírmondó - és a Komárom megyei Ácson keresztül vezetett Esztergomba. Első állomáshelyükön Szapáry József kamarás, Ácson Eszterházy János gróf vendégei voltak. Esztergomban Sándor grófnál szálltak meg, ahonnét másnap korán indultak, hogy délre Budára érkezzenek. A környező falvak lakossága jókor felsorakozott az út két oldalán és órákon át türelmesen várta a nádori pár érkezését.

Buda városának hivatalos fogadóbizottsága - Pest és Óbuda képviselőinek, a nemesi bandériumoknak, a polgárőrségnek, a vármegyei huszárok díszegységeinek, a Jász-Kun kerületek és Pest megye küldötteinek társaságában, a különböző vallású főpapokkal egyetemben - Óbuda határában várta a főhercegi párt. A rövid üdvözlő beszédek az „ország házában” (ma a Magyar Tudományos Akadémia várbeli, Országház utcai palotája) indult az immár népes menet, hogy ott újabb lelkesült beszédeket hallgasson. Újabb üdvözlések következtek a budai városháza előtt, majd huszárok sorfala között a nádor és hitvese behajtatott a palotába.

A három város - Buda, Óbuda és Pest - rég várt, szeretett rokonként üdvözölte az idegen hercegnőt; Virág Benedek zengzetes verset írt tiszteletére:

**„Jer hamar! régen ki-terült
karokkal
Vár Hazánk József! kebelébe vissza:
Jer szerentsénk Fija! ritka kintsü
Hertzezi Jázon!**

**És Te! fenséges szeretet Leánya!
A kinek szívét örömünk ajánlja,
Légy Alexandránk, s olaj-ággal ékes
Béke-galambunk!**

**Oh, ditsó Mátyás palotája! hosszas
Árvaságnak szomorú ruháját
Vesd le már! látod: közelít
szerentséd**

Büszke reménye.”

Február 2-án, a házaspár érkezének másnapján - miután „el végeztetvén Nádor Ispányné Ő Csász. Herczagsége a maga kápolnájában az Isteni-tiszteletet” - Alexandra elé vonultak bemutatkozásra az udvarmesteri hivatal tagjai és ezzel a hivatalos ceremóniák véget is értek.

Az ifjú pár a királyi palotában a részükre átalakított lakosztályban lakott. A következő egy év Alexandra számára az örömök forrása lehetett - írta életrajzírója, Ortenburg Henrik. Ortenburg több mint egy emberöltővel később - 1860-ban - írta könyvét, s mivel nemcsak azokat az újságokat nézte át, amelyeket nekünk is módunkban volt elolvasni, hanem beszélhetett még azokkal, akik Alexandrát látták és ismerték, leírását többé-kevésbé hitelesnek kell elfogadnunk.

A nádori udvarban egymást követték az Alexandra kedvéért és általa rendezett lovasjátékok, hangversenyek, bálók, vadászatok, margitszigeti szüreti multságok és a Buda környéki sétakocsikázások. Egy ilyen séta alkalmával ismerte és szerette meg Alexandra Ürömet, amelyet József nádor meg is vásárolt számára és ahová nyaralókastélyt terveztek. Ide - amikor előrehaladt terhessége miatt nyilvánosan kevesebbet szerepelt - többször és szívesen kilátogatott.

Alexandra igen jószívű volt mindenkivel szemben. Így pl. mikor a pesti küldöttség nem tudott visszamenni a jégzajlás miatt - a hajóhidat szét kellett szedni -, Alexandra elrendelte, hogy költségén mindenkit gazdagon szállásoljanak el, míg a visszatérés baj nélkül megoldható. Feljegyezték róla, hogy a tót lakossággal nemegyszer orosz-szlovák nyelven beszélgetett.

A nádor hosszú ideig csak mérsékelten foglalkozott közügyekkel. A Várban egymást követték a fényes ünnepek, amelyeken Alexandra legtöbbször magyaros ruhában jelent meg. A nagy zenei műveltségű fiatal nádornénak hamar megtetszett a pattogó ritmusú magyar zene és tánc. Ez a zene akkor még nem volt szokásos a Várban, de Alexandra kérésére egyre gyakrabban játszották.

A vidám természetű nádorné hamar megszerette új hazáját és közvetlensége, őszintesége miatt őt is mindenki megkedvelte. A köznép „magyar királynéként” emlegette. A bécsi udvar ezt nem nézte jó szemmel. Bécsben járván Alexandrának igen sok megaláztatásban volt része. Így pl.: már második bécsi tartózkodásuk idején nem a Hofburgban vagy a Schönbrunnban kaptak szállást, hanem az utóbbinak egy távolos „kertészlakában” szállásolták el őket. Különösen Ferenc császár neje, Terézia és Thugut báró, a titkosrendőrség volt főnöke tett meg mindent, hogy Alexandra életét megkeserítsék.

1800 júniusában Alexandra másállapotba került; a terhesség elején semmi panasza nem volt. 1801. március 8-án reggel 8 órakor leánygyermeket hozott a világra. Az újszülött kislány pár órával a szülés után meghalt.

E boldog és fiatal élet kettétörése megrendítette mindazokat, akik személyesen vagy hallomásból ismerték a nádornét. A korszak négy, friss híreket közlő lapja - a Magyar Kurir, a Magyar Hírmondó, a Pressburger Zeitung és a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung - hasonlóan írta le az eseményeket. Itt részleteiben a Magyar Hírmondót idézzük. A részletek a lap 1801. március 10-i (20.), március 17-i (22.), március 20-i (23.), március 31-i (26.) és május 19-i (40.) számából valók.

Böjtmás havának tizedik napján írta a lap az első szomorú hírt: „Tegnap délután érkezett ide (Bécsbe) egy kurir Budáról azzal a hírrel, hogy Nádorispányné Ő Cs. Herczagsége mártziusnak 7 dikén, éjtszaka egy Hertzeg Kis-Asszonyt hozott a világra, de a melly egy óra múlva meg halálozott, Ő Cs. és Kir. Herczagségeknak nagy szívbeli fájdalmakra. Maga Ő Császári Herczagsége minden veszedelmen kívül vagon.”

Március 17-én „az az örvendetes tudósítás érkezett ide (Bécsbe) Budáról, hogy Nádorispányné Ő császári Hertzegségének egészsége olly sokáig kínai és az édes magzatjának véletlen halálából eredett nagy szívbeli fájdalmai között is napról napra erősödik. A kised Hertzeg Kis-Asszonynak temetése igen fényes és pompás volt. Születése esik nem Mártiusnak 7-dik, hanem 8-dik napjára: mivel éjjél után egy fertálykor négyre jött a világra.”

Matricula Defunctorum ab anno 1787-1843. - Vaskos kötet a vízivárosi Plébániahivatal - egykori kapucinus - anyakönyvi hivatalában. Első kötetének 74. lapján a bejegyzés: Serenissima Principessa PAULINA, Archi Ducis Austriae ac Palatini Hungaricae Filia (1801. március 9.) - a mindössze egy órát élt kicsi leányt már holtan keresztelték a Paulina névre, a keresztelés és a temetés tényét a kapucinus atyák együtt rögzítették - a halotti anyakönyvben.

Paulina temetéséről március 17-én tudósított a Magyar Hírmondó. „A márt. 8-dikán reggeli 5 órakor e világból ki múlt kised fő Hertzeg asszonyotkát, ezüst matériájú drága ruhákba takargatva, arannyal ki varrott Veres bársony mennyezet (Baldachin) alatt levő hasonló készületű asztalon, egy ezüst párnára ki tették; hogy mindenki láthassa. Szüntelen két gyászba öltözött asszonyság ült a halott mellett; míg temetni nem vitték. E pedig mártius 9-dikén estve felé ment véghez, temérdek méltóságoknak jelen léteben, s igen nagy pompával.”

A fiatal anyát gyermeke halála nagyon megrendítette és „egészségi állapota napról napra rosszabbodott.” Az orvosi jelentések szerint Alexandrának már a szülés előtt két nappal „lázás tünetei” voltak. Rosszulléte a következő napokban sem szűnt meg. A beteg anyát négy orvos is kezelte: két osztrák háziorvosa: Eberlinger és Zeller, valamint két konzultáns magyar orvos: Donhoffer Vincze József „tüdőgyógyász” és Glosius Sámuel pesti főorvos. Március 10-én az orvosok konzíliumot tartottak és „gasztrikus ideglázat” állapítottak meg. A beteg állapota a következő napokban rohamosan romlott, úgyhogy március 12-től tifusz ellen kezelték. Ez az állapot egész napon át tartott, mígnem 16-án reggel „csöndben kilehelte lelkét.”

Az orvosok ellentmondó diagnózisa szerint „a beteg reumás gasztrikus idegláza március 6-án kezdődött, mely a gyermekágyban szenvedett izgalom és aggodalom, néhány diétahiba, a kevés testmozgás és a szülés lassú lefolyása következtében állott be. Ehhez 10-én még tejláz is járult.” (Alcsúti főhercegi levéltár. Exhibita ad rem meam domesticam spectantia. A. 1799-1804. 1801. nov. 1. Domanovszky Sándor I. p. 254).

A hír ólomlábakon járt; mire a tudósítás Paulina haláláról Budáról Bécsbe érkezett, s kinyomtatva napvilágot látott, addigra a korábban egészségesnek mondott Alexandra is elhunyt, 1801. március 16-án. Március 17-én maga a nádor is Bécsbe utazott, „ő hozta a gyászos hírt, nem bírván a halottas palotában maradni.”

Örömhír helyett gyász hírt ment Pétervárra is. Nyolc napon belül kettő is. De leányának halálhíre már nem találta életben a zsarnok apát. Március 22-ről 23-ra virradó éjszaka az önkény ellen fellázadt magas rangú tisztek - nem lehetetlen, hogy a cár fiának tudtával - hálósobájában rövid küzdelem után megfojtották I. Pál cárt.

Amikor Mária cárnét a gyilkosságról értesíteni akarták, az álmából felriadva azt hitte, hogy leánya halálhírét hozzák. A szerencsétlen anya később ugyanegy levélben köszönte meg Ferenc császár részvétét férje és leánya halála fölött. „Midőn a hírt vivő testőr, Králitz István, az orosz határra érkezett, egy orosz futárral találkozott, ki Budára az orosz czár mart. 24-én történt halálának hírét vitte” - írták a napilapok.

Ferenc császár „bizonyos változtatásokkal” hat hétig tartó udvari gyászt rendelt el. A változtatásokra a hercegnő görögkeleti vallása adott okot. Arra az időre, míg a hercegnőt születéséhez illő nagy pompával eltemethetik - vagy míg megszületik Bécsben a döntés, hová temethetik - az „ügynevezett Palatinális kertek egyik épületjébe tétetődött le a Test.”

Alexandra szülésének körülményeiről az újságok nem írtak, betegségének minden valószínűség szerinti lefolyását e kötet más részén találja az olvasó. „Minekutánna márt. 16 dikán reggel hatod fél órakor ki múlt a világból; tehát Ő Cs. Hgsége holt testét, háló szobájában előre lett papi meg áldattatása után, 9 órakor a vólt audientziás szobájába vitték által egész tsendességgel, és ott egy veres bársonnyal bé terített asztalra helyeztették; melly felett menyezet (Baldachin) vala ki terjesztve. A holt test körül az orosz valláshoz alkalmaztatott sok képeken kívül, 12 égő viasz gyertyát raktak el; és az Ő Cs. Hgsége szolgálatjában vólttak, s a Korona őrző Királyi Gárda közzül szüntelen négyen strásáltak. Délutáni 4 órakor a pesti universitásbeli fő orvosok a holt testet meg vizsgálván... Az audientziás szobából az Ő Cs. Hgsége néhai udvari orosz kápolnájába vitték mindenek láttára; mellynek falai egészen bé voltak fekete posztóval húzva, s az Ő Cs. Hgsége tzimerei sok helyen benne fel aggatva. Ennek közepin feküdt, fekete bársony mennyezet alatt, ezüst matériából való hosszú ruhába fel öltöztetve a holt test, egy három gráditsnyi magasságú fekete posztóval bé vont alkotmányon. A feje alatt ezüst matériából készült párna volt; a melly megé még 3 veres párnát raktak; és azok arany rojtokkal, az orosz császári koronával, az ausztriai fő hertzegei söveggel, s az Ő Cs. Hgsége Rend pántlikáival ékeskedtek. Az egész gyászos alkotvány körül vólt rakva ezüst gyertya tartókban égő, viasz gyertyákkal; és a holt test mellett, egymást fel váltva strásáltak szakadatlanul az udvari szolgálatban lévő, s nyóltzan a királyi korona őrző Gárda közzül. Márt. 19-dikének reggeli 9 órájától fogva, 21-dikének reggeli 9 órájáig ebben a helyzetben maradt a test; s ezen idő alatt mind a dámák: mind a cs. k. kamarás urak sűrűen meg jelentek ottan fekete ruhákban, egymást fel tserélve dél előtt 9 órától fogva 12-ig, s dél után 3-tól 6-ig. Azon kívül a szokott liturgiákat minden reggeli 10 órakor véghez vitte Ő Cs. Hgsége gyóntató atya fő tiszt. Zomborszky (helyesen Szamborszki), tanult és sok idegen nyelveket értő úr. Mindennek szabad volt ki s bé járni a kápolnába; de még is, a nép tolongásának el kerülése végett, katonaság állott a bé menetelnek mindenik oldalán.”

A cikkben említett orosz kápolnát külön a pravoszláv vallású Alexandra számára építették, a nagyhercegnővel együtt Budára érkezett gyóntatója, Andrej Szamborszki szentelte fel 1800. április 6-án. A felszentelés tényét több forrás - többek között Sebestyén Ede írása a Tanulmányok Budapest múltjából 7. kötetének 155. lapján - említi, arról azonban, hogy ez a kis kápolna hol, a palota mely részén állt, semmi ismerettel nem rendelkezünk. Arra, hogy különálló épület lett volna, még utalást sem találtunk - írja Rákóczy Rozália. A temetési előkészületek leírásából következtettünk arra, hogy a nádornéi lakosztály egyik szobáját rendezték be kápolnáknak. Építésze, berendezője talán éppen az a Heppe Szaniszló volt, aki már korábban is dolgozott Budán, átalakítási munkákat végzett a királyi palotán.

Kövessük Alexandra Pavlovna „halotti el takaríttatásának pompás czeremóniáját” a Magyar Hírmondóval. Március 21-én „reggeli 9 órakor össze gyűltek a cs. k. udvari mester, a fő udvari mesterné, a palotás dámák, a három valóságos szolgálatban lévő kamarás urak, és az egész udvar, a fő hertzegei audientziális szobába; s onnan által menván a kápolnába, jelen voltak a liturgián, és a holt testnek papi áldattatásán. Mellynek vége lévén, onnan ki indultak illy renndel: két fő hertzegei kammerdinerek vitték néhai Nádorispánné Ő Cs. Hgsége szívét és belső részeit, két edényben; azután mentek minden fő hgi lajblokájuk, vadászok, s huszárok; ezeket követték a belső szoba leányok, (Kammerdienerinnen) a kik után vitték a holt testet 4 ajtón állók és szoba fűjtők; hanem a halottra terített szőnyegről le függő arany bojtokat 6 cs. k. kamarás urak fogták a kezekbe, s vitték. Kiken kívül a koporsó mellett még 8 lajblokájuk ment, égő fáklyát vivén a kezébe, és ő velek egygyütt huszonnégyen a Korona Őrző Királyi Gárda közzül. - Ezeket követte a fő papság, a fő udvari mester egy fáklyával, a fő udvari mesterné a palotás dámákkal, és mind azok, akik jelen vóltak a halotti tisztességen.”

A menet a kápolnából gyalog tartott a mai Oroszlános udvaron keresztül a Rácváros (Tabán) felé vezető út torkolatáig, ahol díszhintóra téve a koporsót s két urnát, a gyászmenet is kocsikon folytatta útját. A mai Szarvas térre az Új kapunak is nevezett Várkapun (das neue oder Burg Thor) át az egykori Palota úton jutottak - szinte ugyanott, ahol ma gyalogszerrel jövünk a Ferdinánd kapun át a Semmelweis-házig a Budapesti Történeti Múzeum külső kapujától - innét útjukat a hajóhíd feljárója előtt elkanyarodva - a Várkert Kioszk délnyugati sarkánál - a „rátzok főutcáján” (Döbrentei tér - Gellért rkp.) majd a mai Budafoki úton át (alte Strasse nach Promontor) folytatták a Nádorispáni kertbe.

„Mivel az orosz vallásnak czeremóniái szerént 6 hétig kell ottan liturgiákat tartani, a hol a holt test állott; azért, hogy ezen áhítatosságok most is a szerént végbe mehessenek; a Nádorispányi kertben lévő egy épület e végre fel készítettett, falai fekete posztóval bé vonattak, és annak a holt test fekvésére rendelt egy szobája cs. k. tzimerekkel ékesítettet, s a fenn tisztelt gyóntató atya (Szamborszki) által szép görög kápolnává formáltatván, fel is szenteltetett.”

A nádori kert épületei 1926-ban még álltak. Adataink az 1760-as évektől kezdődően vannak az akkor Waldel-nek nevezett, tulajdonképpeni mezőgazdasági területről. Kertek s kaszálók voltak, amelyeket élősövény vett körül. Egynémely gazdasági épület, s rövid pihenésre alkalmas nyári lak állt itt. A területet - amely akkor 88 hold nagyságú volt, s egy kis Duna-sziget is tartozott hozzá - 1799-ben ajándékozta akkori tulajdonosa, Batthyány József hercegprímás (hitbizományként) József nádornak, s mindenkori követőinek a nádori székben. A nádori tisztség megszűntével a királyi kincstár tulajdonába ment át. Ennyit közöl röviden Rokken Ferenc, aki még látta a Nádorkertet, tanúja volt a mai Budafoki út, Hengermalom utca, Duna és a vasúti töltés között elterülő rétek és kis erdők fokozatos beépülésének, a régi házak eltűnésének.

Ez a kert - amely igazán, sem előkelő, sem fényes nem volt, csak csendes és mindentől távol eső - lett hat hétre Alexandra nyughelye. Itt tartott naponta liturgiát tisztelendő Szamborszki úr, s naponta zarándokolt az épülethez Pest és Buda lakossága; a népnek a Magyar Hírmondó szerint nagy oka lett a siránkozásra, mert „Ő Császári Hertzegségében el vesztette nagy lelkű jó-tévőjét, ki egy esztendő alatt, a mióta t. i. Budán lakott, hatvan ezer forintot osztogatott ki a szűkölködők között”. (Az összeállítást Rákóczy Rozália készítette.)

Hat hét múltával - május 12-én - „dél fele hozatott el, a boldog emlékezetű Nádorispányné Ő Császári Hertzegsége holt teste a Nádorispányi kertből, végbe menvén ott először az orosz vallásnak az ilyen szomorú alkalmatosságnál tartani szokott ceremóniái; és által vitetett a tiszt kapuczinusokhoz a Vizivárosba (ma: Fő utca 20 sz.) az Ő Császári Hertzegsége holt teste számára készült kriptához, s ott a t. kapuczinusoknak által adatott a végképpen való letételre.”

Alexandra megmaradt ruháiból egyházi öltözékeket varrtak, értékes ásványgyűjteményét férje 8 év múlva az Eötvös Loránd Tudományegyetem akkori elődjének ajándékozta, hogy ezzel is segítse a közoktatást. Volt a később elkészült ürömi pravoszláv sírkápolnában az egyházi ruhák között egy alsó és felső misézőruha, egy ezüstszővetű ezüsthímzésű és aranycsipkés epatarchil, melyek a hercegnő ruháiból készültek, egy lábszőnyeg fehér atlaszból arany hímzéssel és rojtokkal, mely szőnyeg az esküvőnél használtatott, és egy, a hercegnő saját kezével arannyal és selyemmel hímzett kis kendő.

Bár a Magyar Hírmondó „végképpen való letételről” írt, mégsem a kapuczinusok kriptája lett Alexandra végső nyughelye. Ortenburgtól - Alexandra életrajzírójától - tudjuk, hogy a hercegnő mennyire szerette Ürömet, kívánsága volt, hogy ott is temessék el. A nádor röviddel felesége halála után itáliai utazásra indult, onnét visszatérve - miután Szapáry gróf főudvarmester kiszemelte az épület helyét - megindította az ürömi sírkápolna építtetését. A kápolna alapkövét 1802 tavaszán tették le Ivan Matvejevics Muravjov-Aposztol pétervári diplomata jelenlétében és kb. egy év alatt elkészült a kápolna klasszicizáló stílusban. Az építész és

tervező feltehetően Hepe Szaniszló volt. A korabeli lapok - bár nem írták pontosan, hogy ő tervezte volna - mindenesetre Hepe nevét említették a kápolnával kapcsolatban.

A kápolna 1803-ra készen lett. Szeptember 12-én (mások szerint augusztus 20-án) szentelte fel Afanaszjevics Andrej Szamborszki esperes. Berendezték a paplakot, a kántori lakást és minden előkészületet megtettek arra, hogy a „meg boldogultnak hideg tetemei” mielőbb végleges nyughelyére kerüljenek. Részletes tudósítást közölt az ünnepélyes szertartásról a Magyar Kurir 33. száma. „Palatinusunk ő kir. Fő Hertzegsége elfelejthetetlen életpárjának Alexandra Paulowna, Orosz Nagy Hertzeg Asszonyinak holt teste, ilyen ceremóniákkal tétetett bé a múlt hónap 30-dikán a Budától nem messze épült Ürömi kápolnába: A T. Kaputzinus Atyák Budán a magok klastromjukban összegyülekezvén, a holt test a T. Gvardján által az orosz papságnak általadatott s a fő hertzei udvarnokok által a halottas szekérhez vitetett. A szekér előtt és körülötte Württemberg Regimentje béli dragonyosok; utánna pedig a boldogultnak hajdani gyóntató papja T. Zámorszky András úr és egy orosz görög pap; az után udv. fő mester gr. Szapáry úr ő Excja, cs. kir. kamarás és a K. Helytartó Táblánál lévő tanácsos gr. Nádasdy, s cs. k. tanácsos és fő építő igazgató Hepe urak mentek, a kik mindnyájan egy 6 lovas hintóban ülven, kísérték bizonyos számú hertzei udvarnokokkal együtt Üröm felé a halottas szekeret. A helység határához érkezvén, itten fákjakkal fogadták az összegyülekezett lakosok a kísérőket, s a holt testet a szekérről levétetvén, a hertzei komornyikok által a kápolnába vitetett, a hol a szokott liturgiáknak elvégződése után, megszenteltetett, s a kriptába, nyugvó helyére lebecsáttatott.”

Afanaszjevics Andrej Szamborszki (1732-1815) esperest 1799-ben nevezték ki Alexandra udvari lelkészének. Alexandrával együtt érkezett Pétervárról és hozta magával a szükséges egyházi ruhákat, eszközöket és könyveket. Nagy műveltséggel rendelkezett; 16 évet töltött Angliában, hogy tanulmányozza a szigetország mezőgazdaságát. Kitűnően beszélt angolul, és brit feleséggel tért haza, a szabadelvű eszmék híveként. Magyarországon haladó személyekkel állt kapcsolatban, többek között Tessedik Sámuellel, aki önéletrajzában megemlékezik „Zámorszky András”-ról, „Nádorné öfenséges, Alexandra Pavlovna gyóntatójáról.” Szamborszki ötévi magyarországi tartózkodását követően írta meg emlékiratait. Ezekben rokonszenvvel emlegeti a magyarokat, és megértéssel beszél „Ausztriából való elszakadásra irányuló törekvéseiről.” Feltételezhető, hogy Szamborszki kapcsolatban állt Görög Demeterrel - a magyar irodalom kiváló szervezőjével, az első magyar nyelvű hírlap szerkesztőjével, a Magyar Hírmondó kiadójával -, akinek bizonyára ő hívta fel a figyelmét a Pétervárról érkezett és Budáról a császári városba tartó pétervári vendégre, Ivan Matvejevics Muravjov-Aposztol diplomatára. Szamborszki kiadatlan feljegyzéseiből tudjuk, hogy Muravjov jelenlétében történt az ürömi kápolna alapkövetéle.

A Pétervárról érkezett diplomata kellemes tapasztalatokat szerzett Magyarországon. Idézzük a Magyar Hírmondó cikkének zárósortait: „Nem győzi eleget dicsérni Magyar Országnak kellemetességeit s főképpen Buda várának kies és szép kilátású fekvését. Nagyon magasztalja egész útjában a Lakosok által személyéhez mutatott ritka emberséget.” (Várady-Sternberg János).

Andrej Szamborszki addig maradt Magyarországon, amíg Oroszországból az ürömi kápolna őrzésére utóda, Nyikoláj Musovszki meg nem érkezett.

Alexandra Pavlovnát orosz származása miatt már életében bizonyos misztikum lengte körül; halálával ez még fokozódott. Sírja - a környéken addig szokatlan módon - különálló épületben volt, ahol meghatározott rend szerint orosz nyelvű liturgiákat tartottak, fejedelmi rokonai látogatták - 1814-ben írta a Magyar Kurir Honnyi levelek, tudósítások és egyebek cím alatt: „József nádor és Sándor cár, Alexandra bátyja, Budáról Bécsbe tartván út közben megállapodtak Ürömben a boldogult Alexandra Pavlovna orosz Nagy Hertzeg Asszonynak

mauzoleumánál s ott a görög szertartás szerint a lyurgiát megtartván érzékenyen vettek bucsut a boldogultnak hideg tetemeitől.”

Pétervárról szentképek, kegytárgyak érkeztek, különös jeleket tartalmazó arany-bőr kötéses könyvekkel telt meg a paplak. Nem kell csodálnunk tehát, ha nagy képzelőerőről tanúskodó írások jelentek meg Ürömről.

„A kápolna sötét épülete meghatja az embert. Belseje, mint a görög egyházaké, igen díszes. Van sok gazdag miseruhája, melyek arannyal s drága kövekkel gazdagon vannak kirakva. Az urvacsoaedények is művésziek. Az evangélium pedig igen nagy kincs magában véve is; drága kövekkel ékesített képecskék díszesítik a vert aranyból készített táblákat. A sírbolti lejárát a kápolnából nyílik; a sírbolt elég világos és téres, ennek közepén, az állvány fölött nyújtózkodó rézkoporsóba zárt, gazdagon aranyozott fakoporsóban nyugszik a holttetem. E sírbolt minden hét esztendőben egyszer mindenki számára nyitva áll, midőn a pazarlásig gazdag öltönyökbe burkolt holttetem is látható.” Luppá Péter cikke 1860-ban jelent meg a Vasárnapi Újságban röviddel Ortenburg Henrik már idézett könyve után; s e cikkből kiderül, hogy írója nem járt Ürömben, de félreértve Ortenburg közlését, miszerint valahányszor új pópa érkezik Pétervárról elődje halálát követően, felnyitják a koporsót, hogy az új pap is láthassa, rendben van-e minden (a könyv megjelenéséig hat pópa teljesített már szolgálatot, s nem sokkal előbb érkezett a hetedik). E közlés adott lehetőséget Luppának arra, hogy leírja: minden hét esztendőben egyszer nyitva áll a sírbolt.

Ürömben József nádornak kis villája volt, ide költözött ki Alexandra szülése előtt szűkebb környezetével. „1801. március 16-án azután a nagyhercegnő elköltözött az árnyékvilágból, a gyermekágyi láz ölte meg... Hazai földben nyugszik mert a terület, ahol el van temetve orosz cári birtok, egy darab a végtelen orosz rónából. III. Sándor orosz cár vette meg ezt az ingatlant, amely telekkönyvileg még ma is a Romanov család tulajdona... A szerencsétlen Alexandrának a szegény magyar földön cári pompát, fejedelmi gazdagságot teremtettek... békében pihen a magyar földben, de orosz területen a Romanovok ideszakadt, tragikus sarjadéka. Keleti boltívek alatt, márványoszlopok, bíbortakarók között alussza örök álmát.”

Nem kegyeletsértés - lássuk a cikkhez tartozó valóságot. Üröm 1781-ig a budai klarissza apácák birtoka volt, II. József rendelete nyomán a feloszlatott egyházi rendek javainak gondját viselő Vallásalap birtokába került. József nádor 1800-ban vásárolta. Az első telekkönyvi bejegyzés a régi ürömi telekkönyvekben 1867. november 5-én kelt. Az ingatlanokra vonatkozó tulajdoni bejegyzés: a 14.141 számú hagyatékátadó végzés szerint az ingatlan tulajdonosa teljes egészében József főherceg. A következő bejegyzés a tulajdoni lapon 1906. április 15. Mindkét ingatlan József Ágost főherceg (a nádor dédunokája) tulajdona. (A tulajdonképpen lapon a továbbiakban változás 1945-ig nincs, akkor a helybéli termelőszövetkezet veszi gondjaiba, míg 1953-ban átveszi az Orosz Görögkeleti Egyház Lendvai utcai temploma.)

Az idézett cikk azonban arra készítetett, hogy ne elégedjünk meg a tulajdoni lap adataival, bár az már kétségtelenül bebizonyította, hogy a Pesti Napló újságírója valamilyen módon adatokat szerzett a telekkönyvi bejegyzésekről, de hiányosakat. A birtoklapnak az a kitétele vezette félre, hogy orosz kápolnaként említették az ingatlant. Néhány lappal odébb, a telekkönyv teherlapján figyelemre méltó adatokat találtunk. „Kelt 1912. február 22-én 5474 sz. a. A zálogjog Hatmilliónyolcszázötvennyolcezer korona... kölcsöntőke, ennek félévenként fizetendő 4 és 1/2%-os kamatai és a lejárt és nem fizetett félévi részlet 3% (később javítva) 5% késedelmi kamatok, Húszezer korona költségbiztosíték erejéig és a kötelezvényekben és a hitelező bank alapszabályaiban foglalt... kiváltságos jogok és feltételek erejéig az A 1-5. valamint az A 7. (stb.) sorszám alatt felvett ingatlanra és annak tartozékaira az osztrák-magyar bank javára bekebelezetetik.” Ezt a kölcsönszerződést a pénzügyi viszonyokhoz alkalmaz-

kodva 1945-ig még kétszer megerősítik. *Alexandra Pavlovna*, a „*Romanovok ideszakadt tragikus sarjadéka*” egy minden tartozékaival együtt elzalogosított sírkápolnában pihent. (Rákóczy Rozália)

Az ürömi Szent Alexandra vértanúról elnevezett pravoszláv kápolna a mai Üröm község középső részén a domb tetején egy kert közepén áll. A kápolna kétféle homokkőből épült, egyes részei vörös márvánnyal díszítettek. Alaprajza téglalap; szélessége 7,6 méter, hossza 9,5 méter. A kápolnának három keskeny ablaka és egy ajtaja van a nyugati oldalon. A tetőzet rézzel borított; tornya keskeny, vékony és hosszú. A padozat vöröses szürke. A kápolnában négy elrekesztett helyiség van; kettő az oltár közelében, a harmadik a főajtóval szemben a templomi edények, szerek és az áldozóasztal helyéül szolgál, a negyedik a sírbolt bejárata. Csaknem a kápolna közepén van az ikonosztáz. A bejárat mellett József főherceg és Alexandra Pavlovna rézmetszetű arcképei függenek, fölöttük az orosz és latin nyelvű feliratos halotti címer. A kápolna bejáratától jobbra egy csigalépcsőn lehet a sírboltba jutni, amely kupolás boltozatú. Tetején akkora nyílás van másodlagosan befalazva, amelyen Alexandra Pavlovna hatalmas rézkoporsóját eresztették le. A koporsó a sírbolt közepén háromlépcsős magaslaton áll piros posztó takaróval letakarva (e helyett valaha karmazsin bársony volt). A fej felőli oldalon, két magas állványon aranszegélyű piros párnán, aranyozott fából készült orosz és magyar korona fekszik.

A sírboltnak a bejáratl szembeni oldalán a helyiség tengelyében hatalmas fakereszt áll, amelynek hátoldalán ószláv nyelven a következő felirat olvasható: „A Szentséges, Örökkévaló, Oszthatatlan Szentháromság nevében Őfelsége I. Sándor egész Oroszország istenfélő cárjának jószándékából és Őfelsége József Magyarország nádorának jóakarátu fogadalmából és forró szeretetéből emeltetett ez a Szent Kereszt örökké szeretett feleségének, Alexandra Pavlovna császári fenség orosz nagyhercegnő emlékére, hogy ebben a Szent József és Alexandra császárnő vértanúk tiszteletére szentelt orosz görögkeleti templomban nyugodjék Őfelségének teste örökké. Ezt a szent szertartást 1801. június 20-án Szamborszkij Andrej esperes végezte Muravjev Iván Matvejevics lovag kamarás őkegyelmessége, az orosz cárnak a bécsi udvarnál akkreditált nagykövetének jelenlétében. Az első alapkövet keresztényi egyetértésben és szeretetben kegyelmes Muravjev nagykövet, valamint gróf Szapáry főudvarmester és Szamborszkij Andrej esperes orosz császári udvari lelkész jelenlétében a főfal alatt elhelyezték. A szent Keresztet és a templomot felújítás és díszítés után 1838. december 6-án I. Miklós cár őfelsége névnapja alkalmából megegyeszer megszentelte Amfilokisz szerzetes pap.”

1809-ben, a franciák betörése idején József nádor Alexandra Pavlovna koporsóját, féltve a háborús veszélyektől, újra a budai Várba vitette, ahol a már említett kápolnában őrizték, majd a veszély elmúltával újra visszazállították Ürömbe. Az ürömi kápolna lelkészét, énekesét, valamint gondnokát még e század elejéig is a cári udvar fizette. 1883. július 28-án (az ónaptár szerint) fejeződött be a II. Sándor cár által elrendelt kápolnafelújítás, Alexandra Pavlovna születésének 100. évfordulója alkalmából. Ekkor állították fel az új és szép ikonosztázt benne, ismeretlen festőművésztől származó ikonokkal.

Az ürömi sírkápolna berendezése már csak részben eredeti, nagyobb része a XIX. század második feléből származik, az orosz cári udvar ajándékaaként került a kápolnába. Kegytárgyai közül értékes a két selyemhímzésű - már említett - halotti címer 1801-ből, egy XVIII. századi ezüstkeretes ikon, valamint a Szent Katalint ábrázoló ikon, amely 1783-ból származik és Alexandra nagyanyjától, II. Katalin cárnőtől kapta a keresztelőlőjén. Tekintettel arra, hogy az ürömi sírkápolnában egyházi szertartásokat csak esetenként végeznek, önálló parókiája ma már nincs; a budapesti Lendvai utcai pravoszláv egyházközség filiája, így kegytárgyainak jelentős részét a Lendvai utcában őrzik.

Az orosz pap rezidenciája a mai római katolikus plébánia épülete volt. Ugyanis Alexandra Pavlovna emlékének őrzése nem szorított a templom és a kriptá felépítésére és fenntartására. A Romanovok alapítványt létesítettek, amelynek kamataiból mindenkor egy papnak, egy kántornak, illetve alszerpapnak és néhány (4) egyházi énekesnek Ürömben kell laknia az egyházi szolgálat ellátása végett. A pap - olykor préposti rangban - olyan magas jövedelmet élvezett, hogy - mint A. I. Turgenyev leírja - nagyobb ünnepek alkalmával pénzt szórt a tömeg közé.

Nem messze az énekesek házától - a templomtól északkeletre - áll a kápolnaór háza; e csendes tisztséget rendszeren a főhercegi ház valamely régi, idős szolgájára bízták, fizetését a hercegi pénztárból kapta, amely nemcsak a kápolnán, hanem a lelkészi, az énekesi és az őrháznál előforduló igazításokat - javításokat - is fedezte.

„Mintegy kárpótlásul a nagyhercegnő magányosan s oly távol azoktól, kik nyelvét beszélik és hitét vallják - írta Ortenburg Henrik - ne nyugodjék; a kápolnát kerítő kert déli része temetőül szolgál az orosz lelkész és énekesek, valamint hozzájuk tartozóknak, a fák között sírkövek és kereszték emelkednek, nyughelyeiket jelölve és bár idegen földben, de legalább császáruk (cárjuk) leányának közelében. Közöttük két lelkész sírja van ugyanis Amfiloké (Amphilochius-é), ki 14 évig szolgált a kápolnában és Sudakovics Vazul orosz udvari lelkészé, ki hivatala elfoglalása után hatodik hónapra 1849-ben halt meg, továbbá hat énekes sírja, kik majd mindnyájan igen fiatalon, 25-28 éves korukban, nagyjára tüdőbajokban haltak meg.

Az első temetési szertartás a templomkertben, mely a temetőben görög vallás szerint tartott, a kápolna második lelkésze, Nyikoláj Musovszkij felesége halála alkalmával történt, ezen lelkész később Miklós orosz cárnak és nejének gyóntatója lön, s 1848-ban Sz. Pétervárbán halt meg.”

A templomtól néhány lépésnyire állt az orosz templomi kórus tagjainak lakóháza. Ennek az épületnek egy részében kapott elhelyezést csaknem másfél évszázadon át a „budai orosz misszió könyvtára.” A könyvtár állománya - melynek alapjait Alexandra Pavlovna személyi bibliotékája vetette meg - az idők folyamán több mint 3700 kötetre szaporodott. Főleg az első pap, Andrej Afanaszjevics Szamborszki rövid működése idején gyarapodott a könyvtár, de az egymást váltogató későbbi lelkészek alatt is rendszeresen érkeztek a pétervári udvarból újabb művek, melyek időtálló, szolid bőrkötéseik az aranyozott Romanov-címeres superexlibrisek jelzik, hogy azok valamikor a cári udvar tulajdonát képezték. (Tardy Lajos)

Az első világháború után, az orosz misszió megszűntével (1919-ben) az egész könyvtárt átszállították a piliscsabai erdőhivatalba. A felszabadulást megelőző harcok során a nagy értékű könyvtár - nem egészen száz ósláv, orosz és szerb nyelvű könyv kivételével - elpusztult. A megmaradt könyveket 1951. febr. 22-én találta meg M. D. Tolmacsev; ezek részben a Lendvai utcai pravoszláv lelkészségen, részben a miskolci görögkeleti templomban vannak.

Két évvel a templom elkészülte után, 1804-ben néhány hétig Pest-Budán tartózkodott Alexandr Ivanovics Turgenyev, a későbbi író és történész, de itt járt Fjodor Nikolájevics Glinka, a dekabrista mozgalom egyik megalapítója is 1805-ben és 1806-ban. 1812-ben itt járt Vladimir Bogdanovics Bronyevszkij fiatal tengerésztiszt, Puskin hajdani barátja, aki útinaplójában leírta, hogy „Alexandra Pavlovna olyan mágikus név az őt annyira tisztelő magyarok előtt, hogy még a németek sem mernek rosszat beszélni róla a hazafiak előtt.”

1814-ben Sándor cár, Frigyes Vilmos porosz király és Ferenc császár együttesen tekintették meg az ürömi síremléket. 1815-ben Alexandra Pavlovna húga, Katalin, a későbbi württembergi királyné látogatott Budáról Ürömbé, hogy „az érckoporsót megszemlélje s

könnyeivel megáztassa” (Honnyi levelek 36. nov. 18). A későbbi látogatók között ott volt 1822-ben Pjotr Ivanovics Keppen, az orosz polihisztor, 1842-ben Izmail Ivanovics Szeznevicskij, a kiváló moszkvai szlavista és sokan mások.

„Daczára a kápolnában felhalmozott drága tárgyaknak, még eddig semmi lopási kísérlet sem történt, oka ennek nem annyiban abban rejlik, mintha a kincsekhez hozzáférni igen nehéz volna, hanem inkább abban, hogy irtóznak az annyira tisztelt nagyhercegnő sírját megtámadni” - írja Ortenburg Henrik 1860-ban.

A következőkben Tardy Lajos ez alkalomra írt munkájából idézünk.

„Alexandra korai halála, valamint az Ausztria és Oroszország közötti barátság ezzel egyidejű teljes megromlása adott okot és alkalmat éppúgy a beavatott magasállású kortársak, mint az ügyek intézésétől és ismeretétől távolálló tömegek számára, hogy az érthetetlennek látszó haláleset mögött az orvosi jelentésekbe foglalt körleírásokon túlmenő indokokat és tényeket keressenek.

Vagyis a közvélemény sem Magyarországon, sem Oroszországban nem érte be a kevésbé meggyőzően ható orvosi jelentésekkel és a tragikus eset mögött más rugókat sejtett és keresett. Ezeket a feltevéseket, gyanúkat az egykorú és valamivel későbbi orosz források felhasználásával bizonyos mértékig rekonstruálhatjuk.

Alexandra Pavlovna házassága másfél esztendeig sem tartott. Ez a csonka másfél esztendő azonban - bár a politikainak tervezett frigyből valódi, boldog házasság vált - a világpolitikai események, s ezen belül az orosz-osztrák viszony gyors változása folytán rendkívül súlyos lelki megpróbáltatások formájában hatott mind Alexandra Pavlovnára, mind a vele szolidaritást vállaló férjére, a nádorra.

Ellentétben az eljegyzés meghitt, családi hangulatával, a gacsinai esküvő már a demonstrált elidegenedés, a neheztelés kimért, hideg udvariassága jegyében ment végbe. A cárlány budai esztendeje alatt azonban a két dinasztia közötti elhidegedést az orosz-osztrák szövetség felbomlása, a háttérbe vonult, de az eseményeket Pozsonyból változatlanul szövő-fonó Thugut Ferenc báró - nemrég még államminiszter - politikája szinte az elviselhetetlenségig fokozta. A politikailag gyökeretlenné, egyben a bécsi udvar szemében megbízhatatlanná vált Alexandra Pavlovna életét a kicsinyes túsúrások, bürokratikus intézkedések méltán elkeserítették és a személyi adottságokban is gazdag, érzékeny fiatal asszonyt férje sem tudta mindig megvédeni, mivel a hadiesemények elszólították hitvese mellől. Magyarországi népszerűsége - erről a korabeli sajtó is tanúskodik - valóságos volt s nem csupán az orosz aulikusok képzeletében élt; jótékonysága, közvetlensége, művészetpártolása, szerénységgel ötvözött öntudata megnyerte mind a lakosság széles köreit, mind a vezető magyar köröket. Mindez valóban nem öregbítette a bécsi udvar - elsősorban az események irányításába örökösen beavatkozó, nápolyi születésű Terézia császárné és a már említett Thugut báró - iránta táplált érzelmeit, hanem csak tovább fokozta az eredetileg is fennállt gyanakvást. Váratlan halála hatalmas hullámokat vert Oroszországban is, ahol - ellentétben atyjával, a zsarnoki hajlamú, kiszámíthatatlan Pál cárral - közszeretnek örvendett.

A vezető orosz államférfiak gyanakvása, ellenszenv Ausztriával szemben Pál orosz cár halála (mely időben csaknem egybeesett Alexandra Pavlovna halálával) után is megmaradt s mindinkább elterjedt a közönség körében is. E gyanakvás, ellenszenv egyik forrása az a bánásmód volt, amelyet Bécs a franciák ellen harcoló Szuvorov és nagyszerű serege iránt tanúsított. A másik: az Alexandra Pavlovna természetes halálával kapcsolatosan mélyen meggyökerezett kétely volt. E kételyeket legerősebben - de nem egyedül - Andrej Afanaszjevics Szamborszkij lelkész hangoztatta.”

„...A politikai ábrándok kergetői nem is késlekedtek olyan híreszteléseket terjeszteni, melyek a nép iránta érzett mérhetetlen odaadásán és szeretetén alapultak. Ezek az indokolatlan szóbeszéddek elkésérítették a nagyhercegnőt, azonban őszinte viselkedésével szét tudta oszlatni a szimatoló udvar alaptalan gyanakodását, de nem tudta lehűteni a megigézett nemzetet. Életének utolsó napjaiban a nép szeretete egészen a fanatizmusig fokozódott. Eleinte senki sem akarta elhinni, de a bánat és kétségbeesés kiváltotta jajveszékelés, a harangok komor kongása, az udvari személyzet gyászos arckifejezése mozgásba hozta a népet, melynek soraiban mindmáig elpusztíthatatlanul él a halál okairól elterjedt valótlan nézet” - írta Vlagyimir Bronyevszkij Utazás Magyarországon, 1810-ben megjelent munkájában.

Majd így folytatja Tardy: „Azóta több mint másfél évszázad pergett le, és a legcsekélyebb ésszerű oka sincs annak, hogy a függöny továbbra is leeresztve maradjon. A történet-tudományt csakis az igazság szeretete vezérelheti, és nem feszélyezheti a hamis illendőség érzése. Szamborszkij feljegyzései teljes mértékben megérdemli, hogy közismertté váljon, mind fontos hivatalos dokumentum, és mint hitelt érdemlő szemtanú tanúságtétele.

Andrej Szamborszkij budai feljegyzései között a következők állnak: „...Alexandra reggeli fél hat órakor elnyújtott sóhajjal visszaadta lelkét Teremtőjének. E pillanatban valamennyi jelenlevő elnémult, hogy nyomban utána jajveszékelésben és zokogásban törjön ki. A nádor a halálos ágy mellett összeesett; eszméletlen állapotban vitték ki a szobából. Mihelyt magához tért, nyomban Bécsbe utazott, majd onnan, hogy enyhítsen mérhetetlen fájdalmán, felkereste az ereklyéket őrző templomokat és kegyhelyeket. Egy idő múlva az orvosok végrehajtották a boncolást s egyikük - mintha ez volna a legfontosabb titok - tudomásomra hozta, hogy a nagyhercegnő tüdején már a romlás jelei mutatkoznak. Ezt a körülményt azonban az orvosi zárójelentés elhallgatta. Különböző személyek más és más okoknak tulajdonították őfensége halálát; jómagam azonban nem merészelem megerősíteni a tényállást, amelyet nem ismerek.

Egy olyan időpontban, amikor nem folyt a templomban istentisztelet és senki sem tartózkodott ott rajtam kívül, belépett egy magas állású, római katolikus vallású, becsületes, hazáját féltve szerető személyiség. Térdre ereszkedett a magyar nádornének koporsója előtt és suttogó hangon ezeket mondta: „Ebben a koporsóban nyugszik a mi magyar királyságunk minden reménysége, minden terve! Ezekből a tömör szavakból bárki megértheti a nemeslelkű, becsületes és bátor magyarok szívből jövő kívánságát s ezeknek a közakarata alapján kinyilvánítom a szent igazságot itt, Isten hajlékában. Kérve kérlek e koporsó színe előtt, hogy szigorú titoktartás mellett tudósítsd cárodat mindarról, amit itt mondtam. Az isteni igazságszolgáltatás rendelése ezt az uralkodót jelölte ki arra, hogy védelmezője legyen az elnyomott Magyarországnak...”

N. Sztelleckijnek ennél később, 1896-ban megjelent Szamborszkij-monográfiája is az udvari lelkész önéletrajzi jellegű feljegyzésein alapul. Ezekben a következőket olvassuk: „Alexandra Pavlovna éppen bécsi tartózkodása idején fedezte fel, hogy anyai örömök elé néz. A terhes asszonyok általában erősen megkívánják a változatos étkezést. A nádort a franciák támadó hadműveletei teljesen elvonták hitvese közelségéből, mert a magyar sereg szervezésével volt elfoglalva, de megparancsolta főudvarmesterének, hogy Alexandra Pavlovna nagyhercegnőt lássa el a kedvére való legjobb ételekkel. A főudvarmester az osztrák politika hűséges kiszolgálója - azonban a maga részéről csak arra szorítkozott, hogy utasította a nádori udvar ételmezési tisztjét - ez utóbbi pedig, csak saját hasznát tartva szeme előtt -, a nagyhercegnőnek olyan ételeket szolgáltatott fel, amelyek élvezhetetleneknek bizonyultak. Ebben a helyzetben Alexandra Pavlovna Szamborszkij atyához fordult. Így például egy alkalommal a nagyhercegnőnek friss hal fogyasztására támadt kedve. Szamborszkij azon nyomban a piacra sietett, élőhalat vásárolt s azt frissvízű tartályban maga hozta meg a nádor nejének, akit már ennek látása is örömmel töltött el. Szamborszkij leánya, Anna Andrejevna a nádorné ízlése szerint készítette el a halat és végre valahára a terhes asszony kedvére jóllakhatott.

„Ilyképpen ezúttal nekem volt szerencsém betölteni az élelmezési tiszt szerepét, míg leányom lelkesen végezte a szakácsnő teendőit” - mondta Szamborszkij.

Alexandra halála után Szamborszkij elkeseredett küzdelmet vívott annak érdekében, hogy - az udvar kívánsága ellenére - a nádornét ne a kapucinusok budai kriptájába helyezték örök nyugalomra, „lévén az egy jelentéktelen üreg a kapucinusok temploma alatt, melyben arról a térről nyílt a lejárát, ahol a kofák fokhagymát, zöldséget és főzelékfélét árúsítottak s amit nem tudtak eladni, azt ebben a pincében őrizték, miáltal ott kibírhatatlan szag terjengett”. Végül is Alexandra Pavlovna földi maradványait a főherceg egy közel fekvő jószágán, alkalmi célra felszentelt épületben helyezték el a pravoszláv egyház által előírt hatheti gyászliturgiák tartamára. „A nemzeti gyász itt oly mértékben mutatkozott meg - írja Szamborszkij -, hogy amikor a lezárt koporsót reáhelyezték az ideiglenes templom emelvényére, az összegyűlt hatalmas tömeg zokogása miatt csak nagysokára lehetett megkezdeni a szertartást.”

A hat hét lejártával - ismét csak ideiglenesen - mégis a kapucinusok templomának kriptájába került az Alexandra Pavlovna hamvait magában rejtő koporsó. A nádori főudvarmester hivatalosan közölte Szamborszkijjal, hogy „a nép zúgolódik amiért Ő legmagasabb fensége mindmáig nem jutott végső nyugalomhoz; ezért szükségesnek mutatkozik, hogy mintegy rangrejtve, éjnek idején, mindennemű pompa mellőzésével menjen végbe e szomorú szertartás.” Szamborszkij erre közölte: az ilyképp tervezett inkognitó-temetés nem volna méltó az elhunyt személyiségéhez és rangjához, akiről az egész világ tudja, hogy az elhunyt orosz cár leánya és az ez idő szerint uralkodó orosz császár testvérhúga.

Az orosz udvar energikus fellépésétől okkal tartó osztrák illetékesek erre beleegyeztek abba, hogy a koporsót a nappali órákban, az elhunyt rangjához illő pompával szállítsák át a kapucinus-templom sírboltjába - ahol mindaddig nyugodni fog, amíg az ürömi sírtemplom el nem készül.

Szamborszkij kilátogatott a végleges nyughelyül kijelölt Ürömrre és megállapította, hogy „ez a fővárostól elég távolfekvő, eldugott falu nem alkalmas arra, hogy itt leljen végső hajlékra Alexandra Pavlovna.” Ám a sírtemplom és a bebalzsamozott holttestet magába fogadó kriptá végül mégis ide került.

Szamborszkij Alexandra Pavlovna halálát követően még éveken át, 1804-ig élt a magyar fővárosban, illetve - a templom és a kriptá elkészülte után - az ürömi pravoszláv paplakban. De Szamborszkijnak fenntartásai voltak az új templommal kapcsolatosan; szerinte nem az orosz udvarhoz előzetesen benyújtott terv szerint építették fel, hanem, mint a sír fölé emelt gúlát, mely belül olyannyira szűk, hogy a cár által küldött ikonosztáz bele sem fér és az oltár előtt liturgiát végző pap nem tud szabadon mozogni az oltárasztal körül. S tették - úgymond - mindezt abból a megfontolásból, hogy miután a koporsót a kapucinusok kriptájából ide átszállították, be fogják zárni a templomot és beszüntetik a (pravoszláv) istentiszteletet, s ilyképpen véget vethetnek annak az odaadó hűségnek, amellyel a templomban ájtatoskodni járók a nádor néhai hitvese iránt viseltetnek. De Szamborszkij szilárd magatartása nem volt hiábavaló; miután maga a nádor is részt vett a sírtemplom felszentelésén, többé nem lehetett akadálya a nyilvános ájtatosságoknak.

Alexandra Pavlovna váratlan budavári elhalálzásának oroszországi visszhangját G. R. Gyerzsávin (1743-1816) egy ódájának, valamint ahhoz fűzött saját kezű megjegyzésének ismertetése adja vissza a legkifejezőbben. Gyerzsávin általában mint az orosz irodalom egyik kiemelkedő költője él tudatunkban s kevésbé ismeretes, hogy korának vezető orosz államférfiai sorába is tartozott. 1793-ban már titkos tanácsos és államtitkár, Alexandra Pavlovna budai tartózkodásának esztendejében, 1800-ban birodalmi kincstárnok, 1802-ben pedig igazságügy-miniszter - akihez a legkényesebb értesülések is befutottak.

Gyerzsávin két ízben megénekelte Alexandra Pavlovnát; először 1799-ben a házasságkötés alkalmából, másodszer pedig 1806-ban, felidézve a cárleány tragikus halálát követő évek súlyosan elmarasztaló orosz közvéleményét, - de beleszövi a Szamborszkijtől kapott titkos közlés lényegét is.

Az utóbbi ódáját 1806-ban írta, tehát akkor, amikor Oroszország Napóleon elleni hadviselésében kénytelen volt nélkülözni a Habsburg-birodalom segítségét és ezért nem kellett figyelemmel lennie az osztrákok érzékenységére. A költemény - költői értéke mellett - erősen politikai tartalmú is: alig tompított kemény támadás a bécsi Habsburg-politika ellen, mely - úgymond - nemcsak az orosz birodalomnak az ellensége, de elnyomója Magyarországnak is, márpedig mind a Gyerzsávin által lelkesen méltatott magyaroknak, mind pedig a velük együtt élő szerbeknek, románoknak és más ortodox hitűeknek is.

Gavril Romanovics Gyerzsávin - már Pál cár idejében is az orosz birodalom vezetői közé, Sándor cár uralmának első éveiben pedig az uralkodó legközelebbi környezetéhez tartozott. Szamborszkij, a budai csonka másfél esztendő szemtanúja, a cár volt nevelője, a Romanovok bizalmasa, beavatottja volt, inkább diplomata, mint pap. Ismerték egymás tulajdonságait, közléseik értékét. Ennek ellenére a kialakult kép még mindig homályos, bár az nem kétséges, hogyha az esetleges mérgezés tényét csak utalás támasztja is alá, a nádor nejevel szemben tanúsított eljárás a császárné, Thugut és az udvari személyzet részéről, a legalábbis gondatlanul összeállított „diéta”, a helytelen étrend és a gyenge orvosi ellátás is aláásta a fiatal teremtés életerejét éppen akkor, amikor arra a legnagyobb szüksége lett volna. A boncolásról, illetve annak eredményéről kiszivároghatott adat ismét inkább a mérgezés lehetősége felé billenti a mérleget az orvosi tudományban nem jártasok számára - írja Tardy Lajos.

„A történelem - különösen e korszakának - egyik legszomorúbb tanulsága az - írja Vörös Károly történész egyik kiadatlan kéziratában -, hogy a zsarnokság, a diktatúra, az abszolutizmus (nevezzük akár hogyan) bármely típusa minden fokon deformálja alkalmazottainak lelkületét, akik hovatovább nemcsak az egész környező világot a hatalom szempontjából kezdik látni, de a végén az így látottakat akkor is elhiszik, ha ez nem is így van. Ez a magatartás tükröződik Szamborszkijnál is, azzal a különbséggel, hogy Ő - buzgó és ambiciózus közhivatalnokként - mindent megtesz, hogy a saját érdemeit (részben a hercegnő személye körüli szolgálatban, részint a cár méltóságának megőrzésében) kellően - néha már komikusan is - (és ilyenként néha a XVI-XVII. századi török történetírókra is emlékeztetve) - kidomborítsa, ennek érdekében mindenki mást meggyanúsítva, leszólva, (annál is könnyebben, mivel pontosan tudja, hogy mindaz, amit mond, ellenőrizhetetlen). Ezt azután jól egészítik ki részint Gyerzsávin, részint Lemanszkij a napi politikájától ihletett kommentárjai.”

Az ürömi sírkápolna átvészelte a két világháborút. Ikonokat és más értékeket elvittek ugyan, a külső vörösréz koporsó zárját felfeszítették és a belső díszes tölgyfakoporsó fej felőli részét is megbontották, de a tetemhez nem nyúltak.

A történelmi háttér ismeretében és a budavári nádori sírbolt halottainak hitelesítése során merült fel az igény, hogy az ürömi pravoszláv kápolna kriptájában nyugvó Alexandra Pavlovna holttestét is azonosítsuk az ürömi kápolna tervezett műemléki helyreállítása előtt. Alexandra Pavlovna tetemének vizsgálatával célunk az volt, hogy a nagyhercegnő halála után eltelt mintegy 176 év után természettudományos módszerekkel megpróbáljuk halála okát hitelesen rekonstruálni és a „mérgezés” gyanúját alátámasztani vagy megcáfolni.

Munkacsoportunk 1977. november 25-én teljes létszámban megjelent a kápolna előtt. Hideg volt, és bizony mindannyiunkban feszültség élt, vajon mit találunk a sírboltban. 10 órára beszéltük meg a gyülekezőt; már jóval a megbeszélt idő előtt mindnyájan ott voltunk. A helyszínt a szokásos módon rögzítettük. Az ürömi kriptá felnyitásakor immár az Országos

Igazságügyi Orvosszakértői Intézet és az Országos Igazságügyi Vegyészeti Intézet szakembereivel együtt dolgoztunk. Jelen volt még Kalinyin Ivanovics Vaszlav szovjet kultúrattasé, Babinetz Joachim pravoszláv esperes, az ürömi kápolna gondviselője, akiben jó munkatársat és igaz barátot leltünk, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai, fényképészek, technikusok és sokan mások.

A kriptában nem volt világítás. Erre számítva telepes lámpákat, zseblámpákat és gyertyákat hoztunk. A kriptának igen magasan csak két szellőző ablaka van, így természetes fény mellett alig lehet látni valamit. A terem közepén állt három lépcsőn a hatalmas rézkoporsó posztóval letakarva, mellette állványon a cári és a magyar korona, mögötte a már említett hatalmas fakereszt - úgy, mint azt a múlt században leírták és lerajzolták.

Fél tizenegy lehetett, amikor a fémkoporsóról leemeltük a takarót. Mivel a fémzárát már korábban felfeszítették, a koporsó tetejét könnyedén felnyitottuk és oldalt hajtottuk. Benne nagy brokát keresztel letakart tölgyfa koporsó feküdt, melyet kiemeltünk és a földre helyeztünk az emelvény mellé. A tölgyfa koporsó fej felőli részét felfeszítették; így bizonyosak voltunk, hogy azt már kifosztották. Mivel a koporsó kulcsai már nem voltak meg, mesterember nyitotta ki a zárat. Rövidesen felnyitottuk a koporsó fedelét.

Kevés drámai pillanat adódik a mi szakmánkban, de ez az volt. Minden lámpánk fényét a koporsó belseje felé irányítottuk. Mindannyiunkon pillanatnyi döbbenet, részvét és megbánás vett erőt. Bár a sírrablók valóban többször felfeszítették a koporsót, a felnyitásig mégsem jutottak el soha - nyilván megzavarták őket munkájukban.

A sír érintetlen volt. Ott feküdt előttünk a még nem egészen 18 éves nő ezüstdől és aranytól csillogó ruhában, temetési keresztjével, gyűrűivel. Az arany és ezüst csodálatos ötvözése következtében ruhája úgy csillogott, mintha ma temették volna el; keze olyan ép volt, mintha élne. Fejét kissé oldalra hajtva pihent, mintha aludna. Csak az arca nem maradt meg olyan épségben mint a többi testrésze. Valószínűleg úgy jártak a balzsamozással, mint Tutanhamonnál; az arcot akarták a legjobban konzerválni, ezért azt kezelték a legjobban. Ez a konzerváló anyag azonban meghaladta az optimális mennyiséget. Ennek ellenére Alexandra arca szép, bájos és fiatalos volt, haja rövidre vágott. A hatalmas tölgyfakoporsó belsejét ruhája maradékaival tapétázták ki; alsó részét pedig a kb. 3 méter hosszú uszályos halotti ruha töltötte ki, amelynek nyaki részén és alsó szélein 110, váltakozó mintájú arany-ezüst ötvözetből készített fémbojt lógott, széleit végig fémszállból készült szegély borította.

Alexandra Pavlovna öltözete - anyagát tekintve - ezüstszállal átszőtt fehér selyem halotti ruha, mely elől a lábfejjig ért, hátul, pedig olyan hosszú, hogy a ravatal takarójául szolgált - kb. 3 méter hosszú lehetett. Igen jó állapotban maradt meg. A ruha nyakán és az alján fémezüst csikokból készült 5-6 cm hosszú rojtok lógtak. A textília ezüstszővése a testet borító részeken megsérült, az uszályrészen eredeti fényében csillogott. A halott feje alatt szintén ruhája anyagából készült párna volt, négy sarkán súlyos ezüst bojtokkal. A hercegnő lábán bőrtalpú, pántlikás selyemből készített halotti cipő, amelyet selyemszalaggal rögzítettek a lábszárra, összekulcsolt kezei között halotti feszület volt. Jobb kezének második és negyedik ujján 1-1 vékony aranygyűrű. Homlokán a hajdani főkötőt összefogó selyemzsinór selyemrózsákkal. Valamikor - a második világháború előtt - Alexandra születésnapján a kriptában mondott istentisztelet alkalmából felnyitották a koporsó tetejét; ekkor még fején fémből készült halotti korona volt - ez azóta elkallódott. Lábán hosszú szárú, mintás selyemharisnya volt; nyilván pétervári hozományának egy darabja. Felső részében piros keresztszemekkel varrt monogram volt hímezve: A. P. 1. 3. jelzéssel.

Nagy dilemma elé kerültünk. Eredetileg - arra számítva, hogy a koporsót és a holttestet megbolygatták - úgy gondoltuk, hogy a szakértők mintát vesznek és ezután a koporsót visszazárjuk. Most gyorsan kellett döntenünk arról, hogy mit tegyünk. Mindenesetre elkészítettük a

jegyzőkönyvet a koporsó felnyitásáról. Rövid megbeszélés után arra az elhatározásra jutottunk, hogy a szükséges engedélyek birtokában Alexandra Pavlovnát a vizsgálatok idejére beszállítjuk az MTA Régészeti Intézetébe.

A falu lakossága - akik ismeretlenül is őrizték a hercegnőt - gyanakvó pillantásokat vetettek felénk, és amint később megtudtuk, mindnyájunk gépkocsijának a rendszámát felírták, hogy községük „lakója” nehogy illetéktelen kezekbe kerüljön.

Az Igazságügyi Orvosszakértői Intézetben dolgozó kollégáink bementek a városba, hogy nagyobb gépkocsit küldjenek ki a szállításhoz.

Egyedül maradtunk Alexandrával és Babinetz Joachimmal a kriptában. A gépkocsi megérkezéséig előkészítettük Alexandra könnyű testét az útra. A kb. 8 kg súlyú testet kiemeltük a fakoporsóból, gondosan becsomagoltuk, majd ékszereit és párnáját külön elhelyeztük. Amíg a gépkocsi megérkezett, visszatettük koporsóját a fémkoporsóba és elolvastuk a koporsó tetejére latin nyelven írt rövid szöveget:

ALEXANDRA PAVLOVNA
az orosz cár lánya,
József osztrák főherceg és Magyarország nádorának felesége.
Született Pétervárott 1783. augusztus 9-én
Mehalt Budán 1801. március 16-án

Gépkocsinkkal gyorsan beértünk a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetébe, ahol Alexandra testét a laboratórium asztalára helyeztük. A fémrestaurátor szakemberek aranyozott ezüst feszületét átvették felújításra, más fémtárgyait vizsgálatra Makai Ágnes fémszakértőnek adtuk át. Halotti „lurex” ruháját Nagy Judit textilrestaurátorunk jelenlétében vettük le. Vizsgálataink ideje alatt Nagy Judit a ruhát szakszerűen kitisztította, felpuhította és dokumentálta. A lábán levő halotti cipőt is felpuhították és kitisztították.

Alexandra ruhája olyan feltűnően csillogott, hogy még a részletesebb fémvizsgálatok előtt kíváncsiak voltunk kémiai összetételére. Nyáry István, a Központi Fizikai Kutató Intézet munkatársa volt szíves a ruhának egy testtől távoli fémflitteréből és egy testközeli ruharészből vett fémszálból tömegspektrográfias vizsgálatot végezni. A nyomelemvizsgálat a következő eredményt adta:

A ruhát díszítő flitter összetétele a testtávoli részből:

réz 0,60%

arany 0,02%

ólom 0,04%

ezüst 99,44%

a ruhaszövetbe szőtt fémszál összetétele: réz 0,20%

arany 0,02%

ólom 0,04%

ezüst 99,74%

bróm 0,001 %

Ismerve Alexandra Pavlovna halálának előzményeit és a politikai hátteret, megfigyeléseinket az átlagosnál is pontosabban rögzítettük. A holttest egészében megtartott, a törzs kissé balra hajlott, a felkarok enyhén kifelé hajlítottak, az alkarok a mellkason keresztbefektetett helyzetben rögzültek. Az alsó végtagok kinyújtottak, a lábak ún. „hulla állásban” vannak. A kül-

takaró csaknem mindenütt összefüggően megtartott, barnás-szürkészöld színű, az alkarokon és a lábszárakon élénk vörös foltok ismerhetők fel.

Az igazságügyi orvosszakértők véleményét röviden a következőkben foglalhatjuk össze: a koponyát a konzerválás alkalmával a homlok-hajasfejbőr vonala fölött harántul vezetett körkörös fűrészeléssel felnyitották. A hajas fejbőr nagyrészt elporladt, csupán a bal halán-téktájon találtunk 2-3 cm hosszú, szőkés, finomszálú hajmaradványt, töpörödött lágyrész maradványába ágyazva. Helyenként még a nyakszirttájékon és a fejtetőn is észleltünk ilyen összeszáradt lágyrészmaradványokat. A szemöldök, szempillaszőrzet gyakorlatilag hiányzott. A koponya ürterében zöldes, porlékony, részben növényi szálaradványokat is tartalmazó, malterszerű, igen aromás szagú idegen anyag volt. A koponyatető külső-belső lemezén kórosat nem észleltünk.

A végtagokon és a törzsön a bőr és az izomzat pergamenszerűen kiszáradt és felszínét barnás, földszerű anyag fedte. A kezeken a körmök részlegesen, a lábujjakon a körmök teljesen hiányoztak. A mellkason és a hason felül gallérmetszésben kezdődő, majd a szegycsont markolatáig, a szeméremdombig, majd a gátig húzódó boncolási metszés összevarrt nyoma volt látható, amelyhez az elülső felső csípőtővisék között harántirányú metszésvonal is csatlakozott. A szegycsontot a bordák porcos részeivel együtt eltávolították és kiemelték. A mellkasi és hasi szervek, a külső- és belső nemi szervek nem voltak helyükön. A testüregeket, valamint a kismedencét malterszerű, sárgászöld növényi szálakkal kevert, igen aromás illatú - a koponya üregében találhoz hasonló - anyag töltötte ki. Ezt kiürítve láthatóvá vált, hogy a töpörödött kismedencei izmok felszínét 1-2 mm vastag, kissé viaszszerű pirosas színű idegen anyag fedi.

A röntgenvizsgálat azt mutatta, hogy a kismedencében erős sugárfogó anyag helyezkedik el. A medence nyílrányú röntgenfelvételen a pozitív Risser-tüneten kívül azt látni, hogy az életkori adottságokkal összefüggően a symphysealis ízfelszínek szabálytalanok és a symphysealis-rés az átlagosnál nagyobb. A háti gerinc nyílrányú felvétele minimális jobbra convex scoliosist jelzett. A térdízületekben a meniscusok feltűnő módon igen élesen és intenzív árnyékkal ábrázolódtak. A bal oldali térdízület medialis meniscusán folytonosság-megszakítás (sérülés maradványa?) látható.

A nádorné kezelőorvosainak hiteles dokumentumait az orvosszakértők sem tudták megszerezni - azok vagy már régebben, de feltehetően 1945-ben Alcsúton elpusztultak.

A következőkben az igazságügyi szakvéleményből idézünk: „Alexandra Pavlovna súlyos, a nagyvérköri szervekbe is szóródott gümőkóros megbetegedésben szenvedett (tuberculosis miliaris pulmonum, hepatis et lienis). Melléklet volt a gerinc kisebb fokú kóros görbülete juvenilis scoliosis minoris gradus).

Régebben a tuberculosis nagy elterjedtsége miatt már a csecsemő- vagy gyermekkorban kezdődött, és a fiataalkori halálozás óriási mértékű volt. Hollán Zsuzsa hivatkozik „A Rókus Kórház története” című munkájában arra, hogy „több év betegforgalmi kimutatását átvizsgálva azt találták, hogy kiugróan magas a tüdővészben elhaltak száma, kb. az összhálalozás 24-30 százaléka.

Ha gümőkóros baktériumok kerülnek a vérbe, a szóródás oly mértékű lehet, hogy a folyamat gyorsan generalizálódik. Nincs olyan szerv, illetve szövet, amelyben a gümőkór elő ne fordulna, de az egyéb szervek tuberculosis mindíg csak követi a tüdő megbetegedését. Más megbetegedések vagy a szervezetet ért megterhelések a meglevő folyamat előrehaladását nagymértékben gyorsíthatják, a megnyugodott folyamatot pedig fellobbanthatják.

Alexandra Pavlovna esetében a halál okára kellő - és természetes okú - magyarázatot ad az észlelt súlyos, s valószínűleg a terhesség alatti szórás következtében kialakult generalizált gümőkór. A korabeli közleményekben leírt klinikai tüneteket a bonctani lelet magyarázza. Mérgezésre utaló eltérés sem makroszkópos vizsgálattal nem volt kimutatható, s a toxikológiai vizsgálat eredménye is negatív volt. A ruházatból kimutatott minimális brómtherápiás, nyugtató adag is lehetett, de az sem biztos, hogy a holttestből származik, ugyanis felhasználhatták a ruha anyagának készítéséhez vagy a mumifikálásnál is. A holttest felszínének helyenkénti vörös színe a holttest konzerválásakor keletkezett, amit megerősít az is, hogy azonos színű anyaggal volt bevonva a testüregek felszíne is.”

Alexandra halála után belső szerveit és szívét külön urnákba helyezték a Habsburgok temetkezési szokásainak megfelelően és ezek az urnák - mint írtuk - 1838-ban a nádori sírboltba kerültek. A sírbolt átalakítása után kész metszeten ott látjuk a szerveket tartalmazó urnákat József nádor két felesége és Sándor főherceg hatalmas rézkoporsóinak végénél. Amikor a kriptát felbontottuk, csak két urna volt meg 1-1 márvány szobortalapzaton. Az egyik József nádor szarkofágjának déli végénél, a másik, második felesége szarkofágjának lábánál. Kézenfekvő volt a megmaradt két urnát a fenti személyekhez kötni és feltételezni azt, hogy a többi nagy urnát és a szíveket tartalmazó ezüst urnákat a kriptá kifizetői elvitték.

A két dupla - belül cin, kívül réz - urna felnyitására 1978. január 9-én került sor az orvosszakértők jelenlétében. A Hermina Mária szarkofágja végénél levő „nagy” rézurnát a sírrablók oldalról éles szerszámmal beütötték, aminek következtében jelentős mennyiségű illóolaj kifolyt belőle. Az olaj mindent átható nehéz illata tette számunkra jellegzetessé a kriptá levegőjét.

Az urnák szakszerű felnyitása után a nehéz illóolajok szaga olyan átható volt, hogy nemcsak a mi ruhadarabjainkat járta át, hanem a Magyar Nemzeti Galéria folyosóit is. Este többen rosszul lettünk a belélegzett - számunkra idegen - illatszerek töménységétől. A kisebbik, középső urnában idősebb férfi belső szervei voltak - amint az orvosszakértők egyértelműen megállapították, az József nádoré volt. A szervek olajban, illatos rozsmaring ágak között úsztak. A másik, „nagyobbik” urnából fiatal nő belső szervei kerültek ki az olaj- és fűrészporszerű fűszernövények keverékéből. A nádori sírboltban összesen 4 nő halt meg fiatalon: Hermina Mária, Józ nádor leánya. Ő nem jöhetett számításba, mert olyan módszerrel balsamozták, hogy belső szervei nagyrészt bennmaradtak; belsejét a nyakán vágott nyíláson keresztül töltötték ki mumifikáló anyaggal. A fiatal Klotildot egyáltalán nem mumifikálták, így maradt a választás Hermina Mária, József nádor második és Alexandra Pavlovna, József nádor első felesége között. Először alak szerint próbáltuk az urnákat azonosítani a korabeli metszetek alapján. A kérdést azonban a belső szervekből elvégezhető vércsoportvizsgálatok döntötték el. A második, „nagyobb” urna belső szerveinek vércsoportjellege megegyezett Alexandra Pavlovna izomszövetéből vett mi vércsoportjellegével.

Így már biztos támpontunk volt Alexandra Pavlovna halálának megállapításához. Orvosszakértő kollégáink nem igazolták a „brómmérgezés”, hiszen ez sem lázzal nem jár, sem olyan belső elváltozással, amely a belső szerveken akár makroszkóposan, akár mikroszkóposan kimutatható volna. Az urnában talált szervek szövettani vizsgálata is igazolta Alexandra Pavlovna halálát, a terhesség alatt kialakult generalizált gümőkórt.

Az antropológiai vizsgálat során négyszáz adatot vettünk fel. Ezek részletezése aligha tarthat közérdeklődésre számot, így csak a lényegét közöljük. Termetét - tekintetbe véve azt is, hogy a test tengelyében kis mértékben ferdült - 165,1 cm-ben határoztuk meg. A termet gracilis, kecses. A has bőre a szülés utáni kitégült állapotban maradt. Alexandra nemcsak vércsoportjellegeit örökölte a Romanov-háztól, hanem más testi jellegeinek nagy részét is. Típusa enyhén mongolidnak mondható. Feje rövid, kerek, orrgyöke széles, járomívei oldalt kiállóak

voltak, arci jellege kifejezett fogmedri előreállást - alveolaris prognathiát - mutatott. Felső metszőfogai lapát alakúak voltak; fogai makrodontok, a fogsorok normális záródásúak. A jobb felső első és második metszőfog között közepes mértékű szuvasodás (caries) látható; a bal alsó második metszőfogán és a jobb alsó első őrlőfogán nyaki szuvasodás. A bal felső második metszőfog koronája letört, ezt fémszálakkal a mellette levőkhöz erősítették. A fogak romlása valószínűleg a terhesség alatt történt, mert a szuvas fogakat nem kezelték (tömték be), a letört fogkoronát is csak ideiglenesen erősítették a mellette levőkhöz. Fogain paradontosis nyomait találtuk.

Az évek múltával fogytak a szemtanúk, az idegen asszony körül sűrűsödött a homály - s ez napjainkig tart. A Vasárnapi Újság 1913-ban közölt egy arcképet Alexandra Pavlovnáról. A képhez cikk nem tartozott, festőjét nem említették, sem azt, hol és mikor készült. A kép aláírása mindössze arról tudósít, hogy e kép másolatát küldte el József főherceg Pétervárra, a Romanov-ház (300 éves) jubileumára. A képről 1954-ben Bedő Rudolf írt. A festmény 1923-ban került a nyilvánosság elé, amikor Lajos Viktor főherceg gyűjteményeit árverezték. 1954-től budapesti magángyűjtő birtokában van. Mi módon került az egyenesági örököstől Lajos Viktorhoz, és hogy jelenleg ki a boldog tulajdonosa, azt nem sikerült kideríteni. (Bedő Rudolf, aki segíthetett volna, időközben váratlanul elhunyt.)

Alexandra Pavlovna legismertebb ábrázolása az, amelyet Flor festménye, majd J. Kreutzinger festménye után Johann Neidl készített. Amikor Alexandra Pavlovna embertani feldolgozását elkezdtük, felvetődött annak a lehetősége, hogy Johann Neidl ábrázolása nem Alexandrát, hanem édesanyját, Mária Feodorovna, württembergi hercegnőt vagy egyik testvérét, leginkább Helena Pavlovnát ábrázolják. Erre a megállapításra úgy jutottunk, hogy Alexandra valódi arca nem hasonlít a Magyarországon ismert metszethez. Alexandra 1803-as ürömi ravatali képét - amelyen ugyancsak eltérést láttunk valódi arca és a metszeten levő között - szintén Johann Neidl készítette emlékezet alapján.

A probléma megoldásához hozzásegítettek részben a leningrádi cári palotában, részben Gacsinán, Pavlovszkban, Braunschweigben és Eutinban levő Alexandra Pavlovna-ábrázolások, részben pedig az a tanulmány, amelyet a fent említett Bedő Rudolf írt a Művészettörténeti Értesítőben Alexandra Pavlovna ábrázolásairól. A Magyarországon legismertebb arcképeknél lényegesen élethűbbek és Alexandra valódi arcát ábrázolják azok, amelyeket Elisabeth Vigée Lebrun (1775-1842) készített Pétervárott 1796 és 1801 közötti ott-tartózkodása idején. 1796-ban festett egy képet Alexandráról és a húgáról, Helenáról. Erről a képről Vigée Lebrun így írt: „...A hercegnők 13-14 évesek lehettek, arcuk angyali volt, bár egymástól erősen különbözött... Alexandra Pavlovna az idősebbik, görög jellegű szépség volt.” Vigée Alexandrában a mongolid jellegeket ismerte fel és vélte „görög jellegű”-nek, Helenát pedig azért ítélte tőle különbözőnek, mert Helena édesanyjának „würtembergi” jellegeit örökölte (ez a kép ma a gacsinai cári kastélyban van).

Alexandráról más festők is készítettek képet. Az idősebb Johann Baptist Lampi (1751-1830) aki 1791-1797 között volt Pétervárott, az ifjabb Johann Baptist Lampi (1775-1837), aki 1795-1805 között élt Pétervárott és Vlagyimir Lukics Borikovszkij (1757-1825) metszete után I. A. Szelivanov. Dimitrij Grigorjevics Levickij (1735-1822) a hercegnőt 8 éves korában örökítette meg Pétervárott. Az olasz-osztrák származású két J. B. Lampi, az orosz származású L. Borikovszkij, D. G. Grigorjevics és a francia Vigée Lebrun képei nemcsak stílusban hasonlítanak egymásra, hanem az ábrázolt Alexandra is mindegyik képen azonos.

Johann Neidl osztrák metszetkészítőnek Flor festménye alapján készült metszetét úgy magyaráztuk meg, hogy a metsző 1799-ben Alexandrából tudatosan egy „Habsburgot” ábrázolt. Az ábrázolás kérdésében a döntő fordulatot az hozta, hogy Papp János munkatársunk Krasznahorka várában megtalálta az ún. „Neidl-féle” metszettel teljesen azonos olajfestményt,

amely gróf Andrássy Józsefnét, szintén egy Alexandrát ábrázolt. Nem tudni, mikor és miért helyettesítették a cárlány képét Andrássy grófné képével - talán az Alexandra név miatt, vagy mert Alexandra nem volt elég „Habsburg”-kinézésű - ma már nem dönthető el. Mindenesetre Ortenburg Henrik 1860-ban megjelent Alexandra Pavlovna életrajzában már ezt a metszetet láthatjuk.

1923-ban „Alexandra Pavlovnának” egy ismeretlen festő által készített képe került elő egy budapesti magángyűjteményből, amely kép Pétervárott készült. A 14-15 éves Alexandrán a Szent András kereszt és nagyanyja, Katalin cárnő ovális miniatűr képe függött, és ez a kép teljesen megfelel a vizsgálatok során felállított embertani ismérveknek. Talán ez a kép tekinthető biztosan hiteles Alexandra-ábrázolásnak. A kép eredetijének azóta nyoma veszett.

A vizsgálatok befejezése után került sor a visszatemetésre. Hunyadi Károlyt idézzük. „1978. január 16-án reggel háromnegyed 9-kor indultunk Ürömbe Kiszely István lakásáról. Alexandra Pavlovnát vittük vissza nyughelyére. Előző este szakszerűen becsomagoltuk a tetemet, amelyet behelyeztünk a Honvédelmi Minisztérium szolgálati gépkocsijába. Amikor megérkeztünk a kápolnához, ott már a MAFILM stábja, Sára Sándor operatőr vezetésével - megfelelő engedéllyel - javában készülődött a filmezésre. Gyüre János lakatos hozzákezdett a vörösréz koporsó rendbe hozásához. Közben a filmesek is berendezkedtek a kriptában a világítással.

Megérkezett Joachim Babinetz atya és a szovjet nagykövetség megbízottja. Hervai Judit textilrestaurátor és Juhász Etelka a fakoporsót kitisztították és az aranyszövésű bélést a koporsó belső felületére visszarakasztották. Miután ezzel elkészültek, lehoztuk a kriptába Alexandra Pavlovnát és kibontottuk a csomagolást. Visszahelyeztük a koporsóba, ujjára felhúztuk a gyűrűket, nyakába tettük a pravoszláv keresztelő keresztet és kezébe tettük halotti feszületét. Ruháját eligazítottuk. Minden újra a helyén volt úgy, ahogy mi őt megtaláltuk. A behelyezés módját ellenőriztük a felvételi fényképeken. Közben megérkezett a magyarországi pravoszláv egyház vezetője és kezdetét vette a szertartás. Megkapó volt mindnyájunk számára az orosz nyelvű egyházi énekek szépsége. Előzőleg már 10-20-an - idősebb asszonyok - gyűltek össze pravoszláv szokás szerint, égő gyertyát tartva együtt énekeltek a szertartást végző pópákkal.

A szertartás befejezése után fehér tüllel letakartuk a hercegnőt és a koporsó fedelét lecsuktuk. Alexandra bal lábfejnél elhelyeztük az előírás szerinti kis üvegcsőben azt az utókornak szánt, írógéppel írt írást, amely a néhány héttel korábbi felnyitásról, a vizsgálatokról és a visszahelyezésről szól. A szertartást követően a résztvevők eltávoztak, csupán Babinetz Joachim pápa, Kiszely István, Hankó Ildikó és a gondnoknő maradt velünk.

Megkezdődött a koporsó lezárása. Először a teljesen ép tölgyfa koporsót szögezte le Gyüre János, majd hozzákezdett a vörösréz koporsó leforrasztásához. Ez a munka sok időt vett igénybe. Nehezen sikerült a leforrasztást megnyugtatóan elvégezni. Munkánkat délután fél háromkor fejeztük be.

Békés pihenést, örök nyugalmat kívánva búcsúztunk Alexandra Pavlovnától. Azt kívántuk, hogy az üvegcsőben elhelyezett írást ne ismerje meg senki. Ha ez a kívánságunk teljesül, akkor Alexandra Pavlovnát soha senki nem fogja többé háborgatni. Megnyugodva, a végtisztesség megadásának tudatában indultunk vissza Budapestre.”

A nádori kripta rendbetétele közben helyet készítettünk Alexandra Pavlovna számára a budavári nádori kripta egyik üres szarkofágjában, gondolva arra, hogy Ürömben mégiscsak őrizetlenül és elhanyagolt körülmények között hagytuk a tetemet. Az ürömi hivatalos szervek sem fordítottak rá gondot - nem tudni, hogy tudatlanságból-e vagy nemtörődömségből. Mindenesetre tudat alatt az élt bennünk: egyszer talán adódik alkalom arra, hogy férje mellé

kerülhessen, bár Alexandra végakarata szerint nem a nádori kriptát választotta magának sírhelyül. Ez a szükségmegoldás egyelőre csak terv maradt.

Az ürömi sírkápolna ablakai hiányoztak, a lépcsők között kinőtt az ecetfa. Bár a tölgyfa koporsót erősen lecsavaroztuk, az elhagyott, gondozatlan környezetben minden akadály nélkül dolgozhattak a betörők, ugyanis „Alexandra Pavlovna ürömi kriptáját 1981. április 26-án feltehetően reggel 3 és 4 óra között ismeretlen tettes - vagy tettesek - kifosztották. Halotti keresztjét, gyűrűt, valamint a mumifikált tetem két alkarját letörték és elvitték” - olvashattuk a napi sajtóban.

1981. április 26-án reggel - immár a Pest Megyei Rendőrkapitányság nyomozóival és vezetőivel - újra rögzítettük a helyszínt, ez esetben kizárólag kriminalisztikai okból. Ettől kezdve együtt dolgoztunk a nyomozókkal - Horváth Andrással és Kovács Mihállyal -, akik lelkiismeretes munkájának, valamint a belügyminiszter által kiadott kiemelt nyomozási parancsnak köszönhetően néhány nap múlva kézre kerültek a fiatal betörők. Sikerült a szakembereknek az elvitt ruhadarabokat, ékszereket és karokat visszaszerezni, azokat újra restaurálni és újfent helyreállítani az eredeti állapotot.

1981. május 13-án vettük ki - talán utoljára - koporsójából Alexandra Pavlovnát és átszállítottuk a budai Vár nádori kriptájába, ahol a számára szükségből fenntartott szarkofágba újra eltemettük abban a reményben, hogy nem fogják többé háborgatni. Igaz ugyan, hogy az Országos Műemlék Felügyelőségnek ez ellen is volt - a sajtóban is megjelent - kifogása, de mivel az íráson, a terveken és a helytelenítéseken kívül semmit nem tettek az ügy előmozdítása érdekében, vállalva az ódiomot is, Alexandra Pavlovna tetemét feltehetően biztonságban hagytuk a nádori kriptában. A Várberuházó Vállalat készségesen két darabból álló vastag „márványlapot” (süttöi mészkőlapot) faragtatott a felül nyitott szarkofág tetejére.

Paulina (vagy Paula)

Alexandra Pavlovna 1801. március 8-án, kora reggel leánygyermeket szült. Az orvosi jelentések szerint a gyermek „igen gyenge volt,” és születése után néhány órával meghalt. Nagyapja után Paula (Paulina) névre keresztelték. Halála után ezüstös fémmel átszőtt anyaggal bélelt tölgyfa koporsóba helyezték, fejét fémszövésű párnára fektették. Hosszú halotti ruhácskája fehér tiszta selyemből készült. Elöl a „teil”-részekből szabott, a rakás kezdeténél fehér atlaszselyem masni díszíti, melynek két szabad vége a ruha hosszáig ér. A fakoporsóra kívülről brokátból készült keresztet erősítettek, majd az egész koporsót kétkulcsos zárral nyitható rézkoporsóba helyezték, amelyen latin nyelven a következő felirat olvasható:

„Paulina, József osztrák főherceg, Magyarország nádora és Alexandra Pavlovnának az orosz cár leányának gyermeke élete első és utolsó napján 1801. március 8-án Budán lakott.”

A nagyhercegnő kicsi leánykája 1838-ig pihent a kapucinusok budai templomában. Koporsóját anyja külön urnájával és a szívét tartalmazó ezüst szelencéjével együtt május 24-én szállították teljes csendben a budai Zsigmond-kápolna alatti nádori sírboltba.

Paulina síremlékét 1978 decemberében nyitottuk fel. A síremlék tetejéről származó rézből készült párnát és a hercegi koronát a Budapesti Történeti Múzeum kiscelli raktárában találta meg Zolnay László, ahová ismeretlen úton került néhány évvel ezelőtt. A figurális kiképzésű síremlék rövidebb oldalát vízszintes helyzetben kiemeltük, miközben magát a síremléket emelővel megemeltük. A koporsót bizottság jelenlétében lakásunkon nyitottuk fel. A kis Paulina holttestét nem balzsamozták be, így csak a csontok metrikus és kémiai vizsgálatát

tudtuk elvégezni. Paulina csontjainak mérete megfelelt egy kihordott, jól fejlett újszülött csontméretének, egyáltalán nem mondható „igen gyengének”.

A csontokon alaki elváltozásoknak nyoma nincs, kivéve azt, hogy az ékcsont (os sphaenoidaeum) a test többi csontjaihoz viszonyítva kicsi. A csontok kémiai összetétele Paulina életkorának megfelelő arányú, elcsontosodási anomália nem mutatható ki. A fejen a kutacskák nagysága normális, a hosszúcsontok vég- és középrészének találkozási helyén a csontfelszín barázdáltsága normálisnak mondható.

„Paulina születéskori állapotáról orvosi leleteket nem tudunk találni - írja az igazságügyi orvostani jegyzőkönyv. - Vizsgálataink során a csontokon fejlődési rendellenességet vagy veleszületett betegséget nem észleltünk. A csöves csontokból számított testhossz (51,49 cm) érett, kihordott újszülöttre vall. A bonclelet alapján így a halál ok nem határozható meg, de az anya megelőzően részletezett betegsége a méhen belüli életben olyan mérvű hypoxia (oxigénhiány) létrehozására is alkalmas volt, amely megmagyarázhatja az újszülött rövid idő alatt bekövetkezett halálát.

Figyelemmel az újságíróra, hogy a születést hosszú vajúdas előzte meg, lehetséges, hogy a kisdéd halálát a »szülési megviseltség« okozta. Az újszülött halála tehát mindenképpen természetes fokú folyamat következménye volt, a mérgezés tényét el kell vetnünk” - ahogy azt a toxikológiai vizsgálatok is kizárták.

A NÁDOR, AKI HABSBURGNAK SZÜLETETT ÉS MAGYARNAK HALT MEG

(József nádor további élete)

*„És Ő, az agg Nádor míg testben
a sír felé hanyatlott, lélekben, érzelemben az
ifjadó nemzettel lépést
tartva együtt ifjadott. Élete alkonyába
a nemzet újjászületésének napkölte
vegyült.”*

(Kossuth Lajos)

A Magyar Hírmondó 1801. március 20-i számából tudjuk, hogy a fiatal feleség váratlan elhunytja miatt megviselt nádor „a laxenburgi kastélyban keresvén magának menedékhelyet, ahol neve napját is, mely tegnap vót csak kesergések között akarta tölteni.” Gyászából hónapokon át nem tudott magához térni; egészsége olyannyira veszélyben forgott, hogy orvosai júliusban Velencébe és a tengerparti tartományokba küldték, hogy gondolatainak más irányt szabjanak. (Alexandra betegségéről és József nádor utazásáról készített napló egyaránt az alicsúti levéltárban volt, ami 1945-ben elpusztult.)

Kényszerpihenőjéből hazatérve újra nekilátott az ország külügyeinek intézéséhez. Előbb azonban lássuk, mit ír - a nádor legjobb történész ismerője - Domanovszky Sándor, József nádor kormányzási képességeiről: „József főhercegben megvolt az új helyzetek megértéséhez való alkalmazkodó képesség; ezen felül higgadt ítélete volt jellemének legkiválóbb tulajdonsága. Feleségének, Alexandra Pavlovnának halála után családi életének keserősége kormányzati keserőségeit csak elmélyítette. A nádor 1801. június 9-én, leánya halála utáni napon előterjesztést tett a Martinovics-féle per még fogságban sínylődő Kazinczy Ferenc, Szmetanovics Károly és Laczkovics László szabadon bocsátására és a többi foglyok megkegyelmezésére. 1801-ben a nádor jelentést tett a császárnak az ország állapotáról és a követendő politikáról. És az akkor alig 25 éves nádornak ez a programja hitvallás volt az alkotmányosság mellett.”

A nádor előterjesztette többek között a Szent Benedek-, a cisztercita és a premontrei rendek visszaállítását és az országgyűlés egybehívásának előkészítését. Szívügyévé vált a tanügyi reform; a népoktatás ügye, egy második egyetem felállítása, a nemzeti érzés kielégítésére szolgáló intézkedések és a magyar kereskedelem fellendítése. Egyre inkább foglalkoztatta, hogy „ez a mindenben bővelkedő nagy terület aránylag milyen ritka lakosságot táplál, és hogy a műveltségnek mily elmaradt fokán mennyire primitív gazdasági viszonyok közt tengődik.”

Az 1802-es országgyűlés megnyitásánál így beszél: „A császár az én fitestvérem; de ha jogaitok legkisebbjét megsértené, elfeledném a vérség kötelekeit, hogy emlékeztessen magamat arra, hogy én a ti nádortok vagyok.” Később így írt a királyhoz: „Ha Felséged egyik javaslatomat sem tartaná alkalmasnak és legfelsőbb elhatározásához ragaszkodnék, úgy ki kell jelentenem, hogy akkor a rendeknél mit sem vihetnék keresztül; akkor közöttünk és Felséged között bizalmatlanság ütne ki és nem maradna más hátra, mint az országgyűlést eredménytelenül felosztatni, mi a jövőre nézve rossz következményekkel járna.”

Az 1802-es pozsonyi országgyűlést október 31-én a nádor elég kedvezőtlen eredménnyel zárta. A kereskedelem föllendítése körül egyetlen pozitívumot értek el; a gabonaneműek kivitelének fõlszabadítását. A katonai kérdésben kicsinyeskedõ és bizalmatlan döntések születtek, a többi felterjesztésbõl is alig valósult meg valami. Az országgyűlés végén ezeket írta császár bátyjának: „Meggondolatlan buzgalom, Felséged szándékait mindjárt most elérni... be kell vallanom, hogy a konferenciát megelőző, a rendekkel folytatott makacs viták felingereltek... és ezzel a dolgot tökéletesen elrontottam”. Fiume ügyében - amely várost még 1776. augusztus 9-én Mária Terézia nyilvánította a magyar korona tartozékává - így foglalt állást a nádor: „egy helyét ismerem Magyarországnak, melyen keresztül terményeit közvetlenül külföldre vihetné ki, és ez a hely Fiume.”

Az 1802-es országgyűlés berekesztése után a nádor pihenésre vágyott. Az anyacárné meghívásait ezért örömmel fogadta. Egészségi állapota még mindig nem volt kielégítő. A sikertelen országgyűlés idegeit is megviselte. Az elutazása előtti idõt az országgyűlési határozatok végrehajtásának szentelte. Különösen a népösszeírást és a magyar ezredek kiegészítését kellett sürgetnie, mert az illetékes hatóságok nem kapták meg a szükséges utasításokat.

Oroszországi utazása 1803 tavaszára esett. A régi pétervári kapcsolat - a nádor magánéletében - fájó emlékek forrása lett, bár a rokoni kötelék a cári családdal - különösen sógorával, I. Sándor cárral - még sokszor vált javára neki és a Monarchiának is. József nádor „első visszatérése óta finom tapintattal ráeszmélt a bécsi kormány hibáira. Második pétervári tartózkodása alkalmával sok méltatlan bánásmódot kellett eltűrnie Thurguték tapintatlansága miatt; ez még jobban felnyitotta szemét. Visszatérve már nem volt az az engedelmes eszköz bátyja kezében, mint azelőtt. Önállóan kezdte nézni az ügyeket. Nem várt többé utasításokat.” (Domanovszky Sándor)

József nádort az utóbbi pétervári tartózkodása alatt bensőséges vonzalom fűzte Katalin főhercegnõhöz, Alexandra testvéréhez. Ezt fõudvarmestere, Szapáry János gróf is észrevette, ezért írt a császárnak, hogy célszerűnek tartaná, ha a nádort valamilyen ürüggyel visszahívná Pétervárról. Ugyancsak nem nézte jó szemmel József főhercegnek az anyacárnéhoz - I. Sándor feleségéhez -, a bádeni Erzsébethez fűződõ „gyengéd” viszonyát sem. A nádor júliusig szándékozott Pétervárott tartózkodni, a cárné azonban úgy tervezte, hogy József nádor szeptemberig marad.

I. Sándor cár rávette feleségét, Erzsébetet, szóljon a nádornak, hogy a cári udvar nem nézi jó szemmel Katalin Pavlovnával való „intim” társalgásait. A kérést Erzsébet május 6-án teljesítette, de a főherceg a távozást elodázta. József nádor objektíven kifejtette érveit, amelyek a Katalinnal való házasság mellett és ellen szóltak. Alexandrához fűződött őszinte szerelme készítette a nádort arra, hogy annak halála után „hózzá hasonló” feleséget keressen az elhunyt testvérei között.

Miután Szapáry János írt errõl az ügyrõl a császárnak, õ határozott levélben kijelentette, hogy nem akar tudni errõl a frigrõl, bár késõbb mégsem ellenezte olyan nagyon, hiszen a politikai következményekre is gondolt. A szóbeszédet elkerülendõ, József nádor 1803 május közepén az özvegy cárnéval, Mária Feodorovnával, Alexandra anyjával Pavlovszkba költözött és csak csütörtökönként járt Sándor cárhoz ebédre.

Ferenc császár késõbb már beleegyezett volna a Katalinnal kötendõ házasságba, de most már a cári család ellenezte, mondván, a pravoszláv szertartás szerint nem szokás második házasságot kötni.

Végül a nádor június 27-én elbúcsúzott a cártól és hazautazott, azonban mindenáron szeretett volna megházasodni. Szóba jött Katalin Sarolta szász-hildburghauseni hercegnõ, akinek eljegyzése Konstantin herceggel éppen akkor bomlott fel. Újra felvetõdött Katalin Pavlovna

személye is, de Sándor cár november végére megadta a végleges választ: „Az egyházi akadály miatt a terv megvalósíthatatlan.” 1809 tavaszán Katalin Pavlovna nagyhercegnő Magyarországon át utazott új hazájába, Odenburgba, ahol Péter Frigyes György herceg felesége lett. A nádor eléje utazott és az ország határáig ő szolgáltatta a „lovagi” kíséretet. Ezt követően még egyszer találkoztak Bécsben, amikor a hercegnő már megözvegyült. Katalin később mégis a württembergi királlyal lépett házasságra.

Az orosz-magyar kapcsolatok lassan halványultak, ámbar az özvegy cárnéval a nádort továbbra is őszinte érzelmi kötelékek fűzték össze. „Nem sikerültek a nádor házassági törekvései, bármennyire is áhítozott a meleg családi életre. Bizonyos, hogy a pétervári emlékek után nem politikai házasságra vágyott és 1803 óta nem is titkolta, hogy nem hajlandó komoly érzelmi vonzódás nélkül házasságot kötni. Vágyainak megfiúsulása annál nagyobb odaadással fordította minden erejét a belpolitikai kérdésekre.” (Domanovszky Sándor)

Oroszországból visszatérve, nyíltan elmondta a császárnak, milyen véleménnyel vannak külföldön a Monarchiáról. Több kezdeményezést és gyorsabb ügymenetet sürgetett.

1804 elején igen éles képet festett a közigazgatás bajairól. Fölhánytorgatta, hogy a helytartótanácsnak kb. 400 fölterjesztése fekszik a királyi kancelláriánál és a császárnál elintézetlenül. Kijelentette, hogy csak úgy tud magán segíteni, ha némely ügyet, melyet előírás szerint a király elé kell terjeszteni, maga fog elintézni, ha ezért rosszallásnak tenné is ki magát.

1804 végén merült fel a nádorban Pest újjáépítésének terve. Ez év november 16-án leiratot intézett a városhoz, melyben azt írta: „Pest szabályozásának és szépítésének gondolata közvetlenül az uralkodótól származik.” E kijelentés nem volt más, mint a köteles tisztelet kinyilvánítása a koronás fővel szemben. Pestet valójában ő alakította „modern” várossá. Hild János építőmesterre bízta Pest tervezésének és szépítésének tervét, s annak elkészítése után, 1808 októberében megalakult a pesti Szépítő Bizottság, melynek irányítását az uralkodó a nádorra ruházta.

Az infláció és egyéb gazdasági nehézségek miatt nagyon megromlott a lakosság közérzete. Minél inkább romlott a hangulat, annál erélyesebben sürgette a nádor az alapvető kérdések megoldását. Ekkor szorgalmazta a Duna-Tisza csatorna megépítését is. 1804 júniusában fejtette ki a nádor, hogy a bajok orvoslása érdekében új országgyűlést kellene összehívni. 1805 elején Pest város szépítése ügyében „testes elaborátumot” dolgozott ki. Az ország gazdasági helyzete eközben folyamatosan romlott.

A nádor 1805. augusztus 15-én keserű hangú magánlevélben írt a császárnak: „Ha ezen az állapoton sürgősen nem segítenek, akkor ez a Monarchia erőit meg fogja bénítani és ezzel egyben meg fogják nehezíteni azt a lehetőséget, hogy az állam teljes romlásától megmen- tessék.” Ezután Ferenc király a magyar ügyek megbeszélésére Bécsbe hívatta a nádort, aki mindjárt fel is utazott. Ez alkalommal Cobenzl-lel volt összetűzése a Magyarországon folyó toborzások miatt. A nádor nem sokat végzett Bécsben azt kivéve, hogy a király kijelölte az országgyűlés időszakát. „Kétheti ott-tartózkodása után az a szomorú tudat töltötte el, hogy kötelességét teljesítette ugyan, de a fenyegető veszedelem elhárítása és a közjó érdekében édeskeveset ért el.” (Domanovszky Sándor)

Alig néhány nappal azután, hogy visszaérkezett Budára, már értesült a napóleoni hadműveletek megindulásáról. Ilyen körülmények között ült össze az országgyűlés október 17-én. A hangulat rossz volt; a háborús hírek, a pénz körüli zavarok, a gabonaárak emelkedése befolyásolta az embereket. Az országgyűlés előkészület nélkül ült össze; senki sem hitte, hogy a Monarchia képes volna újabb hadviselésre, és biztosak voltak abban, hogy a háborúra nem fog sor kerülni. A második napon megérkezett a király is, de hamarosan

távozott azzal, hogy a harcra indul. Még az országgyűlés ideje alatt megjött a hír, hogy Mack tábornok letette a fegyvert Napóleon csapatai előtt. Az országgyűlés nem volt jelentős, mindössze a magyar nyelv hivatalos használata terén értek el némi eredményeket.

Amikor a nádor 1805. október 24-én - Mack tábornok fegyverletételének hírére - Bécsbe ment, az udvarban és a kormányhatóságoknál a legnagyobb fejetlenséget találta. Az egész polgári és katonai igazgatás a nádor vállaira nehezedett, ugyanis november 7-től a harcra induló király helyett mint királyi helytartó teljhatalommal átveszi az ország kormányzását 1806. január 5-ig. Az Udvari Tanács a háború további folytatása mellett döntött és Ferenc király utasította a nádort a magyar nemesi felkelés meghirdetésére.

A franciák 1805. november 13-án bevonultak Bécsbe, majd november 15-én átlépték a magyar határt. A megszállt területeket november 30-án kiűrik. December 2-án Austerlitznél (Morvaország) Napóleon megsemmisítő csapást mér az osztrák-orosz egyesült seregre. Közben a nádor sokszor tapasztalhatta, hogy a személyes érintkezésben Ferenc császár mindig bizalommal volt iránta, de ha eltávozott, megállapodásaikon többször is változtattak oly módon, amely bizalmatlanságra vallott.

„Távol az intrikák színterétől a nádornak nem volt tudomása arról, mi történik a háta mögött, de az ügyek intézésében mind sűrűbben kellett tapasztalnia, hogy javaslatait az udvarban nem fogadják bizalommal, sokszor komoly ok nélkül kedvezőtlenül intézik el őket, sőt egyes intézkedésekkel egyenesen kihívják.” (Domanovszky Sándor)

A napóleoni háborúk idején Károly főherceg a szükséges hadseregreformot Magyarországra is ki akarta terjeszteni. József nádorra hárult a feladat, hogy elegendő magyar fegyveres szálljon hadba a francia sereg ellen. Ekkor a nádor a következő kiáltványt tette közzé: „Magyarok! Ha édes honotok szép birtokában s a mostani kegyes igazgatás alatt akartok megmaradni, ha a maradék háládatosságra s a világ bámulására számot kívántok tartani, ez egyedül a haza szózatára figyelmezzetek! Nincs béke, nincs üdv, ha az ellenséges hadak rohanásainak visszatorlására szükséges erő hiányzik. Ezen nyugszik minden polgári társadalom alapja: ebből ered mind a külbátorság, mind a beljőlét állandósága.”

1805. december 26-án Ferenc császár-király és Napóleon császár megbízottai Pozsonyban aláírják a békeszerződést. Ausztria a háborúban több területet veszített és 40 milliós hadisarcot fizetett. Ez a monarchia tekintélyét erősen megtépázta. A nádor a béke helyreállítása után újra írt Ferenc császárnak: „Felséged, mióta tisztelni szerencsém volt, minisztériumában némi változásokat eszközölt, de ne vegye Felséged tőlem rossznéven az őszinteségemet, Felségednek meg kell változtatnia az ügyvitel menetét is”.

A bécsi kormánykörök meg akarták rontani a nádor hitelét a nemzet előtt. A nádor minden sürgetése ellenére elakadt Pest szépítésének ügye is. A gazdasági kérdésekben is a nádor javaslatai ellen dolgoztak.

1806 júniusában a nádor hangulatjelentéssel fordult Ferenc császárhoz. Június 18-án a pénzügyi intézkedésekről küldött fölterjesztést, majd közölte, hogy novemberben újra szeretné összehívni az országgyűlést. Ezt a király csak 1807. április 5-re hirdette meg. A kulisszák mögött a nádor és Baldacci elkeseredett küzdelme állt. Az utóbbi - mint a császár-király korlátlan befolyásolója - kedvezőbb helyzetben volt.

Az 1807-es országgyűlésen az udvar el akarta fojtani a szólásszabadságot. József nádor megértette a királlyal, hogy a magyar „szónokló” nemzet. Nem szabad a szót a torkába fojtani.

Ugyanis pártfogásába vette a Ludovika-akadémia gondolatát is, melyet Bécsben annyira elleneztek.

József nádor így dicsőítette a rendi hagyományokat 1807-ben: „Szabadságunkat elődeink erényei alapították meg: a szabadság alkotmányt, az alkotmány boldogságot adott; az ezekkel egybeforrt nemzeti jellem: a nagylelkűség, a vitézség, szabadelvűség és állhatatosság az idők mostohaságain diadalmaskodván, a nemzet jólétét megőrizte... Ilyen erények által lőn boldoggá a haza, s tartá meg a szabad nép fő kincseit, a törvényalkotó hatalmat... itt, hol a Hunyadiak, a Kinizsiek, a Zrínyiek nagy szellemei ihletik s hívják föl örök emlékezetre méltó tettekre a mélt. főrendek és tek. karok és rendek kebleit.”

E történelemszemlélet középpontjában természetesen az Isten kegyelméből uralkodó személye állott, akinek feladata bölcsen örködni a népek boldogsága fölött. A forradalom e felfogás értelmében gonosz emberek cselekedete, a liberalizmus pedig a megtévedtek elmeszüleménye.

Miután második felesége, Terézia császárné meghalt, Ferenc császár 1808. január 6-án Mária Ludovika főhercegasszonnyal, Ferdinánd - Mária Terézia fiának - leányával kötött újabb házasságot. Ferenc császár az új császárnét meg akarta koronáztatni a magyar koronával, ezért 1808. augusztus 28-ára Pozsonyba újabb országgyűlést hívtak össze. Mivel az utolsó országgyűlés rossz szájízzel záródott, József nádor mindent megpróbált, hogy ez alkalommal a meggyöngült bizalmat megszilárdítsa. A nádor mindjárt köszöntő beszéde után figyelmeztette az ország rendeit ama gyöngédségre, amellyel királyuk iránt viseltetniük kell. Ugyanakkor hangsúlyozta a nemzet segélyezését is. Beszédének többi részét úgy mondta, „hogy amiket mond, ne úgy vegyék, mint az ország első tisztjének intéseit, hanem mint polgártársuktól származott tanácsokat, melyeket buzgó honszeretete és a nemzet javára szentelt igyekezete sugall.”

Az új országgyűlés kilátásai - melyet a király szeptember 3-án nyitott meg - sem voltak jobbak az előzőnél. Ferenc király az országgyűlésen tartott trónbeszédében biztosította a nemzetet jóakarataról, megkoronáztatta harmadik nejét, Mária Ludovikát, miáltal sikerült a várható francia háborúhoz jelentékeny segítséget kapnia. A király november 2-i leiratában közölte az országgyűléssel, hogy a nemesi rendek kívánságait és sérelmeit csak a legközelebbi országgyűlésen tárgyalja. November 5-én berekesztette az országgyűlést, így nem sok eredmény született. Mindössze a nemesi fölkelés gyakorlatait és a Ludovika-akadémia felállítását iktatták törvénybe.

Az országgyűlés után Baldacci figyelmeztette az uralkodót, hogy „a magyar rendek nem tudnak országgyűlést tisztességgel bevégezni, amiért ezentúl azt ritkábban kell tartani, ha ilyenek egyáltalán szükségesek, és ezeket jól kell előkészíteni.”

Napóleon és Ferenc császár között egyre inkább kiéleződött a helyzet. A háború szószólója Klemens Metternich gróf és Joseph Philipp Stadion gróf, államtitkár volt. A nádor ellenezte a háborút, már csak azért is, mert a húszezer katonán kívül tőle várt a császár gabonát, lovakat és szekereket. 1809 tavaszán Magyarországot árvíz sújtotta, Bécsben pedig ülésezett az Udvari Haditanács. A Monarchia seregei sorra vereséget szenvedtek, ami az országot erősen megviselte.

1809. április 27-én Napóleon Bécs felé közelgett - Ferdinánd főherceg trónörökös és Mária Ludovika királyné a fenyegetett városból Budára igyekezett. Május elején megalakulnak az első magyar nemesi fölkelő ezredek. Napóleon május 13-án bevonult Bécsbe, Ferenc császárné és az udvar Tatára menekült. Ekkor József nádor újra szónoklatot intézett a magyar néphez: „Magyarok vagyunk! Kik mennél nagyobb bennünk a bizodalom, annál többet cselekszünk... Dicsó dolog és szent kötelesség a hazáért vért ontani, de e mellett szükséges annak segélésére más áldozatokat is tenni.”

1809. május 15-én Napóleon a Habsburg-háztól való elszakadásra készítő kiáltványt intézett a magyarokhoz. A kiáltványt Batsányi János fordította magyarra. A taktikai okokból kibocsátott kiáltvány azonban gyakorlatilag visszhang nélkül maradt. Közben pedig Napóleon katonáival Győr felé közeledett. Ekkor József nádor a következő proklamációt intézte a néphez: „A Haza veszedelemben forog! Ha a veszélyektől nem mentjük meg, haljunk meg!” 1809. június 15-én Eugéne Beauharnais herceg tudatta Napóleon császárral, hogy a győri csatában legyőzte a János főherceg parancsnoksága alatt harcoló sereget. Köztük voltak az elégtelenül felszerelt nemesi fölkelés csapatai is.

Másnap Napóleon Schönbrunnból ezt írta a császárnénak: „A marengói csata 14. évfordulóján Eugéne csatát nyert János főherceg és a nádor-főherceg ellen Győrött, Magyarországon és elvett tőlük 3000 embert, több ágyút, négy zászlót és üldözte őket nagyon messze a budai úton...”

A győri csata során a magyar csapatok alkalmatlannak bizonyultak a harcra és ezért a császár elsősorban József nádort okolta. Ezt a kemény és igazságtalan ítéletet a nádor nem volt hajlandó szó nélkül tűrni, ezért március 20-án felterjesztést küldött a királyhoz.

A szembenálló felek Znaimban (Morvaország) 1809. július 12-én fegyverszünetet kötöttek. Napóleon követelései azonban egyre növekedtek. 1809. október 14-én Bécsben megkötötték a békét, amely anyagilag erősen sújtotta a Monarchiát. Magyarországon a háborúba behívott katonaságot november 27-én ugyan hazabocsátották, de a pénzügyek egyre nagyobb problémákat okoztak. A nemesi felkelés összege 14 495 000 forintra rúgott. A pénztárban fennmaradt 300 000 forintból a harcban elesettek özvegyeinek és árváinak eszközöltek fizetéseket.

December 12-én - majdnem hat hónapi távollét után - a nádor visszatért Budára és lezárta a hadjárat alatt vezetett naplóját. A háború befejezése után csak ennyit jegyzett be: „Az ország a háborúban nagy erőfeszítéseket tett, de kevés köszönetet kapott ezért.”

A háborús időkben a veszélyeztetett nemzeti könyvtár és múzeum értékesebb kincseit a nádor Nagyváradra szállíttatta; ezeket csak 1810-ben hozták vissza. Kovachich Márton György (K. Márton György jogtörténeti kutató 1810-15 között felkutatta az ország levéltárait az ott lévő kincsek összegyűjtése végett. Kéziratgyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak adományozta) a nádortól azt a megbízást kapta, hogy a múzeumokba illő tárgyakat gyűjtse össze, vagy ha iratról van szó, másoltassa le. Erre anyagi fedezetet is biztosított. Annyi okirat, ásvány és más ritkaság gyűlt össze, hogy azok elhelyezésére újabb épület kellett.

1810. szeptember 5-én a Budavárban nagy tűzvész pusztított. Mintegy 600 ház pusztult el. A nádor maga személyesen ott volt a mentési munkálatoknál; lovon száguldott egyik helyről a másikra, közben egyszer maga is megsebesült, amint egy égő gerendadarab esett a vállára.

A császárné és János főherceg is a nádor bölcsességét dicsérték, azt a fegyelmezettséget, amellyel a személyes sérelmei fölött érzett keserőséget mindig elnyomta, gondolkodásban a megértést és higgadtságot, véleményének kimondásában a nyílt színvallást és ítéleteiben a reális mérlegelést. A fegyverszünet után ugyan a király bizalma feléje fordult, Baldaccinak mégis sikerült őt az udvartól elválasztania. József nádor nagy érdemei - az inszurrekció, a Győr utáni szervezés, a higgadt tanácsadás a bajok őszinte fölfedésében - feledésbe merültek.

A schönbrunni béke után Philipp Stadion államkancellárt az uralkodó felmenti hivatalából, és Metternich grófot bízza meg az ügyek vezetésével. A Monarchia sorsa akkor jutott megint egyenesbe, amikor Napóleon feleségül vette Ferenc császár leányát, Mária Lujzát. A Monarchia új belső rendszert dolgozott ki, amelynek egyik része a nádor szerint „Ausztia hungarizálásának” terve lett volna. Ezek szerint az osztrák császárság különböző részeiben ugyanazt az alkotmányt, ugyanazt az igazgatást és adózási rendszert léptették volna életbe és a magyar alkotmány előnyeit kiterjesztették volna az örökös tartományokra is. Ez azonban

nem valósult meg; megakadályozásában vezető szerepet játszott Metternich. Az államkancellár hihetetlen ellenszenvvel viseltetett a magyar alkotmány iránt. Ugyanakkor az udvar elvetette a nádor kedvenc gondolatát, az osztrák alkotmányosság és a magyar önálló kormányzat álmát is, azt a dualisztikus elgondolást, amely - messze meghaladva a későbbi Deák Ferenc-féle koncepciót - még a katonai és pénzügyeket is el akarta választani az osztrák intézményektől. Sőt az, hogy a nádor ezt a gondolatot egyáltalán fölvetette, a bécsi körök előtt csak gyanússá tette őt, és újabb tápot nyújtott nekik, hogy Ferenc császárt elidegenítsék tőle. A nádor pedig csak alkotmányos alapon tudta elképzelni a megoldást.

Ferenc császár-királyban semmi érzék nem volt a haladás, a szabadság és az alkotmány iránt, ezért József nádor tervei és előterjesztései a rossz gazdasági helyzet megjavítására Bécsben sohasem találtak megértésre. Bár a két ország elszakadására a nádor sohasem gondolt, a két nemzet érdekeit mégis valamilyen összhangba szeretne volna hozni.

1810 júniusában József főherceg nádor az uralkodóhoz beadott emlékiratában azt javasolta, hogy a birodalom súlypontját helyezték át Magyarországra; ugyanakkor a birodalmi egység érdekében a cseh-osztrák tartományoknak is adják meg azokat az alkotmányos jogokat, amelyeket Magyarország élvez. Ferenc császár azonban elutasította a javaslatokat, mondván, hogy a Monarchia egysége nem a magyar alkotmány kiterjesztését kívánja, hanem éppen ellenkezőleg; Magyarország alkotmányát kell átalakítani a többi örökös tartomány mintájára.

1810 karácsonyán a nádor így írt a császárnak: „Ha Fölséged oly kegyes és engem továbbra is megajándékoz bizalmával, akkor hagyja meg nekem az eszközöket is, hogy hathatósan cselekedhessem.” Közben az országban a pénz devalválódása miatt a gazdasági helyzet egyre romlott. Ennek megakadályozására szükségessé vált egy újabb országgyűlés összehívása, amit a nádor ellenzett éppen a rossz közgazdasági viszonyok miatt. Ferenc császár-király utasította Wallis grófot, az Udvari Kamara elnökét, hogy dolgozza ki egy új pénzügyi politika alapelveit. Az udvari konferencia Wallis javaslatára a pénz leértékelésével oldotta meg a nehézségeket. A devalváció következtében nem egy vidéken a parasztság kénytelen volt állatait eladni, hogy fizetni tudjon. A megyék tiltakoztak a devalváció ellen, de eredménytelenül. I. Ferenc király cenzúrarendeleete megtiltotta a magyar alkotmányt támadó művek megjelentetését.

Ilyen hangulatban 1811. augusztus 25-re Pozsonyba összehívták az országgyűlést, amit a király szeptember 2-án nyitott meg. A rendek ragaszkodtak, hogy az országgyűlésen magyarul beszéljenek, ezt a király nem engedhette meg. Az országgyűléssel kapcsolatban József nádor ezeket jegyezte naplójába: „a vezetők mind egymás ellen voltak, ebből csak fél- és rossz rendszabályok eredhetnek; micsoda jövő! Alig vagyok pár napja Bécsben és máris torkig vagyok... becsvágyam elhalt, olyan akarok maradni, amilyen vagyok, és ha valamit elérhetnék, akkor csak innen el... Itt minden gyűlöletes dolgokra emlékeztet, minden szó intrikára utal, rágalmak stb...”

Wallis gróf magánkívül volt az országgyűlési tárgyalások alatt. A vármegyék fölirata még csak első fogalmazványban készült el, amikor Wallis jelentette Ferenc császárnak, hogy az megtorlandó és a lázadást hirdeti. 1811 március elején a nádor megkapta a föliratra a hivatalos választ, mely ügyben már meg sem kérdezték az ő véleményét. Az országgyűlés holtpontra jutott. A király nem is jött le az országgyűlés berekesztésére, azt Antal főherceg végezte el 1812. május 26-án. A magyar nyelv ügyében semmit sem jutottak előre. Wallis büszkén írta, hogy a magyarok semmit sem értek el ezen az országgyűlésen. Május 23-án így írt Ferenc császárnak: „Felséged elérte célját és a nemzetet elért meghasonlásával meghódította.”

József nádor szerepe élete folyamán többször is változott. Az 1812-ben életbe léptetett abszolutizmus, amelytől 1825-ben mégis visszatértek az alkotmányos kormányzathoz, a nádort korábbi hatáskörének jelentékeny részétől megfosztotta és alkotmányos tényezőből

tényleg csak tartományi helytartóvá degradálta. „Az alkotmány helyreállítása 1825-ben korántsem juttatta a nádort ismét abba a szerepkörbe, amelyet ezelőtt betöltött. Ha régi elvét érvényesíteni akarta - írja róla Domanovszky Sándor -, tartózkodóbban kellett viselkednie, magasabbról kellett irányítani és döntenie az egymással szemben álló erők harcában. Nem állhatott be olyan határozottan a nemzet érdekeinek harcosává, mint azt 1812 előtt cselekedte.”

Életének első korszaka - a harcot az össz állam eszméjével szemben az 1812-es „államcsíny”-ig - azt a korszakot öleli fel, amely József főherceg nádor életében a legküzdelmesebb volt, erős összeütközésekkel járt és sok, komoly gondot okozó fordulattal volt tele. Ezt a harcot 36 éves korában feladni kényszerült, de álláspontja mellett híven kitartott és továbbra is szilárd meggyőződése szerint élt. A rezerváltabb állapot - amelyet a múlt tapasztalatai után elfoglalt - nem sodorta többé olyan küzdelembe, mint az első korszakban. Nincsenek éles összetűzései, a kezdeményezést nem maga veszi kézbe. A jóságos gondozó tanácsadásával és éberségével szolgálja az ügyet. Élete nyugalmasabbá vált, működése inkább az eldöntés tényére korlátozódott.

Életének első korszakában a részletkérdésekkel is maga foglalkozott. Nemcsak tanulmányozta az ügyeket, elmélyedt bennük, tervezett, javaslatokat készített. Tárgyalt a szakemberekkel, vitába szállt az ellenkező vélemények képviselőivel. Életének ez a korábbi szakasza különös nehéz helyzet elé állítja életrajzíróit. A játék nagy tétje akkor az alkotmányos forma megtartása, mellette a nemzeti érvényesülés és önállóság elérése volt. „A felfogás ugyanaz, mint Széchenyinél. Nem a politikusok, de az írók az eszmék hirdetői, Széchenyi előfutárai” ... „A magyar történelem eddig nagyon mostohán bánt ezzel a korrallal” - írta Domanovszky.

Az 1813-as esztendő vérmes reményeket keltett Magyarországon. Az orosz diadalok lelkesedéssel töltötték el az egész országot és ettől a fordulattól az alkotmányos élet kedvező változását remélték. Az országgyűlés fölöstása után a nádor keserű kifakadásokkal panaszkodott Mária Ludovika császárnénak Ferenc törvényellenes intézkedései miatt.

Amikor 1813 után az országgyűlés összehívásának tárgyában döntés nem született és a bécsi kongresszus után (1815) már ilyen nem is volt várható, valamilyen törvényes formához kellett folyamodnia a nádori hatáskör átmentése céljából. Az alkotmány megmentése érdekében óvatosan és bölcsen kellett cselekednie, hogy a lehetőségekhez képest semmit el ne rontson. Ez jellemezte működésének következő szakaszát.

A feszültséget a király és a rendek - a magyar nép - között enyhítette, hogy Napóleon ismét az osztrákok ellen szövetséget kötött, és Ferenc királynak ismét szüksége lett a magyar csapatokra. Országgyűlés összehívására már nem volt idő, így a nádor leiratban hívta fel 1813. július 13-án a megyéket: „...vennének ők is részt a béke állandó megalapításának - vagy ha az nem sikerül, a birodalom megmentésének dicsőségében... A nemzet nagylelkűségének és hazafiúi buzgalmanak semmi határt sem vet, a segedelem megajánlására elégnek tartván a dolgok helyzetét s a szükségét bejelenteni...”

Az ország, mint eddig mindig, katonákat és élelmet ajánlott fel. 1813 októberében a lipcsei csatában, a szövetségesek döntő csapást mértek Napóleon hadseregére. Ferenc király a magyarok „hűségét” megjutalmazandó, 1815. október 24-én Budára utazott. Ezen a napon érkezett meg a porosz király Vilmos is a testvérével és I. Sándor orosz cár is (a magas vendégek csak 28-án hagyták el Budát).

1815. június 18-án a Waterloonál (Belgium) vívott ütközetben az Artur Wellington herceg főparancsnoksága alatt álló szövetséges csapatok döntő vereséget mértek Napóleon császár hadseregére. November 20-án a szövetséges hatalmak képviselői megkötik a második párizsi

békét XVIII. Lajos francia királlyal. Magyarország egész háborús vesztesége (1792-1815) mai becslések szerint mintegy 350 ezer ember volt.

József nádor, megszabadulva a háborús bajoktól, minden erejét a fokozott munkának szentelte. Legfőbb törekvése volt, hogy a nemzet kívánságai útját a király és tanácsosai előtt egyengesse. Munkájában azonban éppoly egyedül maradt, mint magánéletében. Az utóbbin enyhítendő újabb házasságra határozta el magát.

Bella gerunt alii, tu felix Austria nube - háborúznak mások, te csak házasodjál boldog Ausztria! A közszájon forgott mondás - bár akkor éppen Ausztria háborúzott is s boldognak sem volt mondható - többé-kevésbé ráillett József nádor második, az elsőhöz hasonlóan rövid és szerencsétlenül végződött házasságára.

Hermina Mária Amália anhalt-bernborg-schaumburgi hercegnő 1797. december 2-án született, apja, az 1812-ben elhunyt Victor Carl Friedrich után az anhalt-bernborg hercegi címet örökölte, s vele ezt a Saale menti hercegséghez fűződő rokoni kapcsolatot, de birtokként már csak a 70 négyzetkilométeres Schaumburgot a Lahn folyó mellett s a hasonló Holzapfel grófságot.

A nádor és Hermina 1815. augusztus 30-án kötött házasságot a schauburgi várkastélyban. Hermina Budára érkeztek leginkább a pesti oldaton lakó reformátusok örültek, akik nagy pártfogóra leltek a protestáns hercegnőben. A nádorné jótékonykodását azonban nem sokáig élvezhették, Hermina 1817. szeptember 14-én ikerszülését követően 20 éves korában meghalt. Az első híradást a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung szeptember 18-i számában olvashatták a három város német nyelvű lakói. Szeptember 19-én, pénteken már a Magyar Kurír is részletes tudósítást közölt.

„A Budáról (Bécsbe) érkezett tudósítások keserves búbánattal töltötték el Cs. Felséges udvart s egész Buda városát. Ezen szomorú tudósítások szerint Magyar Ország szeretett Palatinusának kedves élete párja Hermine Császári fő Hertzegné e hónap 14-ére virradó éjjel igen kínos kettős szülésnek rettenetes fájdalmi között, minekutánna elébb egy Fő Hertzegasszonykát s ezután egy Fő Hertzegtsetsemőt, szülés segítő bába mesterségi szerszámok által tőle elvetettek volna, az azon éjjelre következett napon délutáni kettődfél óraker, meghalálozott... K. orvos doktor Pfiszterer András sebész, szülés főorvos és bába doktor Birly urak, és Schlickné bába-asszonyság a szülés előjeleinek elközelgetésével azonnal megjelentek, s nagy tudományok és széles tapasztalások szerint mindent elkövettek, amit emberi segedelemből várni lehet.”

Az ikrek - Hermina és István - koraszülöttek voltak, 1817. szeptember 14-én 7 és fél-8 hónapra jöttek a világra.

Első felesége betegágyától annak halála után menekült a nádor, most a halálhírré érkezett haza. „A Fő Hertzegasszony lebetegülése véletlenül esett annyiban, hogy még októberben várták - írta a Magyar Kurír - Palatinus Ő Fő Hertzegsége nem volt jelen a szomorú eseten, minthogy bizonyos dolgaira nézve, és azért is, hogy kedves felesége annyának az anhalt-bernborg-schauburgi Hertzegasszonynak, a ki leánya lebetegülésére nézve éppen útban volt, eleibe menni akart, s kedves leánya karjai közé Budára kísérni akarta, e hónap 12-dikén útját Nagy-Szombatba vette vala.”

A nádor szeptember 15-én érkezett haza. Intézkedései nyomán „a folyó hónap 16-dikán összegyűltek a pesti kir. Universitásról több orvos doctorok, seborvosok és bábamesterek az udvari orvosokkal egyetemben. Minekutánna ezek külsőképpen szorosán megvizsgálták volna az idvezült Hertzegasszonynak holt testét, végre jelenlétökben fel is nyitattott az. Minden a főnek, mejjnek és hasnak üregeiben lévő részek ép és sérelem nélkül való állapotban találtattak. Melyre nézve minden jelenlevő orvosok úgy ítélték, hogy a halálnak okát egyedül

tsak azon szörnyű görts rángatózásokban kell keresni, melyek mind a két kisdedeknek elszülésök előtt, után, beállottak, minden segítettő eszközök mellett is újra elkezdődtek, és a szülésnek a mesterség által való segítségét elmulthatatlanul szükségessé tették. És éppen ezen mesterséges szülésnek lehet köszönni a kisdedeknek életét.”

Bár a két gyermeket teljesen egészségesnek mondták, az újságok - hol bécsi, hol budai értesülésekre hivatkozva - a keresztelés azonnali véghezviteléről írtak, majd újabb időpontul szeptember 16-át jelölték meg. Mégsem lett szükség a nagy sietségre, s végre is a szomorú alkalomhoz illő ünnepélyességgel, szeptember 18-án keresztelték az ikreket. Az előbb született gyermek a Hermina Amália Mária, öccse az István Ferenc Viktor nevet nyerte.

A temetést szeptember 20-ra tűzték ki. Herminát 18-án a királyi vár egyik „szálájában közönséges látásra kitétték”, s az előírt udvari gyászöltözékben a halott mellett állt a főudvarmester, a főudvarmesternő, a belső személyzet s a pesti reformátusok gyülekezetének német prédikátora, Cleymann Károly, akit a gyülekezet éppen a főhercegnő kedvéért hívott meg Bécsből.

A Magyar Kurír leírása a halotti gyászpompáról nagymértékben hasonlít ahhoz, amit tizenhat évvel korábban Alexandráról írtak. Most azonban nem volt módunkban meggyőződni a leírtak igazáról. A holttest itt is „ezüst készületű” ruhában volt a ravatalon, az pedig, „amin nyugodott, aranyból volt”. Ezen drágán csillogó, díszes öltözékben a főhercegnőt kettős koporsóba zárva szeptember 20-án helyezték a halottas szekérre, külön díszes urnába téve a kocsira a belső részeket, s külön ezüst kazettában a szívet. A halottas kocsi a belső személyzet, a főudvarmesterek, a katonai díszegység kíséretében, a gyászoló fővárosiak sorfala között a budai vár Új Kapuján, a Palota úton ment a hajóhídig (vagyis a belső palotaudvarról a mai Ferdinánd-kapu mellett a Szarvas térre, majd a Várkert kioszk és Ybl-szobor között fel a hídra). A pesti oldalra érve útjukat a Híd utcán folytatták a Kecskeméti kapu felé a református templomba (Felszabadulás tér, Kecskeméti utca, Kálvin tér).

A temetés leírására még egyszer visszatért a lap a következő számban, ahol az akkor még építés alatt álló templomot mutatta be s a félig kész kriptát, amelyben a főhercegnő díszes koporsóját egy állványra helyezték. A kriptafülkét nem falazták be, hanem díszes vasráccsal zárták le, a kriptá külső lejárata vasajtót tettek, amelyet kettős lakattal zártak. Mivel az építkezés miatt a félig kész templom felől a kriptá másik lejárata csak bedeszkázni tudták, a nádor őrséget állított a templom elé.

Huszonegy éven át pihent Hermina magányosan a Kálvin téri református templom kriptájában. A Hofrichter József építőmester tervei alapján készülő templom időközben tető alá került, így 1830 júniusában megtarthatták az első istentiszteletet. A templom felépülésében nagy szerepe volt Herminának, aki még 1816-ban 16 000 forintnyi adományt juttatott az építkezésre.

Az épületen befejezése után röviddel több átalakítást kellett végrehajtani, elsősorban az 1838-as árvíz pusztításai miatt. A katasztrófáról a Regélő március 22-i száma így írt: „a városi színházon felül a víz beszakasztván a homok és trágyából vont gátat, iszonyú zuhogással ömlött szét az alattabban fekvő helyeken... Mentten a víztől egész városban csak a nagy vásár tér, ágostai vallásúak templomának kis környéke, a nagy híd utcának felső csúcsa az Ürményi ház mellett, az úri utcának alsó része Trattner-Károlyi és Jankovich házak előtt, a Ferenc szerzetesek temploma és a nagy kaszárnya maradt.”

Víz alá került a Kálvin téri templom is, kriptája is megrongálódott. A víz elsodorta a kriptában nyugvó főhercegnő halotti urnáját és a szívet tartalmazó ezüstszelencét. A nehéz koporsóval nem bírt az áradat. József nádor ekkor úgy határozott, hogy Hermina holttestét is felviteti a már elkészült budai sírboltba. Nevében 1838. április 23-án Vincentius Rudolf plébános

kérdezte meg az esztergomi érseki hivataltól, hogy mi módon temethetnék Herminát a Zsigmond-kápolnába. Esztergom válasza kedvező volt, nem támasztottak akadályt, mindössze annyi kikötéssel éltek, hogy Herminát teljes csendben kell felvinni Budára, s mivel „helvét” vallású volt, elkülönítve kell a kriptában elhelyezni.

József nádor e kérésnek eleget tett. Utódai azonban nem ismerve a kikötést, átrendezték a kriptát, így került Hermina a kápolna sírboltjának egyik fő helyére.

A Kálvin téri templom kriptájában nem sokáig őrizték a főhercegnő temetkezésének nyomait. Rövid időre a fülke lakója lett Wesselényi Miklós is. A hajdani temetkezés utolsó nyomai 1944-ben tűntek el, amikor a kriptát e fülkéjében vészkijáratot nyitottak, a kriptát pedig légoltalmi pincének használták (Rákóczy Rozália anyaggyűjtése).

József nádor mindössze két évig élvezhette szép, megértő hitvese mellett a visszatért boldogságot. A második feleség sem a nádor, sem Magyarország politikai életében nem játszott jelentős szerepet, ezért viszonylag keveset tudunk róla. Hermináról csak néhány kép és metszet maradt ránk; a Zsigmond-kápolna halotti anyakönyvébe is csupán annyit jegyeztek be: „20 éves korában, miután ikreket hozott a világra, meghalt”.

Amikor 1977. október 3-án a nádori sírboltot felnyitottuk, kőszarkofágjának tetején a nagy fedőlapokat már elmozdították - széthúzták -, a vastag vörösréz, majd az alatta levő horganykoporsót hidegvágóval felvagták. Mivel a tetem több helyen, különböző légköri körülmények között volt, az egyenletes lebomlási (dekompozíciós) folyamat zavart szenvedett, így csak néhány rossz megtartású csontszilánkot találtunk. Megmaradt két combcsont-középrész, a bal medencelapát és az alsó állcsont jobb oldali része (corpus mandibulae-ja). A szemfognál fogtorlódást figyelhettünk meg, az alsó 6-os és 7-es fogakon nagymértékű szuvasodást észleltünk. A csontállomány erős kalciumhiányt mutatott. A csontok kevéssé voltak alkalmasak alaki megfigyelésekre, ezért főleg az igazságügyi szakértők vizsgálták a maradványokat fehérjetulajdonságok, öröklődési, igazságügyi és toxikológiai szempontból.

Hermina Mária halotti ruhája aranyozott ezüstszállal átszőtt ripszselyemből készült, négyzet alakban felvarrt aranyozott ezüst flitterrel díszítve. Színe okkersárga lehetett, Alexandra Pavlovnáéhoz hasonlított. Alján hosszú arany rojt (virágos és csavartmintás változatokkal) függött. A derékrészen 2-3 helyen 23 cm hosszú halcsontmerekítés volt. Alsószoknyája fehér vagy ekrü színű vászonszövésű tisztaselyemből készült, szélén 2 cm széles vert csipkével. Az anyag jól megmaradt; valószínűleg a koporsó felbontásakor szakadt darabokra. A koporsóban még egy aranszállal átszőtt ripszselyem textiltöredék is volt, szélén túllfodorral - feltehetően a párna része lehetett. Pántlikás selyem halotti cipője szintén Alexandra Pavlovnáéhoz hasonlított.

„Hermina születéséről orvosi adataink nincsenek - így szól az igazságügyi orvosszakértői jegyzőkönyv -, de azt látjuk, hogy azon dr. Bilry Ede professzor, dr. Pfszterer nevű orvos, aki Semmelweis elődje volt a szülészeti tanszéken, és Schlickné bábaasszony vett részt. Hermina főhercegnő születését tehát magas állású és képesítésű szakemberek vezették.

Az igen hiányos csontállomány miatt halálloki következtetésekre nem volt mód. Mivel a halál közvetlenül a születés után következett be, jogos annak kimondása, hogy valamilyen szülési szövődmény okozta. A halotti anyakönyvben feltüntetettek is e véleményt támasztják alá. Ez a feljegyzés azonban nem pontos, sőt tévedést is tartalmaz, mert ha a halál a hercegek születése után következett be, az nem lehetett a vajúdás (Geburtskreisse) következménye. Erőszakos halálra semmi bizonyítékunk nincs.”

József nádor e második rövid házassága két éve alatt az ország gazdasági helyzete tovább romlott. 1816. június 1-jén, gróf Stadion pénzügyminiszter tanácsára, uralkodói rendelettel az 1811-ben kibocsátott papírpénzt 40%-kal leértékelték - így az elégedetlenség még nagyobb lett. Olyan rossz termés volt 1816-ban, hogy egykorú becslések szerint 1816- 1817 telén mintegy 50 ezer ember éhen halt. A rendek országgyűlést akartak, de a király azt nem hirdette meg. Az 1811-iki rossz emlékű országgyűlés után a király hallani sem akart róla, ezt a nádor engesztelő közbenjárása sem változtathatta meg. A király pedig a jelentős ügyeket nem az országgyűlésen keresztül, hanem egyszerűen kormányrendeletekkel szabályozta. Az elégedetlenséget még az is fokozta, hogy a király újabb adót és újabb 35 000 újoncot kért. Mivel az ország teherbíró képességét ez már kezdte meghaladni, a kötelezettséget a királyi biztosok karhatalommal hajtották be. Számos vármegyében lázongás tört ki. Bars megyében az egész tisztikar leköszönt - amikor a királyi biztos ott megjelent, így nem volt, aki a rendeleteit végrehajtotta volna.

A nehéz gazdasági és politikai helyzet következtében kialakult nyomasztó légkörből a nádor újabb házassággal akart szabadulni, illetve olyasvalakit keresett, akivel megoszthatja emberi problémáit.

A Schaumburggal majdnem határos Württemberg 1815-ben csatlakozott az Ausztria vezette Német Szövetséghez - miután az 1806-ig birodalmi hűbéres hercegség Napóleon protektorátusaként mint „önálló” királyság a Rajnai Szövetség tagja volt, majd annak széthullása után, 1813-ban a francia császár ellen fordult. Nem véletlenül esett tehát József főherceg - és Ferenc császár - választása Ludwig Friedrich Alexander württembergi herceg leányára. A nádor Hermina főhercegnő halála után két évvel, 1819. augusztus 24-én a württembergi Kirchheim unter Teck királyi kastélyban megtartotta esküvőjét a 22 éves Mária Dorottya Vilmával.

Házasságuk szerencsésebbnek mondható, mint a nádor első két házassága. Öt gyermekük született; 1820-ban Erzsébet Karolina (Karola Henrika), aki egy hónapos korában meghalt; 1825-ben Sándor, aki 1837-ben halt meg, 1831-ben Erzsébet, 1833-ban József és 1836-ban Mária Henrietta. A lányok közül Erzsébet külföldre ment férjhez, mindkét férje Habsburg származású főherceg (Estei Ferdinánd és Károly Ferdinánd) volt. Mária Henrietta II. Lipót belga király felesége lett.

Mária Dorottya mindennapjáról kevés adat maradt ránk. Ő volt az első idegen származású hercegnő a XIX. században, aki jól megtanult magyarul. Életét jótékonykodással töltötte, főként az evangélikus egyházat támogatta, s nagy rokonszenvvel viseltetett a tanítók és iskolák iránt. Több egyházi iskola neki köszönheti létét, az 1820 és 1848 közötti sajtóban lépten-nyomon köszönetnyilvánításokkal találkozunk, amely mind a nádorné bőkezűségét dicséri. Leszámítva a kötelező túlzásokat, valóban sokat köszönhetek Mária Dorottyanak az elhagyott kis vidéki evangélikus egyházközségek és egyházi iskolák. E pedagógusok iránt megnyilvánuló rokonszenvét örökölte meg unokája akkor, amikor Zirzen Janka, Rómer Flóris és Péterfy Sándor indítványára megalapította a Mária Dorottya Egyesületet a munkanélküli nevelők és tanítók álláshoz juttatása és segítése céljából. Az 1945-ig fennállott intézmény csekély nyugdíjról és otthonról is gondoskodott az idős tanítók számára. Székházuk az egykori Orczy út és Örömvölgy utca sarkán állt (ma Mező Imre út, Diószegi Sámuel utca).

A XVII. században a német protestánsok körében elterjedt karácsonyfa állításának szokását is Mária Dorottya honosította meg Magyarországon az 1820-as évek elején. Tőle vették át e szokást a magyar főurak, így a Podmaniczky, a Bezerédi és a Hunyadi család.

A családi örömeiből József nádornak ezúttal is kevés jutott osztályrészül. Harmadik házasságának még egy éve sem telt el, amikor Mária Dorottya első gyermeke, Erzsébet Karolina Henrika - aki 1820. július 30-án született - 23 nap múlva, az év augusztus 23-án meghalt. Őt temették elsőként a budai Zsigmond-kápolnába, miután a nádor nem vitette le a kapucinusok kriptájába. Minden valószínűség szerint a feltűnést kívánta elkerülni, mert a gyermeket a legnagyobb csendben temették el.

Erzsébet Karolinát csipkés pólyába öltöztetve ugyanolyan nagyságú tölgyfakoporsóba helyezték, mint a nádor első leányát, Paulinát, majd e koporsót négy rézcsavarral nyitható vörösréz koporsóba zárták. Amikor az 1890-es években a nádori kriptát József Károly átépítette, a kriptá C (legbelső) termének északnyugati fala mellé obeliszkyszerű építményt emeltetett a kis halott számára. Ezt a sír építményt is mi nyitottuk fel először 1977 decemberében, oldalsó zárókövének félrehúzásával.

A kisgyermek holttestét nem balzsamozták be, ezért csak csontjai maradtak meg. Az újszülött testméreteit tekintve koraszülött volt; csontjainak nagysága egy 7 hónapra született magzat csontjaival mutattak azonos fejlettséget és méretet.

Erzsébet Karolina halotti ruhácskája fehér atlaszelyemből készült. Puffos ujját könyökig érő szélén pánttal fogták össze. Elöl hosszában selyem csokrocskák díszítették. Alját két sávban fehér csipkefodor díszítette. Főkötőjének külső borítása a fodor csipkéjéből készült. A ruha anyaga jó állapotban maradt meg, a csipke szétmállott.

Erzsébet Karolina születéséről és fejlődéséről, esetleges betegségéről, halálának körülményeiről korabeli adatokkal nem rendelkezünk. A halotti anyakönyvbe azt jegyezték fel, hogy „gestorben am inneren Wasserkopfe” - meghalt belső vízfejűségben.

A csontokon fejlődési rendellenesség vagy veleszületett betegség jelei nem voltak azon kívül, hogy az újszülött fejletlen koraszülött volt. Feltűnt, hogy a halántékcsontok belső felszínén igen kifejezettek az agybarázda-lenyomatok, és ez alátámasztja a félheveny agynyomás-fokozódás fennálltát. A csecsemő halálát tehát természetes okra vezethetjük vissza.

A családi tragédiák mellett az ország kormányzásában nem jutott sok sikerélmény osztályrészül a nádornak. Ferenc császár- király már 1811 óta nem hívott össze országgyűlést. A nádor felutazott Bécsbe, de ő sem tudta azt elérni, mert rég elvesztette a király kegyeit, Metternich bizalmát és az udvar szeretetét. Bécsben azt híresztelték róla, hogy ő buzdítja a magyarokat ellenállásra. Pest megyében - melynek a nádor örökös főispánja volt - Szögyényi Zsigmondot nevezték ki melléje helytartónak. Végül 1825. július 3-án szeptember 11-re mégis összehívták az országgyűlést. Ezen a nádor a következőket mondta: „Nemcsak azon szoros kötelességemnél fogva, mellyel mint az ország első tisztviselője tartozom, s nem is csak közbenjárói tisztelnél fogva, melyet a kedves haza iránt jó és bal szerencsében egyaránt tanúsítottam, igyekezzenek őfelsége kívánatának megfelelni.”

1825. október 22-én az országgyűlés fölterjeszti a királyhoz sérelmi feliratát. Ferenc király november 9-én elutasítja a sérelmek orvoslását, de József nádor közbenjárására hozzájárul, hogy ismét törvénybe iktassák az ország jogait biztosító 1791. évi törvénycikkeket. Az elmúlt évek eseményei által felizgatott nemzet képviselőinek nagy része ellenzéki magatartást tanúsított és mindenekelőtt a sérelmeket akarták orvosoltatni. Ezen az országgyűlésen a nádor szerepe a békítgetés volt. A rendek élénk színekkel festették le az alkotmányos szabadságnak az elmúlt évek alatti megsértését.

1826. november 20-án József nádor közbenjárt az uralkodónál a 4 millió forint adó- és korábbi többletfizetések beszámítása érdekében. Végre az 1826. december 5-i ülésen jelenthette be a nádor: a kormány annyiban engedett, hogy visszamenőleg nem kell az adókat befizetni, de az adó emelésétől nem tekintett el. A nádor a legmagasabb adózás ellen-

súlyozására megpróbálta a nemzeti ipart fejleszteni, hogy az ország képesebb legyen a teherviselésre. A rendek a nádor minden ez irányú kívánságát teljesítették. Újból törvénybe iktatták az ország önállóságát, adót csak az országgyűlés szavazhat meg, minden 3 évben országgyűlést kell tartani. Ekkor rendelték el az országos összeírást és a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását.

Az országgyűlés 1827. augusztus 18-ig tartott. A nemzeti nyelv ügyét a nádor társadalmi téren is erősítette. A nádor felesége az 1826. újév napján az országot, majd ugyanez év február 28-án az országgyűlési küldöttséget magyar nyelven köszöntötte. Ez volt az első önálló, szabadon mondott magyar nyelvű beszéd egy Habsburg főhercegné ajkáról. A beszédet örök emlékül a Nemzeti Múzeumban helyezték el. Amikor 1827-ben az országgyűlést berekesztették, „Magyarországon József nádor volt a legnépszerűbb, Bécsben a legnépszerűtlenebb ember” - tartotta a közhangulat.

József nádort sokban segítette Mária Dorottya a kormányzásban is. Nemcsak, hogy maga is belevegyült a pesti társadalmi életbe, eljárta a Károlyiakhoz és a Széchenyiekhez, hanem ott többnyire magyarul, vagy nagyrészt magyarul társalgott. Családja tagjait magyar nyelvre tanította. Gyakran magyar ruhát viselt, ilyenkor gróf Batthyány Lajosné, Károlyi Györgyné és Grassalkovichné is ilyen ruhát vett fel.

Problematikus és utólag nehezen ítéltető meg a nádornak Széchenyi Istvánnal való valódi kapcsolata. József nádor eleinte szerette Széchenyi Istvánt, segítette az általa életre hívott intézményeket, de mikor Széchenyi elvei egyre erősebb demokratikus színezetet kaptak, útjaik kettéváltak. Amikor Széchenyi a magyar nyelvről, a közügyekről, a magyar kultúra elmaradottságáról szólt, mindig erős, indulatos hangon beszélt és ez a nyugodt, csendes természetű nádornak nem tetszett. A Lánchíd és a vasútépítés ügyében a nádor mindig a liberális párttal értett egyet. Nem ellenezte, hogy a hídon vámot szedjenek a konzervatívok ellenére. A nádor nagyra becsülte Széchenyi alkotásait, de az 1827-ben létrehozott Pesti Kaszinóról nem volt nagy véleménye, azt egyszerűen „dohányzó klubnak” tartotta, ahol a nagyurak kártyázhattak. A gazdasági egyleteknek azonban már igazi pártfogója volt; nem egyet maga kezdeményezett és többnek a védnöke volt haláláig.

Az 1826. április 1-jén tartott főrendiház gyűlésén Széchenyi István - magyar nyelven - nagyon kikelt a főrendek ellen, olyannyira, hogy még alkotmányos érzelmüket is kétségbe vonta. A nádor - aki jól ismerte apját, Széchenyi Ferenc grófot, a Nemzeti Múzeum megalapítóját - ezért szigorúan megfeddte a fiatal grófot. Széchenyi ekkor azt írta naplójába: „Hosszabb beszédet tartottam; a palatinus megszidott, csakis apám iránt való tekintetből nem volt velem szigorúbb.”

Széchenyi István gyakran járt a nádorhoz a palotába. Egyszer a nádor felesége, Mária meg is kérdezte a férjét, hogy miért nem kap se címet, sem rendjelet. Ő így válaszolt: „Egy Széchenyinek ez már kevés volna.”

Bár Pest város szabályozásának kérdéseiben a nádor és Széchenyi István között - különösen a parkok kialakításának tekintetében - akadtak véleménykülönbségek, egyéb ügyekben szoros volt a közöttük levő kapcsolat. Aki elolvasta Széchenyi István Naplóját, észrevehette, milyen gyakran fordul elő benne József nádor neve. Ha csak annyit is, hogy „ma a nádornál”, a szükszavú sorok között is sejteni lehet együttműködésük jeleit. Ez érthető, ha arra gondolunk, hogy Széchenyinek szüksége volt olyan befolyásos emberre, aki az ő nagyvonalú terveit támogatta. József nádor pedig örömmel fogadta a nála 15 évvel fiatalabb, haladó szellemű munkatársat, aki lendületével, értelmével, hasznos gondolataival erősítette és népszerűsítette nádori működését. Valójában a két nagy egyéniség jól kiegészítette egymást, ha politikai felfogásuk bizonyos pontokon eltérő volt is.

A nádorra általában nagy és kényes közvetítő szerep hárult. Széchenyi az alkotmányos utat választva, mindenkor hatott a nádor személyére azzal, hogy igyekezett őt az országos ügynek megnyerni. Ugyanakkor a nádor politikailag két kő között őrlődött, hiszen ha helyeselte is az újító törekvéseket, az uralkodóházhoz mindig hű maradt, meg kellett elégednie a jóindulatú pártfogó szerepével. Ez pedig igen hálátlan szerep volt az akkor már forrongó Magyarország. Az utókor a nádort többnyire ezen tevékenysége közben ismerte meg és bírálta.

A nádor harmadik házasságából csecsemőként elhunyt Erzsébet Karolina és a fiatalon elhunyt Sándor Lipót után 1831. január 17-én született harmadik gyermeke, Erzsébet Franciska Mária. Erzsébet első férje 1847-ben Estei Ferdinánd főherceg volt, második pedig unokatestvére, Károly Ferdinánd főherceg. A házaspár 1854-ben Budára költözött, itt született meg fiuk 1855-ben, január 18-án. Ferenc József néhány napos korában meghalt. Hová temették, arról nincs tudomásunk. Sem születéséről, sem haláláról nem írtak a korabeli lapok. Fiának halála után Erzsébet nem tért vissza többé Budára; Madridban halt meg 1903. február 14-én. József nádor következő gyermeke József Károly volt, aki a „magyar Habsburg” ágat örököltette tovább.

1832. december 16-ra Ferenc király országgyűlést hívott össze Pozsonyba. December 20-án nyitotta meg a király, majd 1836. május 2-án rekesztették be. Az úrbéri törvényjavaslat és az örökváltság ügyében az alsótábla és a felsőtábla között ellentét alakult ki. A nádor a főrendek mellett állt, így népszerűsége rohamosan csökkent. Tetézte ezt, hogy Ferenc király - József főherceg nádor 1835. február 22-én kelt javaslatára - elrendelte, hogy a Királyi Tábla indítson hűtlenségi pert Wesselényi Miklós báró ellen.

Ez év március 2-án meghalt I. Ferenc király. Trónra lépett fia, V. Ferdinánd, akit még 1830. szeptember 28-án Pozsonyban magyar királlyá koronáztak.

1835. december 12-én az országgyűlés két táblája felkérte József nádort, hogy járjon közbe a magyar nyelv érdekében. A törvényeknek magyar nyelven való felterjesztését és kiadását kívánták. József nádor a szentesítő törvények magyar szövegét írta alá. Metternich ezért erősen megdorgálta és addig nem fogadta el, amíg a nádor a latin szöveget alá nem írta.

Egy ismeretlen egyén a nádor kezéhez juttatta Deák Ferencnek egy levelét, amelyet „véletlenül” a gyűlésteremben felejtett. E levélben ezek a sorok voltak: „A magyar nyelv, úgy hallom, rosszul áll Bécsben. Ebből nagy zavar lesz s megtörténhetik, hogy ezen fog hajótörést szenvedni az ország gyűlése, mert alig hiszem, hogy a karok és rendek más nyelven felírást készítsenek, mint magyarul.” A nádor közölte e sorokat a kancellárral. Bécsben tartottak attól, hogy e levél mögött sok más is rejtőzik - hiszen ezt éppen a nyugodt Deák Ferenc írta - és így érvényt szereztek a magyar nyelvnek a törvényben is.

Az 1832-1836. évi országgyűlés törvényeit 1836. május 2-án szentesítették. A főbb törvény-cikkek: a törvények nyelve a magyar, a Részeket visszacsatolja Magyarországhoz, kimondja, hogy az építendő Lánchídon mindenki köteles hídvámot fizetni, pénzt szavaz meg a Nemzeti Múzeum építésére, a Nemzeti Színház építésére gyűjtést rendel stb.

József nádornak a bécsi udvarhoz való viszonya V. Ferdinánd uralkodása alatt sem változott. A nádor a harmincas évek végén lassan elveszítette népszerűségét és politikai befolyását annak érdekében akarta visszanyerni, hogy fia nádorra választásának útját egyengesse. A nádor népszerűségét csökkentette az országgyűlési ifjak vezetőinek (Lovassy Ferenc és László, valamint Tormássy János) elfogatása 1836-ban. Betiltja Kossuth lapját, a Törvényhatósági Tudósításokat. 1837. május 5-én letartóztatják Kossuth Lajost is. Pest vármegye közgyűlése tiltakozott a letartóztatás ellen. A nemzetben az a meggyőződés élt, hogy a nádor ezt meg tudta volna akadályozni, sőt úgy vélték, hogy az ő beleegyezésével történt. A valóság az, hogy állandóan közbenjárt érdekükben anélkül, hogy ezt a cselekedetét a vele nemegyszer

igen hálátlan magyar főurakkal közölte volna. Széchenyi István azt kívánta, hogy ne hajtsák végre az ítéletet. Deák Ferenc arra kért engedélyt, hogy Wesselényit szembaja miatt Gräfeneggben gyógyítsák. Kérését a nádor ellenezte, mivel szerette volna Wesselényit szabadon bocsátani. Végül is a gräfeneggi gyógyíttatás lehetőségét Metternich ajánlotta fel, hogy ezzel is gyengítse a nádor népszerűségét.

1840. április 29-én József nádornak sikerült Bécsben kieszközölni, hogy V. Ferdinánd kegyelmet adjon a perek vádlottainak. A nádorról alkotott felszínes vélemények azonban már ekkor nem változtak.

1836. augusztus 23-án született Schönbrunnban a nádor és Mária Dorottya házasságának utolsó gyermeke, Mária Henrietta. Csak gyermekkorának elején élt Magyarországon, majd a 70-es években töltött hosszabb időt Alcsúton testvérénél, Józsefnél. 1853-ban férjhez ment a belga trónörököshöz - akkor még brabanti herceghez -, 1865-től már belga királyné volt. Férje, II. Lipót belga király mellett nem volt könnyű élete. Gyermekei közül az 1864-ben született Stefánia a fiatalon öngyilkossá lett Rudolf trónörökös felesége volt. E házasság a Habsburg-család családegyesítési kísérlete volt. Mária Henrietta nem volt még ötvenéves, amikor visszavonult a spaa-i belga királyi kastélyba és itt is halt meg 1902. szeptember 19-én.

József nádor harmadik feleségétől született második fiúgyermek, Sándor Lipót Ferdinánd 1825. június 6-án jött a világra és 1837. november 12-én halt meg. Élénk eszű, kedves fiúcskának írták le, akit 13 évesen váratlanul ragadott el a halál. Betegségének lefolyásáról és haláláról a „Jelenkor” tudósított: „Nádorunk ő cs. k. főhercegségét főnnséges családostól, folyó hó november 12-e mély gyásszal borítá. E napon ugyanis Sándor Leopold Ferdinánd főnnséges fiát virilitásnak indult élete 13. évében hasmenéssel kezdett és skarlát himlőre ideglázzá fajult betegség következtében miután f. h. 5-én halotti szentségeken részesült, déli 12 óra után 44 perczel az egész főnnséges család jelenlétében kiragadá az élők sorából a kérlelhetetlen halál.”

A halálok az anyakönyvi bejegyzés szerint: febris catarrhalisbiliosa nervosa cum Exanthemate milliare. Minden valószínűség szerint e betegség azonos volt a múlt században Grisinger által leírt, nehezen azonosítható fertőző betegséggel, amely a visszatérő láz egyik különleges formája; súlyos sárgasággal jár, rosszul diagnosztizálható. Az is feltehető, hogy a hepatitis epidemicalis vagy a paratyphus C-vel kevert visszatérő lázról van szó. A későbbi orvosi nyelvben a „febris miliaris” kis járványokat okozó fertőző betegség, amely visszatérő lázzal és rendkívül nagy izzadással jár. A magas lázas állapot 3-4. napján az egész testfelszín a bőrpír (erythema), erythoderma borítja el; a test tele lesz kiütéssel.

Az is lehet, hogy a gyermek skarlát okozta szövődmények miatt halt meg. Megtévesztő a halotti anyakönyv kórisméje, mert a „febris biliosa” névvel (ahogyan ezt az anyakönyvben írták) a tifuszt is jelölték. A fővárosban pedig az 1835-1837-es években e betegség járványos volt, így lehetséges az is, hogy a halál oka tifusz betegség volt. E feltevést erősíti meg Pólya József az Orvosi Tár 1842. évi 2. számában leírt közlése: „Az 1835-i nyár végével és ősz kezdetével mutatkozott kisszámú epebőséggel következő váltólázias betegség. Kétféle kórfolyást mutatott. Egyik csúz-hurutos láz alakjában két nap alatt „lefolyt”, a másik során a láz „idegesbe ment át” és hagymáz bíbor (purpura typhodes) képében jelentkezett.”

Bármelyik kórformát fogadjuk is el a Sándor Lipót halálához vezető betegségnek, azt csakis természetes okból bekövetkezettnek véleményezhetjük (az igazságügyi orvostani jegyzőkönyvből).

A halálesetektől megtört nádor Sándor Lipót temetésénél is mellőzte a fényes külsőségeket, a temetés csendes udvari mise keretében zajlott le. Sándor Lipótot ugyanolyan nagy szarkofágba, majd azon belül ugyanolyan nagyságú vörösréz és tölgyfa koporsóba temették, mint később István nádort. A kripta szemlézésekor a szarkofágot fedő kőlapok oldalt voltak tolva és mindkét koporsó fel volt törve. Sándor Lipót csontjainak jelentős részét - a kripta szinte egész területéről sikerült összeszednünk anélkül, hogy koponyáját megtaláltuk volna. Eredetileg - ezt a korabeli sajtóból tudjuk - Sándor Lipót holttestét hevenyészve bár, de balzsamozták. Ez az eljárás azonban nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a tetemet megóvja a bomlástól.

A halott fejéből csak egy, a boncolásnál körbefűrészelt falcsonti rész, valamint világos színű szőke hajtincsei maradtak meg. Sándor Lipót számított életbeni termete 140,4 cm volt; vékony, nyurga gyermeknek bizonyult. Csontozata jól fejlett, egészséges, kémiai összetételét tekintve normális volt.

A nádor politikai szerepe ezekben az években folyamatosan csökkent. „József nádor, a Budán székelő helytartótanács elnöke, még a magyar ügyekben sem hallathatta szavát Bécsben. Sokszor csak utólag közölték vele azokat a döntéseket, amelyeket neki kellett végrehajtania. Pedig a magyarországi viszonyok ismeretében az ő állásfoglalásai voltak a megalapozottabbak. Amíg Metternich Magyarországon csak hátramaradottságot látott, s ezért minden haladó mozgalom hátterében külföldi ügynököket, egy-két „elszédített” tévelygőt sejtett, József nádor vele szemben leszögezte, hogy bizonyos reformok már Magyarországon is elkerülhetetlenek, sőt itt már nemhogy a reformoknak, hanem a demokratikus átalakulás híveinek is kimutatható a társadalmi bázisa a kishemességben és a városi köznépben. Ezért helytelen az ellenzéki mozgalmat rendőri ügyként kezelni. Nem hozhat végleges megoldást az erőszak alkalmazása. Metternich azonban, minden változtatásnak elvi ellensége lévén, nem fogadta el József nádor javaslatait, hanem inkább a kolowrati politikához közelített. Az államértekezlet eddig is foglalkozott a fontosabb magyarországi ügyekkel. Most a magyar kancellária és a helytartótanács adminisztratív kiiktatását célozva, Metternich 1837-ben külön „magyar-erdélyi információs bizottságot” szervezett, amely a beérkező titkosrendőri jelentések alapján - ezekbe még a nádornak sem volt bepillantása - foglalt állást a magyar ügyekben. Magyar kancellárrá Metternich feltétlen hívét, a magyarul sem tudó tehetségtelen Pálffy Fidél grófot nevezték ki. Az új Metternich-Pálffy nevével fémjelezhető magyarországi politika a liberalizmus következetes, a rendi jogokat is semmibe vevő felszámolásán, a magyar különállás fokozatos megszüntetésének programján alapult. Egy esetleges aktív, sőt fegyveres ellenállással is számoltak” - írja Gergely András a Magyarország Története (1980) című munkában.

Metternichnek - 1842-től - József náddal folytatott bizalmas levelezése tanúsítja, hogy az udvar részéről az új magyarországi politika kezdeményezésének szükségessége a nádor megállapításaival találkozott, bár a nádor másképpen képzelte e kezdeményezéseket, mint a kancellár. 1842 januárjában Metternichhez intézett levelében a nádor egyrészt józanul rámutatott a Magyarországon 1840 után megindult, gyorsan kibontakozó fejlődésre, új generációk belépésére, a politikai társadalmi bázisának kiszélesedésére és így a felfogások polarizálódására, a vagyonosok eltávolodására a reformoktól; másrészt éppen e helyzetre és az így kínálkozó lehetőségekre hivatkozva annak szükségességét és jelentőségét hangsúlyozta, hogy a kormány, ha óvatosan is, vegye kézbe a politikai kezdeményezést, mozgósítsa a konzervatív erőket, míg azok egyáltalán mozgósíthatók. És mint pragmatikus politikus, a nádor kiemelte a helytartótanács és a megyék önkényeskedései által megromlott tekintélyének efféle pozitív kezdeményezésekre alkalmas területet, a most tervbe vett magyarországi vasutak közül legalább a pest-bécsi vonal államvasúttá nyilvánítását: állampénzen való megépítését javasolta. (Vörös Károly)

Közben a nádor magánéletében újabb tragédia következett. Meghalt gyermeke, Hermina Amália Mária, István, a későbbi nádor ikertestvére. Hermina 1817. szeptember 14-én született; édesanyját születése napján veszítette el. „Atyja bálványozásig imádta leányát, aki napsugaras kedélyével, viruló szépségével és jóságos lelkével körülrajongott, dédelgetett kedvence lett Pest-Budának” (Lestyán Sándor). Apja, a nádor megtaníttatta magyarul; több beszédet mondott el a magyar nyelv érdekében magyarul. A korabeli újságok szerint szép volt, kedves és szerény. 1834-ben, 14 éves korában Csillagkeresztes hölgy lett, 1840-ben a prágai Theresianum nőnevelő intézet apátnője.

Minden kívülálló számára meglepetést okozó hirtelen halálát - a körülmények részletes ismertetése nélkül - a Pesti Hírlap, a Regélő Pesti Divatlap és a Regélő Tárcája a bécsi újságokból nyert értesülések alapján írta meg. Ezeknél a leírásoknál részletesebb tudósításokat a többi magyarországi lap sem közölt.

„Gyász hírral nyitjuk meg mai postánkat” - írta a Pesti Pósta rovatában február 19-én a Regélő Tárcája - „egy érzékeny csapás jelentésével, melly szeretve tisztelt Hermine főhercegnő, István főhercegünk ikertestvére, Budáról Bécsbe rándulván, ott kevésnapi betegség után, vasárnapon, f. h. 13-kán élete virágában (24 éves korában) halál áldozatja lön; korahalálát nemcsak már sok hasonló csapást szenvedett fenséges atyja, királyi családja, s az egész cs. kir. uralkodó ház, de minden jobb érzésűek gyászolják, s gyászol benn különösen fővárosunk egy elsőrendű hölgycsillagot, ki rövid életében a jótékonyság s magasztos emberszeretet angyalaként tűnt fel közöttünk.”

Ugyanazon nap a Regélő Pesti Divatlap gyászversben adta olvasói tudtára a szomorú hírt.

Hermine hercegasszony halálára

Szűz kebled dobogásának szennyes vala e föld,
S honnét jött hozzánk, szellemed elrepüle.
Földünk mocskaik közt olly ritka az angyali szentség
És ez is a dús ég fénypalotáiba száll.
Mért, nemes égi sugár, dúsabbá tenni a dúsat?
Ott fény s angyal elég; itt rideg árva magány!

A költemény aláírója T.; a betű minden valószínűség szerint a főhercegnővel egyidős Tompa Mihályt rejti.

Hermina temetéséről mindössze egy rézmetszetet ismerünk, azt a jelenetet örökíti meg, amikor a nemes ifjak s budai polgárok vállukra emelve a koporsót, belépnek a palotaudvarról a sírboltba. A Regélő Tárcája február 21-én számolt be az udvari gyászról és a temetés körüli eseményekről.

„Időjárásunk tetemesen meglágyult, úgy hogy jég hidunkat is jól megporhanyítá; de fővárosi népünk, ismert bátorságánál fogva, azzal legkevesebbet törődik, s kivált tegnap és ma hangyakint pezseg rajta, elláthatatlan, szakadatlan fekete vonalt képezve a pesti partoktól egész föl Budán a várpalotáig; hol a lapjaink mult számában említett szűzhalottat kora reggeltől késő estig látogatta... Üdvözült Hermina főhercegnő holtteste t. i. miután febr. 16-kán a cs. kir. udvari vártemplomban a létalkotványon közszemlére reggeli 8 órától kezdve délutáni 4 óráig kitéve volt, estve csendben Budára szállított, hol vasárnap délután 2 órától hétfői délután 4 óráig az ottani várbeli Zsigmond kápolnában vala látható, onnét a főhercegi családi sírboltba szállítatván... Az udvari gyász febr. 16-kán öltetett föl, s tartand hat hétig, t. i. a

mondott naptól kezdve mart. 1-jéig befejezőleg a mély gyász, mart. 2-kától pedig ugyanazon hónap 29-kéig a kisebb gyász viseltetendik.”

Pest város előljárósága mély megrendülésében úgy határozott, hogy maradandó épülettel örökítik meg a fiatal lány emlékét. Négy polgár: Tomala Ferdinánd zeneműkiadó és műlapkereskedő, Steindl Ferenc műasztalos, id. Coffin Károly kárpitosmester és Wahlkampff Henrik rézműves 1842. február 28-án azzal az indítvánnyal fordult a nádor vezetése alatt álló Szépítő Bizottsághoz, hogy a Városerdőben - a mai Május 1. út 23. szám alatti telken - önkéntes adakozásból emlékkápolnát kívánnak építtetni Hermina főhercegnő tiszteletére. Hild József tervei alapján készült el a városligeti neogót stílusú Hermina-emlékkápolna, kisebb-nagyobb megszakításokkal 1843 és 1855 között, melyet 1856. szeptember 8-án, Kisasszony napján szentelt fel Scitovszky János hercegprímás.

A felszentelésről szóló eredeti okirat már Szent Hermina-kápolnaként említi - az évek folyamán elhalványodott alapításának célja. Az okirat - amelyet 1977-ben restaurált az Országos Széchényi Könyvtár - a kápolna birtokában van, eredeti felszerelési tárgyait azonban nagyjából átvitték a Kassai téri plébániatemplomba.

A ma műemlékként nyilvántartott kápolna faragott kövekből készült, egy homlokzati toronnyal. Kapuja csúcsíves, oldalhomlokzatai pillérdíszekkel áttört korláttal lezártak. Belső képe nem egységes, az eredetileg neogót belsőt később beállított barokkos mellékoltárokkal szaggatottá tették. A kápolna részletes történetét a Budai Krónika írta meg Hermina halálának 100. évfordulójára megjelent negyedik számában.

Ugyanakkor, amikor a Pest városi tanács a kápolna építését elhatározta, döntöttek arról is, hogy a Városliget egy csendes részét a főhercegnőről nevezik el. A mai Erzsébet királyné útja, Nagy Lajos király út, Lumumba utca és Mexikói út által határolt rész neve 1842 óta Herminamező, a Hermina út pedig a mai Május 1. út volt.

Hermina holttestét atyja Budára szállíttatta, hogy „azon a földön aludja örök álmát, melynek népéért élni akart”. Koporsóját 1842. február 21-én helyezték el a budavári palota sírboltjában.

Amikor a nádori kriptába behatoltunk, Hermina holttestét a József nádor szarkofágja előtt álló Erzsébet Karolina gyermekszarkofág tetején találtuk. Ruha nélkül, a nedvességtől penészesen hátán feküdt a mumifikált tetem. Már első tekintetre szembetűnt, hogy arca és teste alig hasonlít ahhoz a metszethez, amely az Ernst Lajos gyűjteményében levő festmény alapján készült. Inkább arra a rajzra emlékeztetett, amelyet Einsle Antal festménye után Lieder Frigyes készített.

Hermina vékony, gracilis, beteges, tüdőbajra hajlamos testalkatú, törekeny nő volt. Szó sem volt arról a „viruló szépségről”, amellyel a korabeli írók felruházták. Erős gerincgörbülése és kisebb púpja miatt sokat szenvedhetett. Talán azért jótékonykodott annyit, mert érezte, hogy az élet számára már nem sok jót tartogat.

Halála után testét mumifikálták, de egészen más módszert alkalmaztak, mint a sírboltban nyugvó más halottaknál. Testüregét felülről folyékony konzerváló anyaggal töltötték ki. Arcvonásai, szempillája, haja, bőre, terminális szőrzete teljes épségben maradt; a ruhát a sírrablók darabokban tépték le róla. A letépett ruhadarabokkal az egész kriptá tele volt. Halotti ruhája ezüstszálakkal átszőtt ripszelyemből készült. Könyökig érő bő ujjja volt, végén pánttal összefogva. Pántlikás selyem halotti cipője foszladozott.

Arca egészében és részleteiben is apjához, József nádorhoz hasonlított. Az embertani vizsgálatoknak csak egy részét végezhetjük el, mert a test merevsége miatt egyes mérőpontokhoz nem férünk hozzá. Hermina - mint édestestvére, édesapja és sok más rokona - a fenno-

nordikus típushoz sorolható, amelynél az arc lágyságát a gracil-mediterrán jellegek adják. Ugyancsak „spanyol-mediterrán”-jellegű a hosszúra hagyott, igen sötét, ritka szálú haj és az egészen gracilis testalkat. A fogak épek, jó megtartásúak, elég nagyok, a felső metszőfogak a fogsorív síkjából kiállók, mint József nádornál és László főhercegnél. A felső metszőfogak bár „ásó alakúak”, mégis széles koronájúak.

A továbbiakban az igazságügyi orvostani jegyzőkönyvből idézünk: „A jobb combcsont középső harmadának az elülső-belső oldalán féltojásnyi terminé-nagyobbodás, amelyet feltárva előttünk a combcsont középső és távoli harmada határán, a belső oldalon egy 8 cm hosszúságú, orsó alakú csontmegvastagodás. Hosszirányú felfűrészelés után megállapítható, hogy ezen a területen a csont kéregállománya szabályosan egynemű, az épnél vastagabb. Ez az elváltozás az ép csontkéreg felé folyamatosan megy át, a csonton azonban átépülés, hegeképződés, vagy gyógyult törésre utaló más jel nem található. Szövettanilag az elváltozás homogén, szabályos struktúrát mutat.

A nyak bal oldalán elhelyezkedő metszéstől eltekintve sem a koponya, sem a törzs megnyitásának nem volt jele. A mellkasi és hasi szervek a gerinc mellett pergamenszerűen beszáradva, összezsugorodva, de makroszkóposan felismerhetően a helyükön találhatók. A jobb tüdőlebens területén egy fél szilványi előboltozás. A mellkasi szervekből vett minták kórszövetteni vizsgálatra nem voltak alkalmasak.

A gerinc nyílirányú röntgenfelvétele a kifejezett, ún. idiopathiás jellegű „S”-alakú gerincgörcbülethez a lumbális szakaszon nagyfokú torsio csatlakozását jelezte. A gerincgörcbület következtében a csontos mellkas jelentős mértékben deformált. A medence nyílirányú felvételén pozitív Risser-tünet látható.

Hermina betegségéről orvosi adataink nincsenek. A halotti anyakönyvben halálokként febris nervosa, illetve Nervenfieber kórismét tüntették fel. Ezen diagnózison abban az időben a hagymázt - tífusz megbetegedést - értették. Eckstein Ferenc e betegség okozta járványok leírásában általában hagymáz, tífusz epidemicusról beszél, de a részletes ismertetésnél nervis febrosa s. putrida nevet említi.

Hermina holttestének vizsgálata során súlyosfokú gerincgörcbületet juvenis kyphoscoliosis maioris gradust) és ennek következtében kialakult mellkasdeformitást észleltünk. Felvethető idült szálagos mellhártya-összenövés, amely lezajlott mellhártya folyamatra is utalhat (gümőkóros eredet?). A radiológiai vizsgálat azonban azt mutatta, hogy a csigolyagörcbület nem gümőkóros eredetű. E leletek alapján a halálok egyértelműen nem bizonyítható, de a súlyos mellkasdeformitás már önmagában is hirtelen halálra hajlamosító tényező, de elősegíthette bármely incurrens megbetegedés halálössá válása.

Ha a korabeli híreket egybevetjük a bonclelettel, akkor lehetséges, hogy Herminánál a tífusz valamelyik formája lépett fel, amelynek lefolyását, illetve a halál gyors bekövetkezését a mellkasdeformitás elősegíthette és siettethette. A jobb combcsonton talált elváltozás, amely valószínűleg a csonthártya alatti vérömleny elmeszesedésétől származik, egy, a halált hosszabb idővel megelőző balesetet bizonyít.”

József főherceg nádor tevékenysége és aktivitása élete vége felé erősen csökkent. A hivatali ügyek mellett egyre több gondot fordított családjára. Gyermeknei nevelését gyakran Ő maga vette kézbe. Igyekezett gyermekeinek átadni a történelem, a régészet és a természet-tudományok ismeretét. Minden estéjét 8-9 óra között családjá körében töltötte. Amikor családtagjai betegek voltak, mindig ő maga virrasztott ágyuknál. És amint öregedett, egyre több időt töltött könyvei között.

A továbbiakban néhány gondolatot közlünk a nádor szerepéről és megítéléséről egy évszázad távlatából (az idézetek Domanovszky Sándortól származnak).

A nádornak két célja volt az országban: alkotmányának fenntartása és az elszigetelt nemzetiségek megőrzése. Ezzel a két gondolattal zárta az utolsó általa vezetett országgyűlést is. Az életében megtartott országgyűléseken e két célt akarta elérni. „Miután az ország megmentéséért folytatott küzdelmek alatt korszerű javítások századok óta nem tétettek, az előrehaladt kor kívánalmait nem volt többé képes kielégíteni”.

„A nemzetiség nem félhetett ugyan többé a dísztelen elenyészettől, de a nemzet anyagi érdekeit tekintve a köz elszegényedése örvénye felé sodortatott. Nemzetünk, tehát mintegy felizgatva a hátramaradás szégyenérzetétől, az elvekért folytatott harcok mellett, a százados előítéletek zsibbasztó béklyóit is széttörni, minden irányban fejlődni sóvárgott, s egy általános átalakulásról kezdett gondolkodni, tanácskozni... Az értelmiség nevelése s anyagi javítások által a minden oldalú pangást jobblét, a szegénységet és nyomort a természet áldásaival eléggé dicsekedő hazának felvirulása, gazdagsága váltsa fel.

Míg a nemzet figyelmét s törekvéseit ama két főelv, alkotmány és nemzetiség, csaknem kizárólag foglalta el, addig hazánk története is, inkább csak néhány egyesek cselekvéseinek vagy egyes eseményeknek lévén eredménye, jobbjára személyek, vagy egyes tények körül forgott.

Az a szerep, amely József nádorra jutott, nem volt mindig fényes; bár gyakran láttatlanul, mindig kezében tartotta ő a vezéri zászlót. Hasztalan érkeztek hozzá Bécsből ama leiratok kihirdetését sürgető újabb kormányrendeletek. Ő ezeket szintoly szilárd elhatározással tette félre, mint 1846-ban a védegyelet eltiltására vonatkozó kormányparancsot.”

Az 1839-1840-es országgyűlésen a parlament két fő és számos kisebb pártra szakadt. Kizárólag József nádor közvetítő és jó taktikázó szerepének köszönhető, hogy nem következett be nagyobb tragédia. Sokakat ugyan bebörtönöztek, de ezeket a nádor közbenjárására hamarosan szabadon engedtek, és „nagyreszt neki köszönhető a nemzet azt is, hogy a sajtó, a nemzeti kifejlésnek a leghatalmasabb eszköze, ezen országgyűlés után kissé tágabb tért nyert, s azzal együtt újjáalakulásunk szebb hajnala is földerült hazánk egén”.

A nádor vívta ki az 1825-ös országgyűlésen, hogy 1840-ben a nemzet már saját nyelvén üdvözölhette a királyt. Az 1844-es országgyűlésen törvénnyé lett, miszerint a jövőben a király is magyarul szóljon a nemzethez, s minden közügy e nyelven tárgyalassék. A nemzet önként fel akarta menteni József nádort e kötelezettség alól, hiszen ő jól értette a magyar nyelvet, de a beszédben voltak nehézségei. A főherceg nádor azonban ezt nem fogadta el. Magát úgy, mint minden más polgárt alávetette a törvény kötelezettségének.

A heves parlamenti vitákban mindig mérsékletet tanúsított. „József főherceg elnöklete által e súlyos körülmények között is mindenkit tiszteletre, sőt gyakran bámulatra ragadott... a leghevesebb viták közt is mindig megtartván csöndes nyugalmát, a túláradó ifjú hevet mérsékelve, a felháborodott szenvedélyeket csillapítva, engesztelve, s ha a szükség úgy kívánta, meg is róva, s általában nyugalmanak méltóságával a zajongó pártok fölébe emelkedve, uralkodott a gyülekezeten.

E nyugalom, pedig nem pangó, hideg vérmérsékletből, még kevésbé könnyelmű gondatlanságból, hanem megtörhetetlen akaraterőből s a vér hevületén a szív indulatán uralkodni tudó, túlsúlyú szellemi hatalomból származott. Kik családi körében körülötte forogtak, nem ritkán látták őt, kivált az utolsó országgyűlés zajosabb ülései után, némán, mély gondolatokba merülve ülni még étkezés közben is.

Háborítatlan nyugalom ült az ő arcán s ömlött el egész viseletén a pártok leghevesebb harcában is... megletebb korában a szakismerők őt az ország legnagyobb jogtudósának tartották... Csöndes, értelmes, világos előadás, mely tiszta klasszikai latinsággal, könnyedén folyt ajkairól, a legbonyolultabb ügyben is határozottan kijelölte a követendő irányt... Az alsóbb osztályok javát önzetlenül pártolta még akkor is, midőn a tervezett újítás tőle, mint magyar földesúrtól, áldozatot kívánt.”

Az ügyek intézésénél egymaga annyit dolgozott, mint egy egész hivatal személyzete. Elhatározásait gyorsaság és higgadság jellemezte. Az országot gyakran járta. Innen való híres mondása: „Egy uralkodónak vagy kormányzó hercegnek oly jól kell országát ismerni, mint saját dolmánya zsebeit”.

Egyéni jelleméről sok kortárs emlékezett meg. Általában sohasem nyújtott olyan reményt, amely nem volt megvalósulható; e tekintetben el lehet róla mondani, hogy általában többet adott, mint amennyit megígért. A hallgatás nála a tagadás jele volt. Ez gyöngédségéből származott; egyenesen mégsem akarta elutasítani a folyamodót. Amikor kénytelen volt valami kellemetlent mondani, azt rendesen nagy gyöngédséggel tette. Tudományos témákról való társalgása ritka élvezetet nyújtott nemcsak ismereteinek nagy bősége és a tudomány sok ágában való jártassága, hanem szabatos, világos előadása miatt is, mely gondolatainak és eszméinek világosságot és ismereteinek alaposságát adott. Egész viselkedésére a meg-gondoltság és a higgadság volt jellemző. Úgy ismerték, mint olyan embert, akinek „az állandóság és a szilárdság jellemsajátosságai közé tartozott”.

A nádor ötvenéves tevékenységének értékelése történészeink feladata. Egy bizonyos: magatartása akkor is pozitív lett volna, ha csak passzivitást mutat az udvar intézkedéseivel szemben. A lehetőségeken belül minden intézkedésével az ország kulturális színvonalát igyekezett emelni.

Ha summázni akarnók a nádorsága idején létrejött intézményeket és kulturális szervezeteket, mindenekelőtt a nyelvművelés céljából alakult *Magyar Tudós Társaságot*, a későbbi Tudományos Akadémiát kell megemlítenünk. Bár a Magyar Tudós Társaságot nem ő alapította, az mégis az ő munkássága alatt jött létre. Szabadidejében maga is tudományokkal foglalkozott. Legjobban a jogtudományt szerette, emellett a történelmet, a régészetet, számos természettudományt tanult és sok útleírást olvasott.

„A Magyar Tudományos Akadémiát 1825. november 3-án gróf Széchenyi István gróf segítette életre: az országgyűlés kerületi ülésén birtokainak később 60 000 forintban megállapított évi jövedelmét Tudós Társaság céljaira kötötte le. Történelmi jelentőségű cselekedetével a megértett és magáévá tett széles körű és mélyről fakadó társadalmi és nemzeti igényt szolgálta alkotóan, az egyéni elhatározás és a hazafiúi áldozatkészség felelőségével” - írja a Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada címmel megjelent jubileumi kiadvány. „Nem azért teszem, hogy vivátokat kapjak érte - mondta Széchenyi István -, nem is azért, hogy másokat hasonló tettekre tüzeljek.”

1825. november 8-án ünnepélyes nyilatkozatban jelentették be a nádornak és az országgyűlésnek, hogy Tudós Társaságot alapítanak. Maga a gondolat nem volt új, hiszen Apáczai Csere János is készített már ilyenszerű tervet; Bessenyei György is foglalkozott ilyen gondolatokkal és e gondolat Sándor főherceg nádorsága idején, 1790-ben is felmerült már.

Amikor 1826. február 17-én a főrendek tárgyalták a kérdést, az elnök nádor újra kijelentette, hogy „a magyar nyelv művelését és tenyésztését, a köz- és a vallásoktatással együttesen előmozdítandja”. Kinevezte az akadémia megalapítására, illetve a tervek tanulmányozására kiküldött bizottságot. Az alapszabályok III. paragrafusára szerint: „A Társaság alkotó tagjai:

Pártfogó - Őfelsége a király képviseletében - József főherceg nádor.” Az igazgatóság első 21 tagját is a nádor terjesztette fel a királyhoz.

Végül az országgyűlés 1826. április 17-i felterjesztése és az 1827. augusztus 18-iki királyi jóváhagyás után a 11. törvénycikk kimondta, hogy „az önként és szabad adakozással összeszedett tőke vagyomból Tudós Társaság, vagyis Magyar Akadémia állíttassék fel.” A jóváhagyás után a nádor maga is 10 000 pengő forintos alapítványt tett ezekkel a szavakkal: „amely édes örömet felvállalom az intézet pártfogását, úgy leszek teljes erőmből a rendszabályok kidolgoztatásán is, hogy azok a legfelsőbb megerősítés alá terjesztessenek.” Az 1827. évi augusztus 14-én tartott vegyes ülésen a nádor kijelentette, hogy mihelyt az országgyűlést bezárják, menten összehívja a bizottságot, mely a Tudós Társaság alapszabályait véglegesen megteremti. A nádor - miután a király augusztus 18-án szentesítette az 1825-1827. évi 11. törvénycikket „a honni nyelv kimívelésére felállítandó társaságról, vagyis magyar akadémiáról” - november 30-án összehívott egy bizottságot, melynek az volt a feladata, hogy az Akadémiát valóban megszervezze.

A Magyar Tudós Társaság első ülését 1830. november 17-én tartotta meg. Ekkor választották elnökké Teleki József grófot. Az Akadémia megalapítása után több mint másfél évtized múltán kezdhetette el tényleges működését. 1831. február 14-én tartották meg Pest vármegye termében az első „közgyűlést”. Az alapszabályokat és a rendtartást kidolgozó bizottság - gróf Teleki Józsefnek - megnyitóbeszédét Kazinczy Ferenc jegyezte fel: „oly tudományos társaságot kell fölépíteniök, amely a nemzeti egységet szolgálja és biztosítja tagjainak a teljes szabadságot, mivel „a szabadság a tudomány és a nyelvművelés lelkét teszi.” Az elnevezésnél a „Magyar Tudományos Akadémia” és a „Magyar Tudós Társaság” között ingadoztak - az utóbbi jobban megfelelt az udvar kívánságainak.

A 11. törvénycikk e társaság célkitűzését a következőkben fogalmazta meg: „A Magyar Tudós Társaság a tudományos és szép művészségek minden nemeiben a nemzeti nyelv kiműveltetésén igyekszik egyedül.” A király szívesebben látta egyszerű nyelvművelő egyesületnek, nem számolva azzal, hogy a nyelvművelés Magyarországon a polgári átalakulást szolgáló, politikai célokkal telített hagyomány. Így a Tudós Társaság célja érthető úgy is, mint csupán nyelvművelő testület, de úgy is, mint a tudományokat egyedül magyar nyelven művelő társaság. A Magyar Tudós Társaság szerkezetét már a tudományos központi intézmény korszerű kívánalmainak megfelelően dolgozták ki; hat osztályba foglalták a társadalom- és természettudományok különböző ágazatait: I. Nyelvtudomány; II. Philosophia; III. Történetírás; IV. Mathesis; V. Törvénytudomány; VI. Természettudomány. A Magyar Tudós Társaságban egyelőre csak 12 tag fizetését biztosították és az eredetileg 42 tag (rendes, tiszteletbeli és levelező tagok) helyére 23 személyt neveztek ki. Az első tagok között voltak: Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Toldy (Schedel) Ferenc, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Guzmics Izidor, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc, Bugát Pál stb.

Úgy döntöttek, hogy az Akadémia a császár, II. Ferenc oltalma alatt áll, pártfogója pedig József főherceg nádor. Alapszabály mondta ki, hogy a testület köteles minden kiadványát cenzúra alá bocsátani. Önálló nyomdája nem volt, anyagi lehetőségei pedig szűkre szabottak voltak, csak rendkívül szerény munkálkodást tettek lehetővé.

A nádor pártfogása alatt alakult meg a *Magyar Természettudományi Társulat*, Bugát Pál pesti egyetemi orvostanár ösztönzésére, 1841-ben. Ezen intézmény célja a természettudományok művelése, „különösen e szempontból vizsgálni és a természettudományi ismereteket terjeszteni.”

Az ország legtekintélyesebb - a nádor által támogatott - szépirodalmi intézete a *Kisfaludy Társaság* volt, amelyet Kisfaludy Károly halála után barátai és munkatársai, összesen tizen alapítottak - köztük Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc. Ezen 1836-ban alakult

társaság először Kisfaludy Károly műveinek teljes kiadását tervezte, majd a nyelv művelését és a legjobb magyar nyelvű irodalmi munkák díjazását tartotta céljának. 1841-től e társaság mellékeve „magyar szépirodalmi intézet” lett, irodalmi társasággá alakult és célja a közönség magyar nyelvű művelése volt.

A *Magyar Nemzeti Múzeumot* tulajdonképpen Széchényi Ferenc alapította 1802. november 25-én, amikor könyvtárát és régiségtárát, valamint éremgyűjteményét az országnak ajándékozta. Széchényi Ferenc életében az volt a szokás, hogy a földből előkerült leleteket, műkincseket a bécsi kincstárba kellett szállítani. Így jutottak ki az országból 1755-ben Mária királyné koronája és ékszerai Nagyváradról, így jutott Bécsbe 1790-ben az osztrópataki lelet, 1797-ben a szilágysomlyói, majd két évvel később a nevezetes nagyszentmiklósi kincs. Ilyen sors várt műkincseinkre, amikor megérlelődött a múzeumalapító szándéka és felségengedélyt kért az uralkodótól, engedélyezze, hogy magyar vonatkozású gyűjteményét hazájának adományozhassa. (Kiss Károly)

„A gyűjtemény ekkor 11 884 nyomtatványt, 1150 kéziratot, 142 kötet térképet és rézmetszetet, 2019 nemesi címet tartalmazott. Ezekhez járult 2785 darab érem, közöttük 702 darab arany, továbbá idehaza gyűjtött és a Neumann bécsi múzeumigazgatótól vásárolt régiségek és néhány képmás.” Az adomány értéke 160 ezer forint volt, és az összeg nagyságára fényt vet, hogy az akkoriban épült soproni kétemeletes, kettős szárnyú Széchényi-palota költsége összesen 40 000 forint volt.

József nádor ismervén Magyarország társadalmi viszonyait, pártfogolta a magyar művelődési törekvéseket. Nemcsak aktívan közreműködött királyi bátyja meggyőzésével a múzeum ügyét illetően, hanem az alapítólevelét őt bízta meg az intézmény kormányzásával.

József nádor az 1807. évi országgyűlésen azon tervvel lépett fel, hogy a gróf Széchényi Ferenc által 1802-ben az országnak adományozott könyv-, régiség- és éremtár általános múzeummá bővíttessék ki. 1808. október 28-án az alsótábla megalkotta törvényjavaslatát a Nemzeti Múzeumról, majd 1808. november 2-án Ferenc császár hozzájárult a Nemzeti Múzeum megalapításához.

„József nádor a gróf Széchényi Ferenc által az országnak ajándékozott könyv- és más gyűjtemények alapján a nemzet kijelentett kívánsága szerint egy nemzeti múzeumot fölláttatandó, annak tervét a hatóságoknak megküldvén, azokat adakozásra szólította; mire az országgyűlés folytában s azután is számos nevezetes ajánlatokat tettek. A főherceg ennek következtében az országgyűlés után arra fordította gondjait, hogy e nemzeti intézmény számára alkalmas épületet emelhessen. Helyül az egyetem fűvészkertje volt kitűzve. Mivel azonban ezt kárpótlás nélkül elfoglalni nem lehetett, rábírta herceg Grassalkovich Antalt, engedné át Pesten a hatvani kapu előtt álló kertjét az egyetemnek. De bár a telek e módon megszereztetett, az építést mindazáltal a pénzalap elégtelensége miatt kénytelen volt elhalasztani.”

1806-ban körutat tett a Szepességben. Majd száz évvel később Berzeviczy Egyed örökölte meg a nádor körútját a Történelmi Tárból megjelent tanulmányában. „Ezen folyó 1808-dik esztendőnek tavasz elején Ő Császári s Királyi Fő Herczagségének Magyar Ország Nádor Ispányának a T. N. Pest vármegye rendes orvosa Retteg Ferenc úr által tudtára adatott, hogy Szent-Endre nevű, felséges udvari kamara városában, melly Ó-Budáról egy mért földre vagyon, találtattak légyen némely római régiségek...”

Az érdekes és részletes tudósítást a leletekről a Magyar Kurír hozta. Az újságíró beszámolt a négy római sírkőtöredékről s lelkesen közölte József nádor azonnali intézkedéseit, amellyel jelentéstétel céljából a helyszínre küldte Miller Jakab Ferdinándot, a „Magyar Országi

Könyvháznak nemzeti tárnokját”. Külön örömmel üdvözölte azt a nádori döntést, amely figyelmen kívül hagyta, hogy a földben talált régészeti leleteket Bécsbe kellene elküldeni.

„Ő Tsászári, s Király Fő Herczagsége Országunk Nádor-Ispánja kezéhez vévén bibliothekarius úrnak ezen jelentését, azonnal T. N. Pest vármegyénél méltóztatott rendelést tenni, hogy ezen régiségek minden halasztás nélkül Pestre hozatassanak, és addig is, még a Magyar Múzeumnak építése elkezdődik, az Ország Könyvtárába letétesse, a hol is azokat most minden nap látni lehet.”

A muzeális értékek iránti rokonszenve, érdeklődése a nagy mecénások sorába emelte a nádort. Összeköttetései révén több értékes tárgyat, kiadványt szerzett a gyűjteménybe.

Első „múzeumi törvényünk”, amely kimondta, hogy a nemesség úgynevezett „kamattjöveldelméből” 500 000 forintot ajánl meg a Nemzeti Múzeum épületére, József nádor javaslatára az 1832-36-os országgyűlésen született. Miután a Grassalkovich Antaltól átadott fűvészkert egy ilyen nagy épület számára nem volt elég nagy, József nádor a telket eladatta, és megvette a mai Nemzeti Múzeum telkét. A meglévő épület ugyan kicsi volt, de a nádor parancsba adta, hogy a meglévő tárgyakat minél előbb dolgozzák fel és adják ki. Ennek első kötete 1818-ban meg is jelent *Acta musei... stb.* címen. Ettől kezdve tudatosan minden hazai megjelent könyvet elküldtek az intézménynek, visszamenőleg is összegyűjtötték a Magyarországon és másutt megjelent magyar vonatkozású könyveket és éremgyűjteményeket vásároltak.

József nádor, az 1825-ben tartott országgyűlésen a nemzet méltóságának megfelelő múzeum-palota építését sürgette, de már azt megelőzően is szívvel-lélekkel azon volt, hogy az intézet gyűjteménye gazdagodjon. Az 1832-36-ban tartott országgyűlés 500 000 aranyforintot ajánlott fel a Nemzeti Múzeum céljaira. A nádor a tervezést Pollack Mihályra bízta, és így írt neki: „Tekintettel arra, hogy olyan épületről van szó, amelyhez hasonló az egész osztrák monarchia területén alig lesz látható, indítatva érzem magam a terveket más szakértővel is felülbíráltatni, mely célból Pietro Nobile cs. kir. udvari építészeti tanácsos szakvéleményét kértem ki.” A Nemzeti Múzeum számára a nádor megszerezte Jankovich Miklós nagy értékű gyűjteményét, és maga is ritkább darabokat ajándékozott a múzeumnak.

Az intézmény másoktól is becses ajándékokat nyervén a gróf Batthyány Antal herceg-prímástól odaajándékozott telken 1837-1847 között épült fel. Amikor az épület elkészült, őrzésére és kezelésére nagy létszámú személyzetet alkalmazott és ezzel tulajdonképpen megindította a magyar muzeológiát.

Az intézmény százéves évfordulóján így emlékezett a Vasárnapi Újság a nádorra: „Az alapító levélben a gróf gondoskodott arról, hogy a könyvtár és a Nemzeti Múzeum soha más intézménybe be ne olvadhasson, fennmaradását biztosította azáltal, hogy alapítványát József nádor felügyelete alá helyezte.”

„Gróf Széchényi Ferenc halála után az intézet fejlődésének legbuzgóbb előmozdítója, nemcsak az alapító levélben ráruházott tisztségénél, hanem lelkes ügyszeretetésénél fogva is, József nádor maradt... rendeleteket adatott ki a közadakozás buzdítására, országgyűlési határozatokat eszközölt ki e célból, lehetségessé tette egyes drágább könyvek, tárgyak megvételét, maga is értékes ajándékokkal gazdagította a gyűjteményeket.”

József nádor nevéhez kötődik a *Ludovika-akadémia* - korábbi nevén *Ludoviceum* - megalapítása is, amely honvédtisztképző iskolának indult, hadköteles korba még nem lépett (14-17 éves) önkéntesen jelentkező ifjak tényleges állományú tisztekké képzésére. A Ludovika föllállítását az 1808-ik évi országgyűlés határozta el. Nevét Mária Ludovikáról, II. Ferenc császár és magyar király harmadik nejéről nyerte, aki koronázása tiszteletdíjából 50 000 forintot ajánlott fel ezen intézmény építésére. Közadakozás útján és egyes hazafiak alapítványából tekintélyes összeg gyűlt össze erre a célra. József nádor maga is 10 000

forintot ajánlott fel, már csak azért is, hogy megmutassa, helyesli az intézmény létrejöttét. A rendek őt bízták meg az új intézmény főigazgatói tiszttel.

1808. október 4-én terjesztették fel a Ludovika Akadémiára tett félmillió forintot meghaladó ajánlást, majd 1808. október 31-én II. Ferenc császár hozzájárult a Ludovika Akadémia megalapításához. Az ügy azonban lassan haladt, az összegyűlt pénz pedig folyamatosan értékét veszítette. A nádor 1831-ben tette le az épület alapkövét Orczy báró pesti kertjének a báró által erre a célra átengedett részén, amelyet a nádor 60 000 forintért vásárolt meg. A bécsi kormány mindent elkövetett, hogy ezen intézmény létrejöttét megakadályozza; az összegyűlt összeget más célra fordították. Végül 1836-ban felépült az épület, de a magyar tisztképzés első otthonát csak az 1848-as események után lehetett átadni rendeltetésének - hivatalos nyelve azonban ekkor is a német volt.

1830. január 28-án látott napvilágot Széchenyi István Hitel című munkája az első kidolgozott hazai társadalmi-gazdasági reformprogram. Hatására már 1831-ben elhatározták a Kereskedő Csarnok - a *Lloyd palota* - építését a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság támogatására, valamint a korszerű hitelélet megindítására. A nádor elsőként jegyzett négy darab részvényt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapításakor, amely a csarnok Duna-parti szárnyában lelt első otthonra. A Lloyd-palotát, a magyar klasszicista építészet egyik remekművét, Pollack Mihály tervezte. A második virágháborúban súlyosan megsérült és bár helyreállítására még egy ideig volt remény, a tudatlanság és a közömbösség áldozata lett. Üres telkén épült fel a Forum Szálló.

József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya alapította meg a *Pesti Jótékony Nőegylet*et és támogatta Brunswick Terézt, a kisdedovás ügyének kezdeményezőjét. Ilyen jellegű intézmény előbb alakult Budán, mint Bécsben.

József nádor nevéhez fűződik a *Vakok József nádor Királyi Országos Intézetének* 1826-ban történt alapítása a mai Zeneakadémia telkén; ezen intézmény fővédnöke is Mária Dorottya volt. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a *Fiúárvház* alapítása, amelyet a nádor - 1840-ben - hosszabb betegségéből való felépülésének örömeire alapított.

A nádor tudta, hogy utak, vasút és közlekedés nélkül nincs igazi fejlődés Magyarországon. Ezért támogatta az első magyar vasút, az ún. *Pest-kőbányai Lebegő Lóvasút* (vagy ún. Palmer-Bodmer-féle lebegő lóvasút) megépítését, melyet közel egy mérföld (7,58 km) hosszú pályán, 1827. augusztus 20-án adtak át a forgalomnak. Egykori újságtudósítások szerint „Szent István napján délután 5 óra tájban ment végbe az a nagy próba, mely a vasútnak alkalmas voltát a teher szállításokra nézve igen szembetűnőképpen bizonyította.” A próbaúton maga József nádor is utazott a lebegő lóvasúton. 1828. április 4-én a próbavasutat lebontották. Vasanyagának jó részét a Lánchíd előmunkálatainál használták fel. A nádor ezután is állandóan sürgette a vasútvonalak megépítését. Az államvasúti rendszert óhajtotta Magyarországra kiterjeszteni, de ilyen irányú feliratának 1841-ben még nem volt sikere, így vasúttársaságok segítségével kezdte meg a vasútvonalak építését.

Később, 1844 januárjában jóváhagyta a *Magyar Középponti Vasúttársaság* alapszabályait és március 13-án a Helytartótanács előzetes szerződést köt az alakuló Magyar Középponti Vasúttársasággal. Nyolcvan évre szavatolják az építendő Bécs-Pest-Debrecen fővonal, továbbá négy szárnyvonal tulajdonjogát. Két évvel később, 1846. július 15-én István herceg és a nádori család jelenlétében megnyílt az első magyar gőzvasút Pest és Vác között, 33,6 km szakaszon. Megnyitásakor a nádor és családja együtt utazott Vácra Széchenyi Istvánnal (55 perc alatt!).

A fiatal nádor elsőrendű „hivatalos” céljaul tűzte ki *Pest városának rendezését*, fejlesztését. 1800-ban Pest-Buda lakói mintegy 200 utcában és 4500 házban laktak. A József nádor teret a nádor után, a Dorottya utcát felesége után nevezték el, az István tér pedig István nádorról kapta nevét. József nádor a Mária Terézia által létrehozott hajóhídon járt át Pestre; amikor pedig a jégzajlás miatt eltávolították a hajóhidat, Pesten, a Károlyi-palotában lakott.

1805. január 1-jén a nádor memorandumot terjesztett az uralkodó elé, Pest szépítéséről. E munkában nagy segítségére volt Hild János, aki a városrendezési tervek elkészítette. Az addig fennálló szűk látókörű és korrupt hatósági szerveket nem tartotta alkalmasnak erre a felelősségteljes munkára, ezért javasolta egy felettük álló független szerv megalakítását. Hivatkozott II. József-re, aki ugyanilyen független kamarai adminisztráció útján ért el eredményeket Bécs fejlesztésében.

1807-ben társaságot fogadott József nádor; ebéd után a királyi kastély nagy erkélyén ültek, Pestet és a hegyvidéket nézték. Ekkor a nádor azt mondta: „ahhoz, hogy valaha Pestből nagyváros legyen, három dolog kell: 1. fel kell oldani a város bilincseit, azaz le kell dönteni a várfalakat, 2. meg kell zabolázni a folyót medrében, azaz szabályozni kell a Duna partjait és 3. meg kell kötni a homokot künn a Rákos mezején, azaz fásítani kell.”

A tervszerű városépítés megindítására azért is kedvező volt az időpont, mert Pest városfalai - amelyeket még Mátyás király idejében építettek - már elavultak, és megkezdődött a lebontásuk. A régi városkapuktól kiinduló útvonalak mentén megindultak a falakon kívüli építkezések, tehát a város szinte kitüremkedett a külső területekre.

A városrendezési törekvéseknek voltak előzményei is: még II. József elrendelte a városfalak, a Váci és a Kecskeméti városkapu lebontását, de ez lassan haladt, és addig volt jelentősége, ameddig a telektulajdonosok és az építetők érdekeltek voltak benne. A városfalak belső oldalát keskeny sikátor övezte, ami még abból az időből maradt meg, amikor ostrom idején a védőknek a fal minden részét gyorsan el kellett érniük. Először ez a sikátor tűnt el, mert a telekhatárok most már a várfalig terjedve lehetőséget adtak a kertek vagy épületek bővítésére. A falakon kisebb-nagyobb átjárókat törtek, és építkezni kezdtek a falakon kívül is, felhasználva a városfal köveit is. Ezek a külső házak az egykori várak területére estek, és homlokzatukkal a falakat kívül megkerülő országútra néztek. Így alakult ki a kiskörút, amelynek első neve Országút volt. Ugyancsak II. József rendelte el a falaktól távolabb eső tűzérési laktanya, a hatalmas Új épület - Neugebaude - építését a mai Szabadság tér helyén. Ennek volt építésvezetője Hild János, aki maga is az épületben lakott. Már akkor javasolták az utcák szabályozását, derékszögű vonalvezetését. Ennek eredményeként alakult ki az V. kerület utcahálózata.

József nádor csak 1808 októberében kapta meg a választ az uralkodónak átnyújtott memorandumára. Ennek alapján megalakult a Szépítő Bizottság, amelynek a nádor lett az elnöke, és amely első ízben 1808. október 25-én ült össze. A bizottság pénzügyi alapjához a városi pénztár évi ötezer forinttal járult hozzá. A Szépítő Bizottság elrendelte, hogy aki Pest határain belül építkezni szándékozik - akár újat akar építeni, akár egy meglévő épület homlokzatát akarja megváltoztatni - annak előbb a terveket be kell mutatnia a *Szépítő Bizottságnak*. A tervek elbírálására szűkebb bizottság alakult, amelynek tagja volt Hild János is.

A bizottság munkáját azonban megzavarták a napóleoni háborúk, melyek másféle feladatokat helyeztek előtérbe.

1810. szeptember 5-én leégett a Tabán. A mentési munkálatokat és a fedél nélkül maradtak elhelyezését - a mint már írtuk - a nádor személyesen irányította. A háborús pénzromlás lassította az építési munkálatokat. Hild János 1811-ben meghalt. Fia, Hild József pedig

elsősorban építész volt és nem városrendező. Helyette időnként Széchenyi István kedvelt építészt, Pollack Mihályt vonták be szakértőnek.

A Szépítő Bizottság mégis elkészített egy hat évre szóló tervet, amelynek 24 pontja közül néhányat megemlítünk: új színház létesítése; a régi városfalak és a kapuk végleges lebontása; a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utca kiszélesítése; a hóhér házának és a pellengérnek a kihelyezése; a vesztőhely-kihelyezés (ez a mai Rákóczi út 66. sz. ház udvarán állt).

A 24 pont közül sok megvalósult, későbbre maradt viszont a Duna-part szabályozása, az utcák burkolása és csatornázása, az Üllői út fásításának folytatása és a Városliget rendezése. Érdekes, hogy a városi parkok létesítésének ügye csak lassan haladt előre. Ennek egyik oka az volt, hogy József nádor - aki egyébként szívesen kertészkedett - azt tartotta, hogy a fák nem a városba, hanem az erdőkbe valók. Széchenyi István, aki támogatta a nádor törekvéseit, ezzel nem értett egyet, sőt, később megbotránkozott a Városerdő fainak pusztítása láttán. Széchenyi 1830. június 18-án ezt jegyezte be naplójába: „A fákra nézvést, miket ültetni akarok, a nádor kipirult arccal és felforrt epével jelentette ki »megtiltaná«” - de nem tette.

Mégis József nádor volt az, aki a mai Városliget, a Margitsziget szállításán és később az alsúti birtokán a mai napig is páratlan arborétum létesítésén fáradozott. Második feleségével, Hermina hercegnővel - szinte „felfedezi” a Margitsziget szépségeit, a hőforrásokat, a ferences romokhoz épített „nyári-lak” előnyeit, fürdőépületeket is tervezett a szigeten. (Radnai Lóránd)

Széchenyi István közben már távolabbi, Pest város határait jóval túllépő terveken törte a fejét. Hozzáfogott a balatoni hajózás megszervezéséhez, és a szolnoki vasútvonal építésének tervével is foglalkozott. A nádor a Szépítő Bizottság élén csak kisebb eredményeket ért el. Ahogy akkor mondták: „A Lánchíd hatalmas állványai akkor már beárnyékolják a Szépítő Bizottság kisebbedő vonalú tevékenységeit.”

1832. február 28-án Széchenyi István kezdeményezésére megalakult a *Budapesti Hídegysület* a Lánchíd felépítésére. A Lánchíd ügyében Széchenyi István Angliába utazott és megismerkedett Adam Clarkkal. A következő évben az Al-Duna szabályozásával is foglalkozott. E tervek annál is inkább merészek voltak, mert az ilyen horderejű kérdések akkoriban az uralkodó és az örökké féltékeny bécsi kormány és minisztériumok feladatkörébe tartoztak.

A *Vaskapu szabályozásának* tervét a nádor olyannyira magáévá tette, hogy gróf Széchenyi István a munka nehézségei közben ezt írta Schedius Lajosnak: „Ha a Fő Herczegnek bátorító szavai nem tartanának vala minden elgyengülésem felett, tán a Dunába ugrottam volna.” Széchenyi 1833-ban teljesen elfogadta József nádor ajánlatát az Al-Duna szabályozásának királyi bizottságát illetően.

A pesti nagy árvíz idején - 1838. március 13-15-én - az akkor már 62 éves nádor helyett 21 éves István fia személyesen vett részt a mentés munkálataiban. Széchenyi István 1838. március 13-án István főhercegről ezt írta naplójába: „Megjelent a Nádor; ott volt látható István főherceg. Ki-ki tett, amit tehetett; indulva példa után, hajtva szíve ösztönéből.” A nádor kétfélmillió forintos kölcsönt szerzett az újjáépítéshez. Új utcanyitásokat, utcaszélesítéseket határozott el, és egyszersmind megtiltotta Pesten a vályogházak építését.

Az idősödő nádor egyre ritkábban elnökölt a Szépítő Bizottság ülésein, amelynek munkája egyre adminisztratívabbá vált. A Szépítő Bizottságban József nádor szerepét fia, István nádor nem vette át. Ő elméletileg ugyan elnöke volt a bizottságnak, de ülésein már nem volt jelen. Széchenyi néha még feltűnik az üléseken, sőt olykor még elnökölt is. A Szépítő Bizottság elveszítette erejét, és Bécsből irányított hivattalá degradálódott. 1856. november 19-i felszólalása után egy „Verschönerungs-Bau-Amt”-ot állítottak utódjának, de nem helyébe. Ennek lett aztán az utóda az 1870-ben felállított Fővárosi Közmunkák Tanácsa, gróf Andrássy

Gyula, majd Tisza Lajos, később Podmaniczky Frigyes irányításával. Ezen intézmény tevékenysége a második világháború végén szűnt meg.

A nádor pártfogásának volt köszönhető a későbbi *József nádor Műegyetem* létesítése, amely 1846. november 1-jén József Ipartanoda néven a tudományegyetem keretében működött, majd a budai Várba költözött, „és az állami egyetemi nyomda épületének Országház utca felé eső részét foglalta el” - 1856-tól Politechnikum néven szerepelt.

A nádor színházba - kivált élemedettebb éveiben - ritkán járt. Amikor azonban Felsőbüky Nagy Pál egy küldöttség élén 1830-ban pártfogását kérte a színház részére, így válaszolt: „Én minden lehetőt megteszek; tegnap is jelen valék az előadáson, de önök közül uraim, senkit nem láttam ott.”

Miután törvénnyé vált, hogy a Játékszint közadakozás útján kell megépíteni, vállalta a munka országos irányítását végző bizottság elnökségét. A Duna-parton a nádor jelölte ki a színház helyét.

1832. április 18-án megjelent Széchenyi Magyar Játékszínről című írása. 1835. szeptember 28-án megkezdődtek a Pesti Magyar Színház építési munkálatai és 1837. augusztus 22-én (21-én?) megnyílt a *Pesti Magyar Színház* - a későbbi Nemzeti Színház - Vörösmarty „Árpád ébredése” című darabjával. Igaz, a színház elsősorban Földváry Gábor Pest megyei alispán lelkesedésének köszönhetette létét, ezért valójában Pest megyei színház volt. A megye élén azonban mégiscsak József nádor állott mint örökös főispán, aki a színház létrejöttéhez mindig nagy segítséget és támogatást nyújtott.

A nádor nagyon szerette a képzőművészeteket; sok művész pályafutását támogatta - nemegyszer saját zsebéből is.

A *Margitsziget* története elválaszthatatlan József nádor nevével. Amikor II. József 1782-ben feloszlatta az egyházi rendeket, a szigetről is eltűntek a szerzetesek. A király a szigetet Sándor Lipót nádor-főherceg számára „mulatóhelynek” jelölte ki. Ettől kezdve a Margitszigetet „Palatinus sziget”-nek is nevezték, mert négy nemzedéken át a főhercegi család birtokában volt.

A sziget eredetileg a piliscsabai uradalomhoz tartozott, amelyet a nádor a kincstár püspök-ladányi uradalmával cserélt el. A sziget főkertésze Tost Károly volt, aki nagy szakértelemmel gyönyörű kertet varázsolt belőle és - V. István sírjának megtalálásával - jelentős szerepet játszott a szigeti dominikánus kolostor feltárásánál.

József nádor egyszerű „előkelő” nyaralója a Margitsziget budai oldalán, a ferences klostrom megmaradt, gótikus ablakokkal ékes, nyugati homlokzatának falához támaszkodott (ma az autótűt fut előtte). A nádor-lak az 1800-as években készült el, ekkor telepítette Tost Károly főkertész a rózsaszigetet is. Hermina, a nádor második hitvese felfedezte a sziget melegforrását, amely fölé már 1816-ban fürdőépületet akart emeltetni. József nádor ugyanakkor megnyitotta a szigetet a polgárok előtt, akik a partokon fürödhetek is.

1815. október végén a bécsi kongresszus örömeire Bihari János muzsikájára táncoltak és három uralkodó szüretelt a nádor szőlőjében a Margitszigeten; I. Ferenc császár- király, I. Sándor orosz cár és III. Frigyes Vilmos porosz királyok voltak a nádor vendégei. Négy napig tartott a mulatozás. Hazatérőben I. Sándor cár a nádor kíséretében Üröm felé vette útját, ahol húga, a nádor első felesége nyugodott. E három uralkodó ittléte idején a hajóhidat 800 gyertya világította meg és több színházi előadást tartottak.

Ezt az alkalmat használta fel a nádor arra, hogy 1815. október 15-én, a „*Gellérthegyi Csillagdát*” jelenlétükben felavassa. Ez az épület Pasquich János pesti egyetemi tanár javaslatára, Hild József tervei szerint épült. Felszerelését a nagyszombati egyetemnek a budai

Várba áthelyezett csillagvizsgálójából kapták. Az új csillagvizsgáló építéséhez a nádor engedélyt, anyagi támogatást és további felszerelési eszközöket szerzett az uralkodó Ferenc királytól. Ez a csillagda egy időben „halt” meg József nádorral. A szabadságharc kitörésekor műszereit elszállították, és az épület „hadászati” jelleget nyert.

Alcsúton és Kisjenőn a nádor maga is gazdálkodott. Ez utóbbi hely még a század elején is posványos, „sivatagos” terület volt; ebből varázsolt parkot. Az alcsúti 11 000 hold azelőtt az egyházi alap javaihoz tartozott és az acsai uradalom nevet viselte. 1819-ben királyi adományozás révén vált a főherceg tulajdonává. József nádor elve a következő volt: „mindaddig kell ültetni, veteményezni, míg a megjavított föld a magot valahára elfogadja”. Ha kormánygondjai között pihenni vágyott, leginkább Alcsútra ment ki. Egyszerű kertészöltözetben nemcsak irányította a kertészetet és a gazdaságot, hanem maga is eldolgogtatott. A faluban jó iskolát alapított és a gyerekek vizsgáira nemegyszer elment.

Az 1832-1836-os országgyűlésen lelkesen buzgólkodott a jobbágyok terheit szabályozó *úrbéri törvény* érdekében. 1840-ben elérte, hogy engedélyezzék a jobbágyterhek örökös megváltását.

József nádor gondolata volt a *Szent István napi körmenet* megtartása. 1818 (1819?) óta hordozzák körül István király jobb kezét körmenet keretében. Az első körmenetnél József nádor haladt a hercegprímás után s később is részt vett a Szent István-napi körmeneteken.

Különös szeretettel viseltetett a jász-kun kerületek népe iránt, akiknek - méltóságánál fogva - grófja és főbírája volt. 1845. május 20-án ünnepelte a jász-kun hármass kerület szabadságváltásának százados fordulóját és a nádor ugyanakkor töltötte be a jász-kun nép kormányzó tisztségének ötvenedik esztendejét. Ez alkalommal a nádor magyarul tartotta meg beszédét. Egy esztendővel előbb iktatta be az országgyűlés az ő támogatásával azt a törvényt, miszerint a király is magyarul szóljon a nemzethez.

A nádor nemcsak testileg öregedett meg, de lelkileg is belefáradt a küzdelmekbe. Uralkodása utolsó éveiben semmit nem tett az egyre felgyorsuló, forradalmat előkészítő események ellen, de mellette sem. Értelme szerint tudta, hogy a közelgő események Magyarországon megállíthatatlanok, de ő ebben részt venni már nem tudott és nem is akart. Tiszteletet parancsoló és mindig teljesen egyértelmű egyénisége nem exponálhatta már magát a forradalmat előkészítő eseményeknél, de nem is akarta azokat befolyásolni. Ebből a világból már kinőtt, beleöregedett.

1845. szeptember 22-én volt helytartói uralkodásának félszázados jubileuma. Előtte, július 20-án V. Ferdinánd a Szent István-rend gyémánt nagykeresztjét adományozta neki. 1846. november 12-én pedig nádori méltóságának volt félszázados évfordulója. A 73 éves nádor azonban október elején ágynak esett. Egészségi állapota 1846. október 8-tól kezdve válságosra fordult. Ettől az időtől kezdve dr. Stáhly Ignác és dr. Würtler József volt kezelőorvosa - 1846. december 4-én József nádor orvosi ápolása és gyógyítása körül szerzett érdemeiért mindkettőjüket Pest város díszpolgárságával jutalmazták meg. Az estenkénti konzultáns, dr. Steinmassler Károly Ő cs. kir. fenségenek udvari orvosával együtt október 25-ig naponta a sajtóban is megjelenő orvosi jelentést adott ki. Állapota lassan javulni kezdett. Október 25-én olyan jól volt, hogy e napon már az orvosi jelentés is elmaradt. Ezt követően Károly és István főhercegek is eltávoztak Budáról. József nádor testvérel, Károly főherceggel többször tanácskozott utódja ügyében. A beszélgetés eredményeként „a főherceg nádor elhunytá után fia, a különben más tisztségre szánt István főherceg nevezetett ki helytartóvá”.

A nádor egészségi állapota 1847. január 8-tól ismét romlott. Boldogasszony (január) hava 11-én, délután 5 órakor kiadott jelentés hírül adta, hogy „Ő cs. k. Főherczegsége, saját magas kívánata szerint, a végső szentségeket reggeli 10 órakor felvette.”

Ekkor megérkezett István főherceg. „A várvavárt hír, melyet hozott, miszerint a házasság József idősebb leánya, Erzsébet főherczeghölgy s Ferdinánd főherczeg közt végkép s egész bizonyossággal meg van határozva, örömfényt derített a szenvedő arczára”...Istvánnal ezután családja és országa állapotáról beszélgetett és részletes tanácsokat, majd utasításokat adott neki. Ezután így szólt: „Tudom, hogy meghalok; még egynémit kívánnék az országban és családomban; de mit az én kezem már nem tehet, azt tedd meg te, István! Aggódnám gyermekeim kiskorúságán is; de, István, te atyjok léssz!”

Az utolsó napon odavitette magát a budai palota ablakához; sokáig szótlanul merengve nézett le a fejlődő fiatal Pestre. Még egyszer látni akarta azt a várost, amelynek fővárossá alakításában neki is oroszlánrésze volt; 100 000 lakóval bíró várost teremtett belőle.

Ezután hitvese a gyógyszer teáskanálban nyújtotta neki, mire ő szelíd mosollyal így szólt: „Nyújtsd a csészét, még lehet a szokott módon is.”

Január 12-én már napi három jelentést adtak ki orvosai. Az elsőt Pest-Buda lakói 9 órakor olvashatták. Ugyanez nap (január 12-én) délután 5 órakor az orvosi jelentés már csak ennyit tartalmazott: „Az életerő szakadatlan hanyatlása, és a' véstellyes kórjelek halmaza nem engedi, hogy a' békövetkező éjszakára nézve, bár mi vígasztaló jelentés tétethessék.”

1847. január 13-án hajnalban 2 órakor adták ki az utolsó orvosi jelentést: „Tegnap esti 6 órakor a' szakadatlanul tartó csuklás mellett észrevehető erőhanyatlás legnagyobb aggodalmat gerjesztett, mellyet a' nyugtalanító kórjelek oszlása, és bekövetkezett álmom csak 10 óra körül enyhített. A' csuklás éjfélután egy órakor ismét beállott, és csak huzamosb idő után szüntettetett meg. Ő Fenségének szava nehezen vala érthető; az agyvelő elfogultnak látszott; egyforma meleg párolgás és az érítés minősége e' pillanatban még némi reményt nyújtottak.” Hajnalban még egyszer rendre megáldotta gyermekeit és másnap örök nyugalomra szenderült.

Kossuth Pesti Hírlapja 1847. január 19-én így írt: „Keserveink közé vígasztaló érzelmek vegyülnek. A sírbolt bezáratott, s a nemzet ősz nádorának tisztelt arcvonásait nem fogja látni többé; de a sírtól, mellyet könnyelt szemekkel körülállánk, menjünk Buda várfalára, s átnézve, az emelkedő testvérváros házsora tűnik fel előttünk, ha eszünkbe jut, hogy e hazának messze határai között nincsen hely, melly gyarapodásában József nádor munkásságának nyomait fel nem találná; át fogjuk látni, hogy őt egészen nem veszítettük el, hogy nemcsak neve, de életének egész eredménye megmaradt közöttünk.”

A halál 1847. január 13-án, reggel 9 órakor állt be. Két napig a testhez nem értek; január 15-én 9 órakor felboncolták, bebalzsamozták; szívét és belső részeit a Habsburg-ház szokása szerint ezüst, illetve kettős falú rézurnákba helyezték. Ravataláról a korabeli sajtó a következőket írta: „A magas halott a templom hajójában úgy helyezkedett, hogy arcza a főoltár felé fordítva. A belső koporsó tölgyfából készült, külseje vörös bársonnyal bevonva: a tetem szagos füvekkel töltött matrácra és két vánkoston pihent. A belső koporsó gros-de-tour-al bélelt. A párkánya a külsőnek arany rojtokkal ékesítve s aranyozott szegekkel kiverve: hat arany golyón feküdt. Az alsó oldalakra hat aranyozott foggantyú volt illesztve s balra a koporsón fent és alant két zár van becsukásra. A koporsó fedelére ezüst szövetből készült kereszt tétetett, aranyozott szegekkel megerősítve, s a lábaknál ezüst lap becsavarozva a következő (latin nyelvé) felírással:

József Antal János
Ausztria főhercege
Magyarországnak fél évszázadon keresztül
nádora, királyi helytartója.
Született 1776. március 9-én
M meghalt 1847. január 13-án”

Ugyanaz a felirat olvasható a szívet és bélrészeket záró edényeken is: cor (szív) és intestina (belső szervek) hozzáadásával.

A holttestet háromszor szentelték be, majd január 18-án, hétfőn, du. 3 órakor a főhercegi sírboltba levitték. A ravatalról és a temetésről pontos protokoll jelent meg. Másnap ünnepélyes gyászmise volt, melyet hathetes udvari gyász követett. A Zsigmond-kápolna anyakönyvébe bejegyzett halálokként bélbénulás, illetve „paralysis intestinorum” szerepelt.

1977. október 3-án a nádori kriptá felnyitásakor József nádor szarkofágja már fel volt törve. A vastag kőszarkofág tetején álló, kb. kétszeres életnagyságú, egy darabból készült, fehér márványszobrot a sírablók - feltehetően emelővel - oldalt fordították, majd a szarkofág bal oldali (keleti), fej felőli részénél levő egyik oldalsó követ kifordították. A vastag rézkoporsónak a fej felőli részét kivágták és a nádor testét azon keresztül emelték ki. Amikor e vandál munkát Zolnay László régész észrevette, mielőtt a kriptát befalaztatta volna, a nádor piros dolmányát átadta a Budapesti Történeti Múzeum ruharestaurátorának, Nagy Juditnak, hogy az utókor számára megmentse.

Amikor a kriptát felbontottuk, a nádor teste megcsonkítva, ruha nélkül, harmadik felesége, Mária Dorottya kőszarkofágjának tetején feküdt, fejét külön a kőpárkányra dobták. A ruha levételénél a sírablók bal kezét letörték, testét felhasították.

Sírjának végében ott állt a belső szerveit tartalmazó urna, amelyről az ezüsttábla hiányzott. A szervek vizsgálatokor azokat sikerült azonosítani József nádor belső szerveivel.

Az igazságügyi orvosszakértői és toxikológiai vizsgálatok előtt dokumentáltuk a nádor főbb embertani jellemzőit. Vonásaiban édesapjának a Habsburgokra jellemző embertani jellegeit örökölte és örököltette át Hermina lányára, István nádorra és József Károlyon keresztül László Fülöpre. Típusa fennonordikus. Termetét közvetlenül nem tudtuk meghatározni; az egyes testrészekből számított testmagassága halálkor 173,5 cm volt. Testét bebalzsamozták, agyvelejét és más lágy részeit kivették és helyét gyantával öntötték ki. Ezért a test és a koponya igen nehéz volt. Az orvosi boncolás után a halott fejtetejét (kalottját) visszahelyezték, majd lyukat vágva rajta, folyékony gyantával töltötték ki. A bőr az arcra rászáradt, az agykoponyán a lebomlási (dekompozíciós) szakasz megzavarása miatt részben károsodott. Ennek ellenére az arc hűen őrzi a nádor - ábrázolásain is jól ismert - vonásait. A test kevésbé jó állapotban maradt fenn.

A továbbiakban az igazságügyi orvostani jegyzőkönyvből idézünk: „Igaz ugyan, hogy a József nádor betegségéről kiadott jelentések kevés orvosi adatot tartalmaztak, szakszerű következtetésekkel mégis nyomon tudjuk betegségét követni. Ha a nádor betegségének kórlefolyását a jelentések alapján elemezzük, megállapíthatjuk, hogy a főherceg már régebben „alhasi bajokban” szenvedett, amely betegségben október 6-ról 7-re virradó éjszaka heveny rosszabbodás lépett fel (abban az időben „altesti, alhasi” szó alatt az abdominális hasi meghatározást értették). A kórlefolyásban azonban az átmeneti mérsékelt láz után csak csekély javulás jelentkezett, mert bár a láz október 10-ére elmúlt, „az altestet zsongtalan állapota még mindig nem egészen kielégítő maradt” - írták az orvosok. A betegségben

október 17-én javulás történt: „a' szüntelenül használt gyógyszerek későn estve a' szenvedő altestben jól tevő változást idéztek elő”, így ettől kezdve az orvosi jelentések általában javulást tanúsítottak...

Ezután a beteg állapota csak 1847. január 8-tól rosszabbodott jelentősen... Január 10-re láz és minden bizonnyal paralytikus ileus lépett fel... Másnapra hashártyaizgalom tünetei jelentkeztek, amelyre az orvosi jelentésekből a „nehezen megszüntethető csuklás” utal... A halál előtti utolsó jelentés már arról számol be, hogy a tudat is zavarttá vált, bár a keringés még viszonylagosan megtartott lehetett.

A budavári plébániatemplom halotti anyakönyvében német, latin és magyar nyelven jegyezték fel József nádor halálát: „bélbénulás, paralysis intestinorum, Lähmung der Eingeweide” kórismével. A vizsgálatok alapján (hyperostosis frontalis, coxarthrosis, arteriosclerosis aortae major gradus, hypertrophia prostatae) homlokpikkely fokozott elcsontosodása, csípőízületi elfajulás, súlyosfokú főérelkeményedés, dülmirigyúltengés körjelzést tudunk megállapítani. Az elvégzett toxikológiai vizsgálat mindenfajta mérgezést kizárt... Megállapíthatjuk, hogy József nádor halálának közvetlen oka bénulás, következményes keringésösszeomlás volt... Ennek előzményét pedig paralytikus ileusnak - bélhűdésnek - mondhatjuk... József nádornál az érelkeményedés általános, az egész szervezetre kiterjedő volt, lehetséges, hogy a bélhűdés éreredetű volt, amelyet akár a bélfodri erek vérrögös elzáródása, akár az erek rögösödése okozhatott... Halálának elképzelhető oka a nádor dülmirigyúltengése is lehetett (prostata hypertrophia), amely vizeletürítési zavart okozhat. Ilyenkor a vizelet pang és emiatt a veseműködés is visszaszorul, s kialakul a húgyvérűség... Következtetések csupán feltételezésekre alapulnak, mivel kórbonctani lelet vagy részletes orvosi dokumentáció nem állt rendelkezésünkre.”

Nem ejtettünk még szót a nádor halotti ruhájáról, amely finom gyapjúposztóból készült, elegáns szabású díszmagyar volt. A posztó aránylag jó állapotban maradt meg. Nagyobb darab - valószínűleg a rablás következtében - hiányzik a dolmány bal oldaláról. A szűkre szabott, alig csípőig érő dolmányt 17-17 pár paszományzsinór díszíti. Az anyag jó minőségű, aranyozott ezüstszállal készült skófiom. Az elejét végig a gombolás mentén, a nyakát, az alját és a két oldalfelvágást prém díszíti. A posztó és a prém találkozásánál aranyozott ezüstszállal hímzett zsinór fut végig. Az elején két sávban, az alján és az oldalfelvágásnál egy-egy sávban egymással párhuzamos, lapos öltésű, hullámrácsolatú, széles arany hímzéssáv díszíti, levél- és virágmotívumokkal tarkítva. Aranyozott rézgombjai három sorban a paszományokkal egy vonalban helyezkednek el. Az ujjá végének hímzése követi az eleje hímzémintáját.

Az alatta levő mellény valamivel rövidebb, díszítése és szabása megegyezik a dolmányéval. Csuklónál felvágták és kapcsokkal erősítették össze. A nadrág szintén szűkre szabott; a felső résznél hasonló hímzéssel két nyílás. Sötétbarna bőrcsizmája szintén arany paszományzsinórral díszített.

A posztó kiszáradt, de tisztítással, restaurálással jól puhítható volt. Ahol az aranyozás lekopott, az ezüst korrodálódott, s így a textíliát is az ezüst-szulfid fekete foltjai éktelenítik. Színe most barna, könyökénél egészen elfehéredett. A mellény és a nadrág piros foltjai eredeti színére engednek következtetni.

A nádor emlékét az 1847-48-iki 1. törvénycikk törvénybe iktatta. Ebben az első paragrafus így szól: „József nádor azon ernyedetlen buzgalomért, mellyel félszázadon keresztül, nem ritkán nehéz körülmények között a hazának ügyeit vezérlette, a nemzet háláját teljes mértékben kiérdemelte.”

V. Ferdinánd király országos gyászt rendelt el, és kijelentette, hogy József nádorban „nemcsak nagybátyját, hanem egyszersmind legjobb barátját, Magyarország alkotmánya felett mindenkor éber gondossággal őrködő, legbecsesebb tanácsadóját veszítette el.”

Kossuth Lajos 1847. január 25-én a Pest megyei közgyűlésen József nádorról a következőket mondotta: „...Korunknak viszontagságai pártok és érdekek küzdelme s ellenkező meggyőződése, ellenkező indulatok tusái megszagatták e honnak fiai közt a testvériség kötelekeit, de a meghasonlott testvér táborok osztatlan pietással, osztatlan szeretettel tekintettek még is az ősz Nádorra, ki mint a nemzet család pátriarchája állott a táborok között harcaikban is éreztetve velük, hogy testvérek vagyunk...”

Nádorságának félszázada eseményteljes nehéz korszak volt. Láta futásban a királyi házat, és ingadozni látta trónusát, - látott e hon földjén győzelmes ellenséget, és az ingadozó királyi szék körül, és a győzedelmes ellenséggel szemközt törhetetlen hűségben e nemzetet, melly vérért patakokban ontá, s áldozatait halomra hozá, olly harcban, melly eredetileg miénk csak ezért vala, mivel hogy királyunké volt... Láta miként egy ifjú új nemzetélet keletkezik, mellynek legelső védje ő vala, ki feltartóztatá az új életre mért nem egy csapást, vagy enyhítgeté hogy ha lesujtott. Láta pályája kezdetén nemzetéletünk zálogát, a magyar nyelvet a szegény földműves szerény lakai közt bujdoklani, és látta pályája végén a királyi széken helyet foglalni, s kinek karján nemzetiségünk a kunyhóból trónra emelkedett, az ő, a nemzet Nádora volt! Látott maga körül egy új nemzedéket támadni, melly megoldja a múltnak lánczait, látta megifjulni a nemzetet s újkor új szükségeiből új eszmék paizsán emelkedni a nép iránt örök igazság hajlamát, melly nélkül e honnak jövődjöje nincs. És ő az agg Nádor míg testben a sírfelé hanyatlott, lélekben, érzelemben az ifjadó nemzettel lépést tartva együtt ifjadott. Élte alkonyába a nemzet újjá születésének nap költe vegyült.

...Az utóbbi 50 év nagyszerű történelmi emlékezete minden esetre igazolni fogja a késő kor előtt is a közfájdalmat, mellyet József nádor halála fölött az egész nemzet érez... mi sokszoros hálával, a szeretetnek és pietásnak mi szent emlékezetével tartozunk mi meghalt örökös főispánunknak...”

Talán nem volt véletlen az, hogy a nemzetnek nem sikerült időben leróni háláját a nádor fél évszázados uralkodása alkalmából. Csak jóval később pótolta mulasztását az utókor. Egykori újsághír szerint a nemzet „nagy nádora iránti őszinte háláját többféleképp igyekezett megörökíteni. Egy részvényes társaság a végre alakult, hogy neki ércz-szobor emléket emeljen.” A szobrot 1869. április 25-én leplezték le a mai József nádor téren.

A nádor szobrát Johann Halbig, müncheni szobrász készítette. A talapzaton aranybetűk hirdetik - a József nádor működését nem ismerők számára sablonosnak tűnő szöveggel - „Pest városát újjáalkotta” és „Egész életét a közügyeknek szentelte”. Szobra leleplezésénél a nagyobb pompa kedvéért - amelyet a nádor éppen nem szeretett és életében lehetőleg elkerült - részt vett a királyi pár, I. Ferenc József király és Erzsébet királyné is. A demonstrációnak ebben a pillanatban politikai jellege is volt, amennyiben az alkotmányossá lett király megmutatta, hogy együtt ünnepel a nemzettel.

Volt olyan mecénás is, aki a nádor által annyira szeretett Nemzeti Múzeumban egy „József nádor” címet viselő nemzeti képgyűjteményt kezdett létrehozni.

És végezetül álljon itt a nádor e század legjobb ismerőjének, Domanovszky Sándornak néhány mondata, amely summázza az ő személyét és szerepét az országban:

„József nádor származásra nem volt magyar, a nyelvet soha folyékonyan nem beszélte. Nem nőtt föl magyar légkörben. Szemléletének és meggyőződésének jellegzetes vonásai magyarországi tapasztalatainak hatása alatt, de udvari nevelésének szilárd alapjain természetesen

fejlődtek ki. Bécsben mégis azt vetették szemére, hogy Magyarországot el akarja szakítani a Monarchiától, és ő akar a trónra ülni, hogy királyi koronára vágyik. Hiába bizonygatta a császárnak, hogy mindebből egy szó sem igaz, ellenfelei mindenféle feljelentéseket és kósza híreket olyanformán tudtak a császár elé tálalni, hogy amúgy is bizalmatlan lénye a nádortól mindinkább elhidegedett. Egyes vádakát testvérei közül Károly főherceg is komolyan vett. E mögött a katonai kérdésben elfoglalt különböző álláspontjuk húzódott meg. Igazán csak János főherceg és Estei Károly Ambrus főhercegprímás értették meg, mellettük még Mária Ludovika császárné és Rainer főherceg. „Isolationsgeist”-je hagyományossá vált nemcsak az udvarban, hanem az osztrák közvéleményben is... Ami Magyarországon megragadta, éppen az alkotmányos forma volt, a szőnyegre kerülő kérdések megvitatására különböző nézőpontokból, és a következetes ragaszkodás a nemzeti hagyományokhoz... Fölháborította őt az a mód, ahogy a magyar érdekeket az osztrák örökös tartományoknak egyoldalúan és hamis beállítással kiszolgáltatták... Az ő elképzelése is az volt, hogy a monarchia erőforrásainak nagyobb része Magyarországra esik... A mindent elgáncsoló akadálynak a kiküszöbölését akarta, ha nem is egyszerre, legalább fokozatosan: nem országgyűlési küzdelmekkel, hanem a legfőbb gazdasági sérelmeknek rendeleti úton még az országgyűlés megnyitása előtti teljesítését, hogy a rendeket ezzel megnyerve higgadtan láthassanak hozzá katonai és pénzügyi, főképp azonban mélyebbreható igazgatási és igazságszolgáltatási reformokhoz. Ezeket a terveket a császár közvetlen környezete - az 1808-ít kivéve - minden országgyűlés előtt meg tudta hiúsítani. Ebből származtak politikai küzdelmeinek nagy dilemmái. Az udvar hűtlenséget, elszakadási törekvéseket vetett szemére, mert a nemzeti kívánságok érvényesítését előmozdította...

...Az alkotmányos érzület és meggyőződés volt az az alap, amelyen a nádor ellen Bécsben a gyűlölet, Magyarországon a népszerűség kifejlődött... Áldatlan helyzet volt az, amelyben a nemzet akkor vergődött, és áldatlan az a közvetítő szerep is, amelyet a nádornak be kellett töltenie. Emberi kvalitásai kiválóságának köszönhető, hogy ezt a harcot úgy megállhatta. Ezeket az erényeit is felülmúlta az az erős fegyelmezettség, amellyel sérelmeit el tudta folytatni, ha fontos közügyről volt szó.”

ISTVÁN, AZ UTOLSÓ NÁDOR

István Ferenc Viktor, a Habsburg-Lotharingiai ház tagja, József nádornak és az anhalt-berenburg-schaumburgi herceg Viktor Károly Frigyes leányának, Hermina hercegnőnek gyermeke volt. József nádor Herminát 1815. augusztus 30-án vette feleségül. 1817. szeptember 14-én született István főherceg. A szülést követően édesanyja meghalt.

József nádor patriarchálisan nevelte gyermekeit. Az udvari tanítók mellett István főherceget a hit igazságaira Klinger, alcsúti plébános tanította. Ő volt az, aki az első Szent István napi körmenetet is megszervezte. Alcsúton szabad élete volt Istvánnak. Legjobb barátja iker-nővére, Hermina volt, annak 1842-ben bekövetkezett haláláig. Már gyermekkorában szerette a természettudományokat, elsősorban az ásványtant és a növénytant. Híres ásványgyűjteményét itt alapozta meg, amelyből halála után - Schaumburgban - Németország egyik leggazdagabb ásványtára fejlődött ki.

Katonai neveltetését gróf Clamon tábornok, V. Ferdinánd király főhadsegéde vezette. Kora ifjúsága idején öt nyelvet (magyar, német, latin, francia és olasz) megtanult, amelyeket nemcsak folyékonyan beszélt, de azokon írt és olvasott is. „Jól vívott, jól táncolt, kitűnő lovas volt. Termete magas, vékony, homloka széles, szemei keskenyek és sötétek, orra nagy és szája kicsi volt” - így jellemezték őt kortársai.

István nádor személyével nem sokat foglalkoznak a történelmi munkák. Életében - de halála után is - mind osztrák, mind magyar részről főleg vádaskodás és szemrehányás érte. Egyiknek túl liberális volt (Bécsben még azzal is meggyanúsították, hogy kész lett volna Kossuthtól elfogadni a felkínált magyar koronát), a másiknak túl gyenge és lojális (magyar oldalról többek között a forradalom felszámolására készített terveit és javaslatait vetik szemére).

Azokat a fontos dokumentumokat, amelyek az utolsó magyar nádor szerepének objektív megítélését lehetővé tették volna, a II. világháború bombái és katonái semmisítették meg (Menton levéltárai a megszálló olasz hadsereg zsákmányai lettek, a schauburgi várkastélyban francia katonák voltak elszállásolva). A schauburgi várkastély első emeleti folyosójának nagy szekrényében 5 láda fontos iratot őrzött a nádor, az 1848-as forradalmi idők politikai dokumentumait, a lemondásával kapcsolatos aktákat. Ezeket az általa is fontosnak tartott okmányokat részben Magyarországról, részben Ausztriából vitte magával a száműzetésbe. Végrendeletében az iratokat szeretett féltestvére, az apja harmadik házasságából született József főherceg gondjaira bízta, aki azokat Schaumburgból az alcsúti családi levéltárba vitette.

A Habsburgok magyarországi - nádori - ágának ez a családi levéltára a II. világháború alatt teljesen megsemmisült. Alcsút kétszer is gazdát cserélt a front mozgása következtében, de az épen maradt kastélyt - a könyvtárba dobott kézigránátokkal - az alcsútiak maguk gyűjtötták fel. Talán azért, hogy fosztogatásuk nyomait eltüntessék, s a károkat a tűz számlájára lehessen írni.

A Habsburgok „magyaróvári” ágának archívuma 1956 novemberében az Országos Levéltárat ért ágyúbelövés következtében lett a tűz martaléka. Az iratok egy része itt is semmisült meg vagy annyira elszenesedett, hogy pusztulásuk feltartóztathatatlanná vált.

István főherceg élete - nádorrá választásáig - a megszokott módon zajlott; elindult azon az úton, amelyen a Habsburg főhercegek jártak: 1830-ban, alig 13 éves korában megkapta első kitüntetését, - az aranygyapjas rendet - és megkapta első beosztását, azaz ezredese és egyben tulajdonosa lett a galíciai 58. gyalogezrednek. A Mária Terézia által ünneppé nyilvánított

augusztus 20-án tevékeny résztvevője és ünnepeltje volt az István-napoknak, fogadta a három város hódoló küldöttségeit, a közönség szórakoztatására „illuminációt”, azaz kivilágítást rendelt el, és udvartartásával együtt hallgatta, amint az „udvari palota udvarán ő fensége Cs. Kir. Főherceg István - az mélyen tisztelt nádorunk legidősebb fiának üdvözlésére három katona ezrednek hangászkarja egyszerre játszá a legújabb és népünknek is kedves hangműveket” - a Honművész 1836. augusztusi száma e szavakkal tárja eléink valamennyi István-nap képét.

István főherceg népszerűségét az 1838-as dunai árvíz idején alapozta meg. A Regélővel lássuk az eseményeket: „Miután a parttal egyirányos magasságú Duna jege 7-8-ka között kevéssé alább mozdult, folytonos áradásnál e hónap (március) 13-kán délutáni ötödfél órakor nagy erővel megindult... Esti 8 1/2 órakor azonban a víznek gyors növekedését s jég indulását tarack durrogások s később a harangok zúgása jelentvén, ismét mindenki rettegni kezdett. Rettegésük nem is volt alaptalan; mert a városi színházon felül a víz beszakasztván a homok és trágyából vont gátat, iszonyú zuhogással ömlött szét...

A megrémült és kiöntött lakosoknak egy része... templomokban, más a szintén magasan fekvő és szárazon maradt Ludoviceumban s a halásztóban álló malomban talált védhelyet, mások ismét Budára költöztek, hogy a Várban részint az országházban, részint más épületekben ő cs. k. fensége nádorunk bölcs intézkedése mellett a nagylelkű város által szállást és ételmezt nyertek... Voltak azonban nemes lelkűek is, kik csupa emberi kötelességből valának védangyalok. Így jelent meg jótékony nemtő gyanánt naponként az áradás első napjától kezdve fens. cs. k. főherceg István, kegyes nádorunk fija.”

„Az árvíz miatt később megnyitott hajóhid felavatási ünnepségére is Istvánt küldte le maga helyett a nádor. Az új híd megnyitó ünnepsége március 31-én, délután 1/2 6 órakor volt. Ő cs. k. fensége István főherceg ment legelőször keresztül a hídon; a tömérdek nép zajos „éljen” kiáltozással fogadá s messzire kíséré a veszélyes napokban olly dicsőleg kitüntetett kegyességű főherceget.” (A szemelvények, mint másutt is, Rákóczy Rozália gyűjtései.)

22 éves korában, 1839-ben Bécsbe rendelte Istvánt a családi tanács, hogy az államügyek kezelésében gyakorlatra tegyen szert. Részt vett a magyar és erdélyi kancellária ülésein, bevezették az udvari kamara ügyeibe, szorgalmasan látogatta az egyetemeket és a közgyűjteményeket. Életének minden eseményéről szorgalmasan naplót vezetett. E napló József főherceg birtokába került, majd az alsúti kastély pusztulásával elveszett.

1841-ben nagy európai körutat tett. Állomásai: Prága, Lombardia (Parma, Modena, Torino) - Lombardia alkirálya, Rainer főherceg a nagybátyja volt. Az olaszok - osztrák származása miatt - nem nagy örömmel fogadták. Olaszországban a nagy festőket tanulmányozta - ezekről bő jegyzeteket készített naplójában. Itt ismerkedett meg a hadászattal és a stratégiai tudományokkal, majd ásványgyűjteményét gyarapította. Utazásának további útja: Württemberg, Schaffhausen, Innichen és Trieszt. Elménybeszámolóinak tanulságait részben a császár, részben a miniszterek elé terjesztette, hogy azok ott segítsenek a bajokon, ahol tudnak és ahol arra szükség van. Azonban sem V. Ferdinánd, sem Metternich nem engedett beleszólást saját ügyeikbe.

1843-ban az udvarban úgy vélték, hogy elveszi Miklós cár lányát, Olga nagyhercegnőt. E házasság tervét akkor vetették el, amikor az 1843-as országgyűlés tagjaitól Metternich megtudta, hogy ebben az esetben nem számíthat a magyar nádori székre. Így Olga nagyhercegnő a württembergi trónörökös neje lett.

A cárt ekkor már rég ingerelte a magyar rendek magatartása. Neheztelését István nádorral is érezte Miklós cár, amikor 1846-ban Csehországba utazván a főherceg mint cseh királyi helytartó tisztelgett nála. Utóda, II. Sándor cár azonban nagyon megszerette Istvánt és még 1864-ben, az utolsó találkozásuk alkalmával is több orosz rendjellel tüntette ki.

1844. január 16-án István főherceget császári helytartónak nevezték ki Prágába. István még 1841-ben beutazta Csehországot, és már ekkor a csehek kegyeibe férközött. Tevékenykedését az állami hivatalok ügyintézésének átszervezésével és a hivatalnokok viselkedésének megjavításával kezdte. Sok csalást megtorolt, több jótékony intézményt alapított, ipari vállalatokat létesített, fellendítette a cseh kereskedelmet, az országnak külön Nemzeti Múzeumot alapított a gróf Nossitz-féle palota megvásárlásával, és nagymértékben hatott a cseh nemzeti irodalom fellendítésére.

Igyekezett bepillantani a hivatalnoki gépezetbe. Nagy gonddal kiépítette a cseh fürdőket, javította az utakat és a közlekedést, kormányzata alatt építették a Prága-Drezda vasútvonalat. Nagymértékben irányította az 1845-ös nagy árvízújtotta vidékek ellátását, majd azok helyreállítását. Hivatása magaslatán állott - mint békés időben jól kormányzó helytartó. Működésének édesapja halála vetett véget 1847. január 13-án.

Mikor 1842-ben József nádor komolyan megbetegedett, elhatározta, hogy István fia lesz az utóda, miután úgy tudták, hogy István szabadelvű politikus. János főherceg Istvánnak a magyar alkirályi címet is meg akarta szerezni, és civillistáját fel akarták emelni 400 000 forintra, hogy a gazdag magyar mágnások között rangjához méltó, fényes életet élhessen. Ezzel szemben az apja által véghez nem vitt központosítást kellett szorgalmaznia.

József nádor halála után, 1847. január 15-én a 30 éves István főherceget, József nádor idősebb fiát királyi helytartóvá, a kúria elnökévé, jász-kun kapitánnyá és Pest megye főispánjává nevezte ki a király. A kinevezési okmány így szólt: „Fennséges csász. kir. örökös főherceg István, kedves öcsénk, elfelejthetetlen bátyánknak nemcsak fia, hanem lelke és szívének már is kitüntetett dicső jelleméről ítélve, örök emlékezetű atyja magas erényeinek méltó örököse is.” A kinevezési okmányt V. Ferdinánd király, Apponyi György gróf és Paziázi Mihály írta alá.

A helytartói kinevezés a nádorválasztásig szólt. Istvánról úgy tudták, hogy „jó magyar érzelmű” és a liberális ellenzékkel tart. István főherceg 1847. március 29-én mint Magyarország királyi helytartója letette a hivatali esküt V. Ferdinánd király előtt, de hivatalát csak augusztus 30-án foglalta el, mert előzőleg leadta csehországi hivatalát és az udvarban készült elő új munkakörére. Megtudta, hogy a „folyton háborgó” Magyarországon az ügyek intézése sokkal nehezebb lesz, mint a „békés” Csehországban volt.

István, nádori kinevezése esetére nagyobb hatalmat kért Metternichtől, mint amilyent apja kapott, mondván, hogy „azóta sok minden megváltozott Magyarországon.” A következőket kérte:

1. Királyi helytartóvá, illetve alkirályvá nevezzék ki.
2. Amennyiben ő lenne a kormányzó és az alkirály, egy év haladékot kér, egyrészt, hogy Csehországban rendezhesse ügyeit, másrészt, hogy jól megtanulhasson magyarul. Szükségesnek tartotta, hogy a két törvényhozó táblát egymás mellé rendeljék és bármely táblán az elnöklést maga végezze. Végül kérte javadalmainak felemelését, azaz mint kormányzó kapjon 3-400 000 forintot és mint nádor 150 000 forintot.

Ezen emlékiratát István főherceg nagybátyjainak és Lajos főhercegnek is elküldte, valamint gróf Kolowrat államminiszternek is felolvasta. Metternich sok minden engedményt tett, de abba nem ment bele, hogy a nádor a politikai pártok fölött álljon. Az iratot István főherceg

véleményezésre gróf Apponyi Györgynek, magyar kancellárnak is kiadta. Ő azonban a beadvány minden pontját ellenezte. Ellenvetéseit 50 oldalnyi szövegben foglalta össze. István erre 16 oldalon válaszolt; megcáfolta Apponyi összes érvét és végül kijelentette, hogyha a kancellár álláspontja győz, ő a nádori méltóságot nem fogadja el és kéri V. Ferdinándtól, hogy Csehországban maradhasson.

István nádorrá való kinevezésének akadálya volt Széchenyi István személye is. Széchenyi gróf olyan népszerű ember volt Magyarországon, hogy az ő nádori jelöltsége komolyan felvetődött. Széchenyi azonban Apponyi grófhhoz - aki akkor Bécsben lakott - futárt küldött, melyben kérte, adják tudtára az illetékes köröknek, hogy ő nem reflektál a nádori székre. Ő maga is kérte Apponyit, hogy válasszák meg minél előbb István főherceget nádornak.

A Monarchiában korlátlan úr Clemens Metternich herceg volt; ő „uralkodott” még V. Ferdinánd helyett is. Elve II. Ferenc császár rideg abszolutizmusa volt, de a legerőszakosabb formában. A monarchia minden hivatalnokát maga alá vetette. Vele szemben állott az ország valódi intelligenciája: Kossuth Lajos, Deák Ferenc, báró Wesselényi Miklós, gróf Batthyány Lajos, Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Somogyi Antal, Klauzál Gábor, gróf Teleki László, Csányi László, a két gróf Károlyi, a két Pázmándy, báró Perényi Zsigmond, báró Jeszenák János, Ghyczy Kálmán (csak esetenként), Szacs vay Imre, Bezerédj István, Pulszky Ferenc, a későbbi márciusi ifjak valamennyien, továbbá a legkiválóbb magyar költők, mint Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Tompa, Arany, Petőfi, Jókai és kevés kivétellel a magyar nők, az ún. „honleányok”. Sajnos a magyar táborból pénzért és hatalomért többen átmentek az osztrák oldalra.

Az Apponyi-kormány tagjai magukat „konzervatívoknak” nevezték, amely elnevezésen voltaképp a törvényekhez szigorúan ragaszkodó hazafiakat értették, itt azonban az ország törvényeit mindig fitymáló és idegen érdekek szolgálatában álló abszolutisták voltak értendőek, kik számára a „suprema lex”, a császári korlátlan hatalom fönntartása és saját javukra való felhasználása volt. Az „alkotmány” szótól is irtózó II. Ferenc császár hagyatéka volt ez a szellem, amely Magyarországon az alkotmánynak még megmaradt árnyékát is elvette volna a nemzettől, hogy az országot kényelmesebben olvashassa bele az osztrák öszbirodalomba.

E szellem ellen harcolt legerőteljesebben Kossuth Lajos. Mikor aztán Kossuth eszméi győzedelmeskedtek, s a 48-as törvények szentesítést nyertek, a „konzervatívok” egy része beállt Kossuth hívének, sőt még nemzetőri tisztet (Szögyény) vagy kormánybiztosságot (báró Vay Miklós) is vállalt és ott leste, mikor omlik össze az abszolutizmus romjaira emelt épület. A „magyar konzervatívok” aztán 1850-ben hiába könyörögték vissza javaikat, nem kapták meg.

A legelső alkalom, amikor a magyar helytartó szint vallhatott Kossuthnak, Pest megyei követté való választása volt. A kormány azt remélte Istvántól, hogy mint a megye főispánja, nyíltan exponálja magát Kossuth ellen. István azonban nagyon jól tudta, hogy a végtelenül rajongott népezért lehetetlen megbuktatnia, ha pedig beleavatkozik a választásba, még nagyobb lesz Kossuth diadala, az ő népszerűségének azonban örökre vége. Hogy Istvánt még kedveltebbé tegyék a nemzet előtt, azt a hírt terjesztették, hogy nádorrá választását a bécsi kormány ellenzi. István pedig mindenáron nádor akart lenni.

István főherceget Kossuth Lajos - 1847. január 25-én a Pest megyei közgyűlésen József nádor búcsúztatása alkalmából - e szavakkal ajánlotta a nemzetnek nádorrá választásra: „Miként a nemzetnek, különösen Pest megye Rendeinek egyetemes közkívánata, hogy István herceg választassék az ország nádorává... Minekünk ez izgatott honban olly Nádorra van szükségünk, ki a párt küzdelmek szenvedelmén felül és kívül állva nem pártnak, hanem a nemzetnek embere legyen... nekünk ollyan Nádorra van szükségünk, ki midőn eként a pártok felett király és nemzet között közvetítő kapocs gyanánt áll, s ez állásában szívvel lélekkel magyar legyen.

És István herceg magyarnak született, magyarnak neveltetett, ő e honnak nem adoptív polgára, ő e hazának született édes gyermeke, ki egy levegőn nőtt fel mivelünk, kit e hazához atyjának, anyjának sírja, atyja életének minden lépten szemébe tűnő nyomdokai, bölcsőjébeni első szív dobbanása gyermekkorának kedves emlékei, ifjúságának első eszmélete csatolnak... Nekünk olly Nádorra van szükségünk, ki a szabadság közepette növekedve, a szabadságban rémképet nem lát, s egy szabad nemzet eleven vérpezsgésében nem szaglál rendbontó féktelenséget... István Herczeg közöttünk született, közöttünk nőtt fel, lelke ez ujjá születő új életének szabad légkörében erősödött.”

A főherceg tudott magyarul, hiú volt, és szerette a népszerűséget. 1847 nyarán tett körutazása az országban valódi diadalmenet volt, melyben - jó érzékkel - az ellenzék teljes erővel részt vett.

István főherceg 1847. augusztus 29-én teljes inkognitóban érkezett Budára. A hajóról a kötelezően felvont kétfejű sasos zászlót is bevonatta Vácnál, hogy ne várják és ne legyen tüntetés a megérkezésénél. Lehet, hogy taktika is volt benne, mert a kétfejű sas ekkor már nem volt népszerű Magyarországon, István pedig hajhászta a népszerűséget. Félt, hogy Petőfi köre hirtelen ellene fordul. Ezért magyar ruhában érkezett, magyar bajuszt viselt és magyarul beszélt.

Augusztus 30-án a papság, a katonaság, a főurak, a nemesek, Pest-Buda polgárai és a hatóságok tisztelgését fogadta. A köszöntő beszédet Szentkirályi Móric mondta. Ezután átvette előbb a katonaság irányítását, majd a Magyar Királyi Helytartótanács elnökletét, mely utóbbi élén a hercegrímás üdvözölte a helytartót.

Augusztus 31-én volt a vármegyegyűlés. Széchenyi és Kossuth indultak a főhercegért Budára, a vármegyegyűlésen pedig Földváry István alispán köszöntötte. A közgyűlés után a főherceg főispáni ebédet adott. Feljegyezték, hogy ezen az ebéden 96 fogás volt. Este pedig a Nemzeti Színházban díszelőadást tartottak.

Széchenyi István e napról így írt naplójában: „Ezt a tömeget most a szeretet hozza mozgásba, vajh nem válik-e még gyűlöletté?”, majd így folytatta: „István főherceg keblében oly lángoló honszeretet él, miben magát felülmúlni senki által nem engedi.”

István főherceg - hogy mint helytartó megismerje az országot - szeptember és október hónapban Vay Miklós báróval körutat tett az országban. Buda-Jászberény-Eger, Miskolc-Kassa-Terebes, Nagykároly, Debrecen-Nagyvárad-Arad. Temesvár-Szabadka-Pécs, Horvátország-Fiume-Csáktornya, Zalaegerszeg-Keszthely-Szombathely, Győr-Nyitra-Trencsén, Rózsashegy-Zólyom-Selmecbánya, Balassagyarmat és Buda volt a bejárt útvonal. Eddig egyetlen Habsburg uralkodó sem jutott Székesfehérvárnál „lejjebb” az országban. Hűséges irodatisztje, Szuborits Antal feljegyezte ezen utazás minden nevezetesebb mozzanatát - e naplót Szögyény emlékiratainak függeléke gyanánt olvashatjuk. Első tevékenykedéseként szeptember 1-jén István főherceg megnyitotta a Pest-Szolnok közötti vasútvonalat. Aradon mondta ama nevezetes kijelentését: „Addig éljek, amíg hazámnak élhetek.” Ezt pedig a magyarok érthetően nagy lelkesedéssel fogadták.

Útjának emlékezetes momentuma maradt a komáromi hajóhid-szerencsétlenség. Október 7-én a kíváncsi tömeg alatt leszakadt a hajóhid egy része és 23-an a Dunába fulladtak. A főherceg október 14-én érkezett vissza nagy országjáró körútjáról, amelyen 300 beszédet - többnyire rögtönzöttet - tartott. A magyarok mindenütt szeretettel és ünnepléssel fogadták.

Erre az időre esik a második házassági terv. Pétervárott Mihály nagyherceg leányát, Olgát szemelték ki feleségül. Istvánt fel is szólították, hogy nyilatkozzék, de ő az ajánlatot visszautasította.

A király közben összehívta az 1847-1848-as országgyűlést. Az országgyűlés feladatául a nádorválasztás mellett a király csak általánosságokat jelölt meg. Az ellenzék, élén Kossuthtal, lojális módon István főherceg nádorrá választása mellett volt.

Az ünnepélyes megnyitást 1847. november 11-én István főherceg végezte Pozsonyban. Az országgyűlésen megjelent Ferenc József főherceg is mint trónörökös. Ferenc József és István nádor egyaránt beszédeket mondtak. Ezekről Széchenyi így írt: „Ferenc József főherceg jó benyomást tesz, István kissé színészi. Mikor elmentek Nyári brutális lett. Ebéd után a budai országházban István méltóság nélkül nyájaskodik Szentkirályival és Nyárral. Toastot akarnék mondani, de okosabb volt hallgatni. Íme: két fiatal osztrák főherceg: könyv nélkül betanul néhány magyar szót, és már-már elszedül a hú magyar nép! - Úgy örülünk, mint egy halálos beteg, a ki végre már annyira vitte, hogy egy tojást megemészthet. Az ifjú hercegek belátják, hogy minket csak alkotmányosan, és magyarul lehet kormányozni.”

Az országgyűlés 1847. november 12-én választotta meg Istvánt nádornak - éppúgy, mint Sándor Lipótot vagy István édesapját - anélkül, hogy a jelölőlevelet felbontották volna. Úgy tervezték, hogy Albrecht főherceg iktatja be Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye örökös főispánjaként, de Albrecht ekkor már nem volt népszerű a magyarok előtt. Így esett a választás a 17 éves Ferenc József, Ferenc Károly fiára.

1848. január 14-én Kossuth Lajos nagy beszédének hatására a kerületi ülés István főherceg nádor közbenjárását kérte, hogy a kormányzat a Részeket az Erdélyi Nagyfejedelemségtől csatolja vissza Magyarországhoz.

1848. február 24-én Párizsban kitört a forradalom. Megindultak a tárgyalások. A párizsi hírek hatására Kossuth 1848. március 3-án nagy beszédet mondott. Az alsóház elhatározta, hogy feliratban kéri a királyt, teljesítse a reformokat. Miután a felsőház ingadozott, a nádort Bécsbe küldték tanácsért. Bécs ekkor vált először bizalmatlanná a nádor iránt. Azt vetették a szemére, hogy menten vissza kellett volna utasítania a nemzet kívánságát.

István március 13-án este tért vissza, és 14-én már Pozsonyba érkezett a forradalom híre. A nádor a bécsi forradalom hírére hamar összehívta a felsőház ülését, ahol most már elfogadták Kossuth javaslatát.

A 48-as forradalmi időkben István nádor gyöngének bizonyult Béccsel szemben. Édesapja értette a módját, hogyan kell a nemzetet csendesíteni és hogyan kell a nemzet érdekeit védeni és képviselni Bécsben. Az új nádor azonban nem tudta jobb belátásra bírni az udvart. Széchenyi ekkor ezt írta a nádorról: „Ne bocsájtkozzék hosszú magyar beszélgetésbe; elég jól beszél, de nem elég jól ahhoz, hogy néha el ne szólná magát.”

Metternich már előre látta, hogy az európai szabadságmozgalom elkerülhetetlen; Olaszországban a nép és az osztrák katonaság között mindennaposak voltak az összetűzések, ő ezért nem mert a magyarokkal is összetűzni, mert segítségre volt szüksége. Bécsben látták, hogy a nádor igen gyöngékező kormányzó ahhoz, hogy az országgyűlést Apponyi György - a konzervatívok - érdekében befolyásolhatná, ezért helyette királyi biztost akartak küldeni Magyarországra.

A külföldi - főleg francia - forradalmak hatására 1848. március 3-án Pozsonyban Kossuth megtette felirati javaslatát, hogy az országgyűlés kérjen alkotmányt az osztrák örökös tartományok számára, ő így a régi rendszer megszűnő, a Monarchia újjászülessék. A roppant hatású beszéd még Kossuth ellenfeleit is elbűvölte, csak Széchenyi írta naplójába: „Március 3-án kerületi ülés, az ostobaság egyhangúlag elfogadva.”

Széchenyi gyakran eljárt a nádorhoz. Midőn hallotta, hogy teljhatalmú biztost akarnak az országra ráküldeni, ő maga ajánlkozott. A nádor ingadozott. Lajos főherceg Bécsből írt a nádornak, hogy Kossuth javaslatát nem szabad elfogadnia, vagy ha már megtörtént, nem szabad felküldenie.

A pozsonyi országgyűlés képviselői kidolgoztak egy tervezetet, amely szerint az uralkodó távolléte esetén a nádort a király teljhatalommal ruházza fel. Ez ellentétben volt a Habsburg-birtokok fölötti országglás egységének a Pragmatica Sanctióban lefektetett elvével, de azzal látszott kecsegtetni, hogy a magyarok a továbbiakban már nem lesznek kénytelenek minden egyes intézkedésükhöz kikérni a bécsi udvari körök előzetes jóváhagyását. István főherceg változatlanul attól tartott, hogy ha a Habsburgok nem engednek, akkor Magyarországot esetleg teljesen el fogják veszíteni.

Széchenyi azt ajánlotta a királynak, hogy ruházza rá - Széchenyire - a kinevezések jogát, s ő legyen minden hivatal, sőt a magyar katonaságnak főnöke is. Bízta meg őt, hogy a reformokról az országgyűléssel tárgyalhasson és egy fél év múlva országgyűlést hívhasson össze. Így akarta Széchenyi Kossuth törekvéseit megghiúsítani. István nádor azonban teljes erejével ellenszegült e szokatlan politikai eljárásnak.

Mikor 1848. március 14-én a főrendek - magának a nádornak a javaslatára - elfogadták Kossuth március 3-i felirati javaslatát, egész Pozsony örömmámorban úszott. Csak egy ember aggódott a bizonytalan jövő miatt: Széchenyi István. Szerinte: „Éppen annyi lehetőség van arra, hogy Magyarország egy szebb jövőnek indul elébe, mint arra, hogy önmagában s magával küzdve végóráját érje... Vagy reform, vagy anarchia” - írta.

Március 15-én a nádor a magyar követelések mellé állt és a mágnások által elfogadott feliratot Bécsbe vitte. Azzal vált el Kossuthtól és Batthyánytól, hogy vagy sikerül a minisztériumot megalkotni, vagy leköszön. Helytelenítette a bécsi kormány gyengeségét, majd a magyar követelések megadását tartalmazó kézirat-fogalmazványt Szögyény alkancellárnak (Apponyi György kancellár március 13-án, a bécsi forradalom kitörésekor Metternichkel együtt lemondott), amelyben a magyar felelős minisztérium felállítását kérte. Hozzátette, hogy a kérelem megtagadása esetén ő már nem mehet vissza Pozsonyba, lemond a nádori tisztségről és mint tábornok oda megy, ahova küldik.

A bécsi nép a küldötteket nagy lelkesedéssel fogadta. A nádor fogatának lovait kifogták, s jórészt magyar ifjak vontatták be a kocsit a hajóállomástól a Burgig. István nádor Kossuth mellett az ország legnépszerűbb embere lett. A Burgban annál hidegebben fogadták, mert az a hír érkezett, hogy Magyarország elszakadt Ausztriától. Zsófia főhercegnő sópánkodva kiáltotta: „elvesztettük Magyarországot.”

A nádor előadta a kamarillának, hogy még nem veszítették el Magyarországot, és nem vesznek el, ha a király kinevezi a felelős magyar minisztériumot Batthyányval, Kossuthal és Széchenyivel. Az udvar megborzadt e szavakra, de legyőzte ellenszenvét. István főherceg beszédében ezeket a szavakat mondta: „A magyar nemzet - a jövő idők viszontagságai között is mindig azon változatlan hűség és szeretet érzésétől lesz lelkesítve, mellyel alkotmányos szabadságáért s honáért hevülni soha meg nem szűnik.” A király így válaszolt: „A magyar nemzet hűségét köszönöm és kívánságait mielőbb sikeríteni óhajtom.”

Hosszas tanácskozás után Bécs úgy döntött, hogy a nádor kinevezheti Batthyány Lajost miniszterelnökké és megígérheti a magyaroknak azt, amit jónak és helyesnek lát, de egyúttal Lajos és Ferenc Károly főhercegek keserű szemrehányásokat tettek a nádornak, hogy miért engedte ide fajulni a dolgokat. „Te lész az oka, hogy Magyarországot elveszítjük” - mondta Lajos főherceg Istvánnak.

Március 17-én a király újra helytartónak nevezte ki a nádort és leirata így szólt: „Ő Felségének az országbeli távollétében a mostani nádor s királyi helytartó főherceg István helyettesíti.” Két óra múlva a nádor ezt jelentette Batthyáynak: „A nemzet óhajta teljesült. Én legnagyobb jutalomnak tartom, hogy ennek eszközésében nekem is volt némi részem.”

Batthyány Lajos gróf miniszterelnök a leirat felolvasása után kijelentette, hogy ilyen körülmények között nem vállalja a kormány megalakítását, mire a nádor e szavakkal felelt: „A mostani komoly és nagyszerű pillanatban - Magyarország döntő pillanatában - nem szabad visszalépnie.”

István március 17-én - tehát még aznap - miniszterelnökké nevezte ki Batthyány Lajost. Az ország örömmámorban úszott. Jósika Samu, erdélyi udvari kancellár március 21-én Bécsben azt a javaslatot tette, hogy nevezzék ki horvát bárná Josip Jelačić báró altábornagyot, aki eszköze lett a dinasztianak. István nádor március 24-én benyújtotta a császárhoz ún. „megemlékezését”, - amelyet sokan későbbben Karl Ludwig Grünne grófnak tulajdonítottak. Ebben a nádor leírta, hogy Pest-Budán anarchia uralkodik és ezen anarchia meggátolására három eszközt javasolt: 1. minden katonai erőt ki kell vonni az országból és azt sorsára kell bízni, hogy ott „a paraszt az urat és az úr a parasztot gyilkolja”; 2. Batthyányval kössön alkut a dinasztia a megmentendők miatt; 3. királyi biztost kell küldeni az országra pallosjoggal: rémuralmat kikiáltani és visszaállítani a Metternich-rendszert.

A harmadik lehetőségnél István felvetette, hogy ebben az esetben ő hidegen félreáll, kivonul az országból és többé nem törődik vele.

A bécsi államkonferencia tárgyalta meg az ügyet; ott volt Lajos és Ferenc Károly főhercegek, Windischgrätz, a három gróf miniszter: Ficquelmont külügyi, Kolowrat belügyi és Hartig tárca nélküli miniszter, továbbá báró Jósika Samu és Szögyény, Mayer v. Garvenegg kincstári alelnök és egy jegyzőkönyvvezető udvari tanácsos. Természetesen a harmadik pontot fogadták el a nádor javaslatára. Ebben a huzavonában Istvánnak nem teljhatalmú királyi helytartói, hanem futárszerep jutott Bécs és Pozsony között. Szögyény alkancellár naplójában ezt írta ekkor István nádorról: „dinasztikus érzelmeit soha meg nem tagadta és hűtlenségi gondolatoktól mindig csak olyan távol volt, mint az uralkodóház bármely tagja.”

A bécsi kamarilla - amelynek tagjai ekkor a következők voltak: Zsófia főhercegnő (Ferenc József édesanyja), Lajos, Albrecht, János és Ferenc Károly főhercegek, Latour, Kolowrat, Grünne gróf, Windischgrätz herceg és Metternich - miután a forradalom csendesedni kezdett, újra erőre kapott, és arra vette rá V. Ferdinánd királyt, hogy vonjon vissza mindent, amit a magyaroknak eddig megengedett és adott. A „magyar érzésű” nádor meghökkent. Nemcsak a következményektől félt, hanem a király adott szavának szentségét is féltette. Ezért Bécsben kért, bizonyított, ijesztett, bár még arra is nehezen tudta a királyt rávenni, hogy leiratot intézzon az országgyűléshez.

Az újabb királyi leirat a régebbihez képest mégis sokkal engedékenyebb volt. A nádor kérésére végül is a király április 7-én kinevezte az első független, felelős magyar kormányt és április 10-én személyesen megjelent Pozsonyban családjával együtt, és április 11-én berekesztette az utolsó rendi országgyűlést.

István főherceg a pillanatnyi adottságok mérlegeléséből azt a tanulságot szűrte le, hogy az udvarnak Magyarország esetében egyelőre változatlanul ragaszkodnia kell a tárgyalásos politikához, s ezt csupán „jobb idők jöttével”, azaz csak az itáliai és egyéb nehézségek leküzdése után lesz szabad felcserélnie a fegyveres erőszak politikájával.

Az udvar közben módosította leiratát, amely szerint a nádornak a király távolléte esetére biztosítandó teljhatalom csak a jelenlegi nádort illeti meg, s majdan utána következőket viszont, akik esetleg már nem az uralkodóház tagjai közül fognak kikerülni, nem illeti meg.

A pesti utcákon rohamosan terjedt az a követelés, hogy István főherceget (akinek a megnyilatkozásai közül a közvélemény természetesen csak a nyilvánosság előttieket ismerte) tegyék meg magyar királlyá, ami egyértelmű volt azzal, hogy Magyarország többé ne maradjon perszonális unióban Ausztriával.

Az osztrák császár Szögyény alkancellár aláírásával - a kinevezett magyar miniszterelnök mellőzésével - kinevezte báró Jelačić József ezredes horvát bánná, a nádor beleegyezésével. Gróf Batthyány Lajos nem akarta a dolgokat kiélelni, ezért nem avatkozott ezen ügybe. Jelačić április 18-án Zágrábba érkezett és átvette hivatalát Haulik György zágrábi püspök és báni helytartótól. Kiáltványt bocsátott ki, melynek értelmében: „Magyarok törnek rátok, hogy a nemzet szabadságát elvegyék... nem lesz szabad az atyának gyermekeivel, a férjnek feleségével, hanem csak magyarul beszélnie...

Eközben Bécsből is küldték a parancsot a délvidéki rácoknak, hogy tüzzék ki a lázadás zászlaját és kezdjék meg a magyarok elleni irtóháborút.

Kossuth július 11-i beszéde leleplezte a bécsi taktikát, de mégis a szigorú törvényesség útján maradt. Ausztria áprilisban hadat üzent a szardíniai királynak és a magyar kormányt felhívta, hogy e háborúban is a császárt támogassa és katonaságot is küldjön az olasz hadszíntérre. Emellett államadóságainak kiegyenlítése céljából 10 millió forintot is követelt, mely követelést a nádor is helyeselt.

A délvidéki lázadáshoz az erdélyi románok mozgalmi is járultak, melyeket Balázsfalván osztrák tábornoki segédlettel indítottak el május 15-én. Forradalom tört ki június 12-én Prágában is. Az orosz csapatok is bevonultak Moldvába, hogy bármikor készen álljanak a beavatkozásra.

Ilyen körülmények között nyitotta meg István nádor július 5-én az első népképviseleti országgyűlést. A parlament nem volt egységes. Kossuth látta a Bécsből vezetett aknamunkát - a kabinetben jóformán csak Szemere állott mellette. A többi miniszter bölcs mérséklet ürügye alatt kerülni kívánt minden összetűzést az osztrák kormánnyal, ámbar tetteiket átlátták. Batthyány kormánya lojális volt és megszavazta a segítséget az olaszok ellen. Széchenyi a többiek, főleg Kossuth ellen dolgozott, aki július 11-i beszédében látványos sikereket aratott.

Közben az olaszországi harctér az osztrákoknak kedvezően alakult. Július 25-én a Radetzky tábornagy vezette osztrák hadsereg döntő győzelmet aratott Károly Albert szárd király csapatai felett. Így a bécsi udvar már nyíltan léphetett fel a magyar kormány ellen. A munkában a főszerepet Ferenc Károly főherceg felesége, Zsófia hercegnő játszotta. A király ugyan „hivatalosan” megfosztotta Jelačićot június 10-i leiratában a báni méltóságától, június 19-én mégis megjelent Innsbruckban Zsófiánál és Ferenc Károlynál, ahol szívesen fogadták. A bécsi hadügyminiszter a Magyarország ellen vonulandó horvát seregnek pénzt küldött Bécsből, János főherceg pedig nyílt levélben a „Kedves Jelačić bán” megszólítást használta. Július-augusztusban Horvátországban nyíltan folyik a készülődés Magyarország ellen. A magyar kormány tudta és legális eszközökkel akart e feladattal megbirkózni akkor, amikor a horvátok már ágyúkat és puskákat készítettek.

Közben V. Ferdinánd augusztus 14-ei kelettel olyan királyi kéziratot küldött István nádornak, melynek értelmében visszaveszi tőle a június 26-án adott, az országgyűlésen hozott törvények szentesítésére vonatkozó felhatalmazást. Mindez István nádor tudatával történhetett, különben le kellett volna mondania nádorságáról.

Batthyány Lajos és Deák Ferenc Bécsben járva felajánlották István nádornak a koronát is, aki azt visszautasította. Kossuth „Irataim” II. kötetének 265-269. oldalán ekkor ezt írta: „...más megoldás arra, hogy a Monarchia továbbra is becsülettel fennmaradjon, nem volt, mint az, hogy Ausztria császára legyen Ferenc József, Magyarország királya pedig VI. István. Ez

államszövetség a két rokon uralkodó között megalkotta volna Európa egyetlen igazi nagyhatalmasságát és sok millió ember életét kímélte volna meg. Azonban ennek belátására István nem bírt eléggé átható értelemmel és erkölcsi komolysággal.” István azért tért ki Kossuth ajánlata elől, mert atyjának megesküdült arra, hogy nem fogja a Monarchiát kétfelé szakítani.

Már nem volt teljesen egyértelmű a lelkesedés az országgyűlés alsóházában sem, amikor elhangzott az a javaslat, hogy augusztus 20-án Szent István napot köszöntő delegáció menjen a nádorhoz. A deputációt mégis kinevezték és elküldték, erről rendre beszámoltak a lapok.

A híradások legérdekesebbike, amelyet a Márczius Tizenötödike közöl, hogy t. i. sajtópert indítottak a lap ellen, mert olyan híreket írt: István nádort a miniszterek provizórikus királlyá kiáltották ki, V. Ferdinándot pedig letették a trónról. Az ítélet: „A vádlott ellen perbefogásnak nincsen helye.”

Az augusztus 31-i királyi leirat, mely szerint a birodalom két része közötti ellentétet csak az osztrák kormány augusztus 27-i emlékiratában foglaltak alapján lehet megszüntetni, István főherceget lázas tevékenységre ösztönözte. Szeptember 3-áról 4-ére virradó éjszaka magához kérte a kormány Pesten tartózkodó tagjait, hogy őket is tájékoztassa a 31-én Bécsből hozzá küldött iratokról, s ezzel kikényszerítse haladéktalan lemondásukat, ami azután - úgy vélte - számára meglepetésszerű cselekvést tenne lehetővé, s egyszersmind törvényes ürügyet is szolgáltatna a hatalomátvételhez. Az azonnali puccskísérlet lehetősége egyelőre mégsem adatott meg István főhercegnek.

Közben királyi biztatásra a nemzetiségek lázongani kezdtek. Jelačić betörése után a helyzet kezdett válságosra fordulni. Ekkor mondta Kossuth, hogy az Ausztriával való harc esetén a miniszterekre bitófa, a nádorra a magyar korona vár. István nádor ekkor csakugyan közel állt újra a trónhoz. V. Ferdinánd határozatlan volt. Szeptember 4-én a király a június 10-én felfüggesztett Jelačić bárót hivatalosan is visszahelyezi báni méltóságába.

Az események most már gyorsan peregtek. Az egyik oldalon ott állt Jelačić teljes hadkészültségben, a másik oldalon a meghasonlott magyar kormány, a magyar területen levő csekély sereg vezér nélkül, mert szeptember 9-én gróf Teleki Ádám tábornok kijelentette, hogy nem hajlandó a császári csapatok ellen harcolni. Sőt, csapataival a horvát határszélről visszavonult, ezzel szabaddá tette az utat Jelačić számára.

Jelačić főserege - mintegy 30-35 000 ember - szeptember 11-én átlépte a Drávát. A hír felizgatta az országot, hiszen arról volt szó, hogy az ország egyik zászlósura, egyik társországbeli közigazgatási hivatalnok, a magyar kormány közege és alárendeltje a Monarchia túlsó felének hivatalos támogatásával betör az országba, hogy az ottani kormányt megbuktassa, esetleg az országot elfoglalja. A hírre a Batthyány-kormány lemondott.

István főherceg 1848. szeptember 11-én átiratban közölte a képviselőház elnökével, hogy a kormány feloszlott, majd hozzáfűzte: „A törvény értelmében gyakorlandó kormány gyeplőit kezembe vettem.” A nádori átirat hallatán Kossuth így nyilatkozott: „Én tagadom, hogy István főhercegnek joga lenne miniszteri ellenjegyzés nélkül parancsolni ezen országban. Ha ő ezt tenné, megszegné esküjét s a törvények iránti kötelességét.”

Szemere Bertalan azt indítványozta, hogy „nyilatkoztassa ki a képviselőház, hogy a nádor királyi helytartó rendelete törvénytelen.” Kossuth indítványára az országgyűlés küldöttséget menesztett a nádorhoz, hogy nevezzen ki új miniszterelnököt. Almássy Pál bejelentette, hogy a nádor „azon esetben, ha a ház bizodalját elvonná tőle, arra is kész lenne, hogy szeretett és imádott hazáját elhagyja.”

A nádori átirat felolvasása után nyomban szót kért a liberális képviselők egyik legtekintélyesebb vezetője, Bezerédj István, és kijelentette, hogy az ország kormányzatát a nádor a törvény értelmében a kormány lelépése után és ellenére sem veheti a maga kezébe, hanem azt továbbra is a lemondott miniszterek kötelesek gyakorolni mindaddig, amíg új, törvényes kormány nem alakul. Ezután Kossuth ünnepélyesen visszaült miniszteri székébe. István főherceg is kénytelen volt belátni, hogy a hatalom megragadására még nincs lehetősége. Abban azonban, hogy a hatalom most helyette Kossuthra szálljon át, semmiképpen nem óhajtott beletörődni. Jobb híján azt a megoldást választotta, amellyel eddig csak hitegette Batthyányt; a lemondott miniszterelnököt némi töprengés után magához kérette és újabb kormány alakítására szólította fel.

Batthyány elsődleges kérése az volt, hogy a császár Jelačićot utasítsa ki az országból. Ezt azonban a császár nem tette meg. Batthyány újra lemondott, de a Házban Kossuth felszólítására megint vállalta a kormányalakítást. Az új kormányban a régi miniszterekből csak kevesen maradtak. Miután Teleki Ádám tábornok szeptember 10-én elvonult a horvát határszélről, a dunántúli hadsereg vezér nélkül maradt. Kossuth szeptember 15-én azt indítványozta, hogy miután a nádor főhivatalánál fogva az ország főkapitánya, menjen le a sereghez és vegye át a főparancsnokságot. Ennek értelmében meg is kérték Istvánt, aki ismét kijelentette, ha a nemzetet mindenki meg fogja csalni, ő halála után is tisztán akarja a maga emlékét fenntartani.

István elfogadta a hadsereg fővezerségét, amely az osztrák kormány által támogatott horvát sereggel volt hivatva megverekedni. A nádor még bízott benne, hogy valahogyan elsimíthatja az ellentéteket.

István főhercegnek a dunántúli katonai táborban való megjelenése nem csekély akadályokat gördített az ellenforradalom útjába. Miért is Bécsből a főhercegnek sietve utána küldtek egy királyi kéziratot, s ebben kereken megtiltották neki, hogy harcba bocsátkozzék Jelačić-tyal. Ez pedig világossá tette előtte, hogy ha továbbra is ragaszkodnék az ország javát mindenek fölé helyezendő nádor szerepéhez, akkor tevékenységéből az ellenforradalomnak már nem annyira haszna, mint inkább kára származnék.

„A német legyen német, a magyar legyen magyar, a szláv szláv” - mondta Jelačić szeptember 21-én tisztjeinek, midőn Szemes falunál, a Balaton partjánál várakozott István nádorra, aki a bánnal személyesen kívánt alkudozni. De mégsem a „szláv eszme” vezérelte Jelačićot a Balatonhoz. Tisztjeit biztosította, hogy semmi sem lesz a békülésből, ha a magyar miniszteriumot bele nem vonják az osztrákba. Szeptember 19-én a király maga is örömét fejezte ki, hogy István nádor békíteni ment a táborba. Jelačić e kézirat alapján ígért találkozót. De most azzal a kifogással, hogy a Kisfaludy-gőzössel - melynek fedélzetén kellett a találkozásnak megessnie - a magyarok foglyul vihetik, követelte a főherceg partraszállását, mire a nádor sértődötten távozott. Egy másik verzió szerint a dőlyfős horvát lázadó, amikor a nádor tárgyalni akart vele a hajón, nem is fogadta a nádort.

Másnap (22-én) a vezérletet Móga János altábornagynak adta át a nádor, és visszatért Budára. Batthyányval titkon közölte, hogy az udvarból táviratilag azt a kérdést vette, nem tartja-e helyénvalónak az országból távozást. S anélkül, hogy a táviratot felmutatta volna, szeptember 23-án összecsomagolta némi holmiját és éjjel öccsével, József főherceggel Bécsbe távozott és lemondott nádori tisztjéről.

Az udvari körök, átlátva a helyzetet, úgy döntöttek, hogy a továbbiakban már nem érdemes törekedniük a látszat megőrzésére, egyszerűbb lesz, ha a nádori szék megürülése után Jelačićot nevezik ki Magyarország polgári és katonai kormányzójává, a magyar országgyűlést pedig azonnali hatállyal feloszlatják. Szeptember 25-én uralkodói nyílt parancs érvényteleníti Batthyány miniszterelnöki megbízatását. Királyi helytartóvá Majláth György országbíró

nevezték ki, a Magyarország területén állomásozó csapatok főparancsnokává pedig Philipp Lamberg altábornagyot.

Bécsben a nádor még ezután is el akarta simítani a dolgot, azonban a király rendeletére azonnal el kellett hagynia az országot. Nem tudta meggyőzni sem a királyt, sem a kormányt. Tudtára adták, hogy viselkedése és a fővezérség elvállalása a király neheztelését vonta maga után. Az udvari körök mindenütt hidegen fogadták. Elutazott Schaumburgba és a nyilvános élettől teljesen visszavonult.

István főherceg tehát megszökött a csekély számú hadsereg éléről, Jelačić pedig ott állt másfél menetnapnyira a fővárostól, jól felfegyverzett, osztrák tisztek által vezetett nagy hadsereggel. Maga a nádor indítványozta régebben, hogy Bécsből pallosjoggal felruházott királyi biztost küldjenek az országba, hogy az Kossuthot és a többi hazafit, ha kell, minden formáság mellőzésével elfogathassa és kivégeztethesse. Íme, eljött a lehetőség.

István szökése után bizottságot küldött ki a Ház iratai átvizsgálására. Ekkor találták meg azt a felterjesztést, amelynek 3. pontja alapján küldték Lamberg altábornagyot Pestre, akit a felbőszült pesti nép felkoncolt. István ugyanis biztosra vette, hogy a védtelenül álló Magyarország meghódol Jelačić hadai előtt.

A bécsi reakció eddig is csak István főherceg; miatt tanúsított bizonyos habozást elhatározott szándékainak keresztülvitelében. Az udvar attól tartott, hogy a nemzet királlyá kiáltja ki István nádort, amint Jelačić Pest-Buda alá ér. A nádor népszerűsége azonban szétfoszlott, amint híre ment, hogy még hivatalos kihallgatást sem nyerve, lemondott a nádorságról. A nép elhitte, hogy felülkerekedett benne a főherceg, és a koronát magával vitte. Ennek igaztalan voltáról csak a hivatalos szemle nyugtatta meg. Az utolsó magyar nádor végül is száműzetésbe ment a nassau Schaumburgba.

István nádor 1848. szeptember 12-én kelt és gróf Batthyány által ellenjegyzett írásban még így szólt a magyar néphez: „A király és a haza ellenségeit ellenségeimnek tekintem; az ország törvényeit, alkotmányát, szabadságát minden ellenség ellen erőmhöz képest megvédeni, fönntartani el vagyok határozva, miként azt királyomnak és nemzetemnek esküvel fogadtam, s miként ezt mint nádor és királyi helytartó kötelességemnek ismerem.” Ezt követően 11 nap múlva megszökött.

Kossuth később ezt írta róla: „Ő sokat vétett a „haza” ellen, amint hátrahagyott irataiból megtudtuk.” „Én rokonszenves részvétellel kísértem elzüllött életét s a helyett, hogy pálcát törnék nevének emléke fölött, bánatos megilletődéssel mondom: nyugodjanak békében az életcél vesztett korán elhunytak porai.”

Nézzük, hogyan tükröződnek a fenti események a napi sajtóban:

A Márczius Tizenötödike szeptember 24-én jelentette: „Seregeink szerencsés helyzetének hírére a tegnapi este igen derülten folyt le... Az éjjel István nádor a táborból megérkezett. Úgy beszéltek, hogy a herceg a balatoni gőzösön Jellasiccsal vélealkudozás végett, egybetalálkozott volna, ez azonban nem igaz, még pedig mint mondják akként nem igaz, hogy Jellasics volna az, ki e találkozást elfogadni nem akarta.

Reggeli tíz órakor a képviselők házában hallottuk a második újságot, hogy a nádor még hajnalban Bécsbe utazott.” Szeptember 27. István herceg lemondott! Némellyek szerint azonban lemondását némi feltételekhez kötötte...” Ugyanazon a napon, délután 5 órakor: „A városban csaknem mindenki ismeri a bécsi híreket, mellyek keserűen mondjuk megvalósultak. - István herceg feltétel nélkül mondott le...”

Pesti Hírlap, szeptember 29. „Tudva vannak olvasóink előtt a legújabb bécsi hírek, a cselszövő camarilla újabb merényei. István főherceg nem nádor, nem királyi helytartó többé. Magas hivatalát, mellyet nem a fejedelmi kegyelemből nyert, hanem a magyar nemzet bizalmából, a bécsi ármányok következtében letette; s lemondott egyszersmind azon hatalomról, mellyel őt, mint a hontól távollevő király helytartóját, a közelebbi törvényhozás felruházta. Oly hivatal, melly csak akkor szünhete meg, ha a fejedelem lakását Magyarországra tette volna által.”

1848. október 4-én jelenti a Márczius Tizenötödike, hogy István herceg Schaumburgban van.

Az október 10-i képviselőházi ülésen Kossuth Lajos két javaslatot terjesztett elő, ezeket kivonatosan valamennyi lap közölte, részletesen a Kossuth Hírlapja. A szeptember 11-én megjelent 88. számból idézzük az országgyűlési jegyzőkönyvet: „Kossuth Lajos: Egyébiránt vannak némelly tárgyak, mellyekre nézve a ház intézkedését felkérni bátor vagyok. 1-ször Méltóztassanak a nemzet nevében megparancsolni: hogy a külföldön levő seregeink haza jöjenek; s ennek sikeresítésére a honvédelmi bizottmányt megbízni (Helyes). 2-szor Miután olyan időket élünk, midőn a hazának minden egyes polgára egyáltalában nem vonhatja magát ki azon kötelesség alól: hogy a körülmények szerint személyesen is részt vegyen a haza megmentése terhében - most nincsen idő arra, hogy külföldön sétálgasson valaki (közhelyeslés); s még kevésbé van idő arra, hogy valaki külföldi sétálgatásait a camarilla conspiratióira használja. Annál fogva, jónak, szükségesnek és természetesen találnám elhatározni...: a külföldön tartózkodó magyaroknak, akár birtokosok, akár nem, megparancsoltatik: hogy mindenki 15 nap alatt haza jöjjen, különben ezen nem jövés által ha az ország iránti polgári kötelesség alól magát kivonja, a törvény szerinti következéseket magának tulajdonítsa. (Helyes).”

Ez az előterjesztés, amely a képviselők egyhangú helyeslésével találkozott, Nyáry Pál azon bejelentése után tétetett, hogy a „bécsi dynastia a hozzátartozókkal megszökött.” Az előterjesztést határozathozatal követte: „a nádor, melly elmozdíthatatlan hivatal különben is, midőn a tábort oda hagyta s a legveszélyesebb percben elmenetele által semmivé tenni igyekezett az ország azon sarkalatos törvényeit, hogy külföldről nem kormányoztathatunk, hanem itt kell lenni a király képviselőjének, ki az országot ott kormányozza, midőn ezt tette, más részről a tábort oda hagyta, a legszentebb kötelességeit sértette meg, és mivel azokat megsértette, annak kimondását, hogy a millyen nagy volt a remény, mellyet iránta tápláltunk s nagy volt a bizalom, mellyel ott azon magas székbe helyeztük, úgy ezen cselekedete, közte és a magyar nemzet közt ledönthetetlen elválasztó falat emelt (helyes...) Elnök. Végzésileg kimondja: hogy a nádor a legnagyobb veszedelem közepette hagyván el a tábort, ezen tette által, a közte és a magyar nemzet közt volt minden viszony megszakadt.”

A harci események között is sokat foglalkozott még a sajtó a nádor személyével, közölték Szemere Bertalannak egy kiáltványát, amely így kezdődött: „István a volt nádor hihetetlen hazaáruló”; beszéltek az elfogott levelekről, melyekben a bécsi udvar előre tájékoztatta a nádort támadási terveiről. Szemere röpiratát a Márczius Tizenötödike közölte, a levelekre a Közlöny hivatkozott, s ígérte, hogy részletes ismertetést ad, de az ügyre nem tért többé vissza. A Márczius Tizenötödike 293. oldalán található hivatkozás a Közlönyre téves, annak 180. számában nincs utalás az elfogott levelekre.

A szabadságharc leverése után István főherceg nem kapott helyet a magyar sajtóban. Az időnként Magyarországra eljutó rövid híradások semmitmondóak voltak, egy visszavonultan élő magánzó napjairól tanúskodtak, ásványgyűjtését és vadászatát írták le. Európa sajtója a legmagasabb udvari híreket tálaló rovatokban foglalkozott vele: István főherceg és a szász-weimari nagyherceg vadászaton voltak a zillbachi erdőségekben, ahonnét a mulatság végeztével rövid időre Wartburg várába tértek be (Illustrierte Zeitung, 1859).

A következő esztendőkből a magyarországi közvélemény a kiegyezés lehetőségeit latolgatta, az újságok napihírei többnyire erről szóltak.

Legtalálébban Pulszky Ferenc foglalta össze István főherceg, nádor jellemét, amikor így írt: „István főherceg egyhangúan s lelkesedve lett kikiáltva nádornak. Megjelenése rokonszenves volt, beszélt magyarul folyékonyan, ha nem is szabatosan, karcsú magas alakja, hosszúka halvány arca, melyben hiányzott a Habsburgok vastag ajka, érdekessé tették; tudtuk, hogy szereti a népszerűséget; beszélték, hogy feltételeket mert szabni a bécsi kormánynak, mielőtt ráállt, hogy a helytartóságot elfogadja, s így szívesen elhitettük magunkkal, hogy erélyes is tudna lenni, s ezen erélyességet a magyar nemzet érdekében érvényesíti, mert magyarnak tartotta magát, mint József főherceg egész családja. Nem akartuk elhinni, hogy minden benyomást elfogadni kész, nem tudtuk, hogy jelleme engedékeny, s hogy Lajos bátyjának ridegsége, Metternich tapasztaltsága, s Kolowrat bürokrata formái előtt mindig meghajlik, mint a nádszál; hogy amire Pozsonyban elszánta magát, azt a minisztereknek csak habozva adja elő, hogy már első ellenvetéseikre feladja álláspontját, s keres középutakat, s módokat. Önállásra nem tudott emelkedni, s amint ezt észrevették, eszközül használták föl úgy Pozsonyban, mint Bécsben. Rövid, zivataros pályáján csakhamar kellett tapasztalnia, hogy a főherceg s a nádor sokszor ellentétbe jönnek egymással s nem lévén képes ezen ellentétet kiegyeztetni, egy rövid év után önként letűnt a politikai színpadról, s nem hagyott semmi nyomot maga után.”

István főherceg 18 évig élt Schaumburgban. Ásványokat gyűjtögetett, jótékonykodott és sok magyarral levelezett. Ha Magyarországon valami kedvező esemény történt, a nádort azonnal értesítették erről. Ottani társadalmi életéről Josef Anders életrajzírója alig ír, levelezéseiből és más forrásokból azonban értesültünk ezekről. Kapcsolatait a magyarországi ókonzervatívokkal megőrizte. Különc magánzóként élt. Noha az európai lapok olykor-olykor fölemlítették nevét, a magyar sajtó nem foglalkozott vele.

1866-1867-ben gyakran panaszkodott a gyomrára. Orvosa Josef Skoda és Theodor Helm volt, ők tüdőbajt állapítottak meg nála. 1866. év végén orvosai a kellemesebb klímájú Mentont ajánlották neki a téli hónapok idejére.

Meglepő volt a híradás István főherceg betegségéről, melyet már régóta tartónak írtak. 1867. január 27-én már így szólt a Vasárnapi Újság híradása: „István főherceg betegsége Mentonból Bécsbe érkezett tudósítások szerint, veszélyes fordulatot vett.” (A tudósítások mindig Bécsen keresztül érkeztek.)

1867. február idusa utáni napokban örömnünetet ült az ország; az „alkotmány újjáélesztésének örömnünetét”. Hálaadó istentiszteleteket tartottak szerte az országban, köszöntő távirat ment Deák Ferenchez, üdvözlések az újonnan kinevezett felelős miniszterekhez; a fővárosban esténként jótékony célú díszhangversenyt rendeztek.

A Vasárnapi Újság 1867. február 18-i számában az örömnünetek utáni oldalon a következő rövid hírt olvashatták az emberek: „István főherceg Magyarország 1847. nov. 12-én egyhangúlag megválasztott nádora febr. 19-én délután 3 órakor élte 48-dik évében Mentoneban meghalt. Apja népszerűségét örökölte, a magyarok osztatlan bizalmát bírta egy ideig, s hogy később meghasonlásba jött honfitársaival, a fölött bizonyára nem ravatalánál mondhatunk ítéletet, hanem a történelemre kell azt bízunk.”

„A holt tetem Budára hozatott az apai és testvéri porok mellé, mint végrendeletében (1857-ben) határozottan kifejezett óhajta vala” - írta a Vasárnapi Újság 1867. március 3-i száma.

Mérsékelt hangvételű volt valamennyi nekrológ is - bár mint az itt idézett Vasárnapi Újság -, csendes nosztalgiával említik fel egykori népszerűségét. „Megdöbbenő hatást szült azon, bár magában nem váratlan, de hirtelensége által mégis meglepő gyásztudósítás, hogy István

főherceg, Magyarország egykori nádora és királyi helytartója, február 19-én megszűnt élni... A kép, melyet itt adunk, 18-19 év előtt a legnépszerűbb volt a hazában. A palotától a kunyhóig, a díszteremtől a falusi csapszékiig, ivóházig, minden falon ott függött; mindenütt szerették s tisztelték. Azután keményen ítélték meg, letépték, a lomtárba került, elfelejtették. Most, a koporsó mindent kibékítő tekintete előtt háttérbe vonulnak a keményebb indulatok. Tizennyolc év, s a történelem sokat enyhített az ítéleten; s a gyászravatalon fénylő czimeren könnyeink csillognak, s a régi képet elővesszük, letöröljük róla a port s mocskot... Az életerején rágódó betegség, hosszas, de gyógyíthatatlan mellbaja, évek óta már eljegyezte a halálnak a még legszebb korában levő férfit...

A hazai föld nyögve dobban meg, midőn egykor oly ünnepelt fiát, most megtörve, élettelenül fogadja keblébe. Legyen neki könnyű az anyaföld! Emlékezetével béküljenek ki a szívek! Ő pedig, annyi vizsály után, jobb hazába térve, tekintsen megnyugodott mosolyal alá a magosból, és lássa nagyinak, szabadnak, boldognak a hazát, melyért oly soká vérzett belsőleg szíve.”

Ugyanezen nekrológ közölte még Batthyány Lajosnak egy megállapítását, amelyet azokban a kritikus időkben tett volna: István nem bécsi parancsra hagyta el Magyarországot, bensőjében a családtag és államférfi harca dúlt, mely harcból a családhoz s annak hagyományaihoz ragaszkodó ember került ki győztesen.

Azt vélnénk, császári rokonai meghálálták ragaszkodását. Ezt azonban megcáfolni látszik egy levél, amelyet 1909-ben tettek közzé akkor, amikor az érintett szereplők nagyobb része már halott volt. (A levelet István 1864-ben írta öccse, József házassági terveinek kapcsán.) A címzett Károlyi László, József nádor egykori titkára, ki a kapcsolatot Istvánnal mindvégig tartotta. „Kedves Károlyim! Bécsből március 31-ikéről keltezett levelét megkaptam, de soha színét nem láttam annak, a melyre ebben hivatkozik. Mivel nem sejthetem, mit kérdez Ön abban, természetesen a legjobb akarattal sem válaszolhatok soraira és csak csudálkozhatom, hogy bár tizenhat éve lakozom Schaumburgban, a posta még most sem mindig találja meg a kastélyt. - Épen az utóbbi időben nemcsak az Ön levelével jártam így, hanem másokéval is és csodálatosképen mindig csak érdekes és fontos levelek tűnnek el nyomtalanul!” (Vasárnapi Újság, 1909.)

1977. október 3-án a nádori kriptá felnyitásakor István nádor szarkofágjának tetején a kőlapok el voltak húzva, a rézkoporsó fedele fel volt törve. A kívülről zöld brokátkereszttel borított és belül horgannyal bélelt tölgyfa koporsó tetején levő nagy zárólapokat felfeszítették. A kifosztásnál lángvágót használtak, ezért a tűztől nemcsak a ruha egy része, hanem István nádor teste is részleges kárt szenvedett. Az igen súlyos kettős koporsót kiemeltük és átvittük a B-csarnok középső részébe, ahol az igen erősen lecinezett rézkoporsót szakemberünk kinyitotta. István nádor külső és belső koporsóját a mentoni ravatal után - nyilván az egészségügyi rendelkezések miatt - lecinezték, illetve lecsavarozták, az egész testet a mentoni balzsamozás után mi láthattuk először. A koporsó lecinezése annál szokatlanabb volt, mivel a Habsburg-ház szokása szerint az elhunytakat temetés után kulccsal záródó koporsóba tették és a sírboltban többször is felnyitották. A szertartásos átadó szöveg így szólt: „Ekkor a főudvarmester megkérdezte a guardiánt, hogy felismeri-e az elhunytban a felséges herceget? Majd így szólt: átadom önnek az Istenben boldogult fenséges főherceg holttestét. A guardián válasza: a legfenségesebb holttest köteles gondviseléssel jól meg fog őriztetni nálunk. A koporsót ezután újra kulccsal bezárták. Az egyik kulcsot megtartotta a főudvarmester, a másik a guardiánnál maradt.” Ez a formula István nádor esetében elmaradt.

A vastag vörösrézből készült koporsó felnyitása után a tölgyfakoporsó tetejével nem volt gondunk, mert az viszonylag könnyen felnyílt. Ott feküdt előttünk István, az utolsó magyar nádor:

István Ferenc Viktor
Ausztria főhercege
Magyarország nádora
és királyi helytartója
Született 1817. szeptember 14-én
Megg halt 1867. február 19-én

(Ez a latin nyelvű felirat volt olvasható a vörösréz koporsó tetején, a fej fölötti részen.)

A kétszeres kifosztás miatt a nádor arci része erősen sérült, kezeit letörték. István feje a koporsóban kissé jobbra hajlott. A koporsó belseje puha, vattaszerű anyaggal volt kibélelve; egész testét ilyen anyaggal tekerték be körkörösén, nyilvánvalóan azért, hogy a hevenyészett balzsamozás után ez az anyag testnedveit elszívja. Nem tartották meg a múlt században szokásos és a nádori család többi tagjánál is betartott előírást, hogy 48 órán keresztül ne nyúljanak a halotthoz. István testét a halál utáni nap már bebalzsamozták.

Az egész testet kiemeltük a koporsóból és szakszerűen előkészítettük a szállításra, majd a Magyar Tudományos Akadémia Kutatást Ellátó Szolgálat gépkocsiján az MTA Régészeti Intézetébe szállítottuk. Az azonosítási munkát Nagy Judit ruharestaurátor, Juhász Etelka, Hunyadi Károly és több munkatárs jelenlétében kezdtük el. A munka egyes fázisait rögzítettük.

A megcsonkított test jobb oldalán, az idők folyamán részben elpusztult ing fölött valaha fehér - ma már csak krémszínű - mellény volt, amelynek bal fele a kifosztás következtében csonka maradt. Amikor jó megvilágítás mellett a mellényt megvizsgáltuk, a jobb alsó bordaívек közötti részen szemmel látható kerek lyuk volt, amely körül - a külső felszínen kisebb, a belső felszínen nagyobb területen - barnás foltot fedeztünk fel. A mellényt óvatosan levettük; alatta a balzsamozáskor felnyitott mellkasi rész széle volt, amelyen jól látszott a mellényen talált nyílás folytatása. A mellcsontot a balzsamozáskor kivették, majd a testüregbe helyezték. Ezen is az imént említett barnás elszíneződést találtuk.

István nádor halotti ruhája jelentős mértékben elpusztult. Fehér piké mellényének jobb oldali részét viszont épen őrizte meg számunkra az idő. Nadrágjának egyik zsebe és a derékrész bélése maradt meg. A rajta levő szövetfoszlányokból fekete anyagra lehetett következtetni. Cipőjének első része és talpa teljesen megkeményedett állapotban maradt. Koporsójában kis hímzett virágocskát helyeztek el, mint ikertestvérének, Herminának a koporsójában is. István környezete nyilván tudta, hogy ezt a kis virágot be kell tenni a koporsóba. A mellény teljes restaurálása azóta megtörtént és a Budapesti Hadtörténeti Múzeum kiállításába került.

A test balzsamozása hevenyészett és gyors volt. A bőr a testfelületnek csak egy részén maradt meg, így a koponyán szinte sehol sem találtunk bőrt. A hasüregből a belső részeket kivették, helyüket száraz rozmaringgal, levendulakötegekkel és más növényekkel töltötték ki. Korabeli leírásokból tudjuk, hogy István nádor belső részeit - Habsburg szokás szerint - külön kettősfalú rézurnába, szívét pedig ezüsturnába tették, és testével együtt hozták haza és helyezték el a nádori kriptába. Ezek az urnák nem voltak a koporsó mellett, amikor a kriptába behatoltunk, és később sem kerültek elő. A boncolás szabályaitól eltérően a fejtetőt nem nyitották meg, lehetséges, hogy a „boncolás” kizárólag a mumifikálásra korlátozódott.

István nádor életét halála után - amint már említettük - Josef Anders írta meg Wiesbadenben, 1868-ban megjelent könyvében. A kötet a mindenki által jól ismert életrajzi adatokon kívül részletesen foglalkozik a nádor halála előtti másfél évvel. A közel 30 évig nála szolgáló hű inasától semmiféle információt nem közöl, annál inkább támaszkodik a nádor mellé 1865-ben helyezett udvarmesternek („Kammer Vorsteher”-nek), Wratislawnak az adataira. Az életrajzíró különösen sokat foglalkozik betegségekkel; bizonygatja, hogy halála előtt milyen beteg volt; hol a tüdejére, hol pedig a gyomrára. Szövegében többször ír „sötétbarna hajáról”, „magas, széles homlokáról”, „kicsi sötét szeméről”, „markáns orráról”, „szép és egészséges fogairól”, „hegyes férfias álláról” és „feltűnően kicsi lábáról”.

Az alaki embertani vizsgálatokat a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében végeztük el. Termetét 170,3 cm-nek határoztuk meg. A nádor csak részben hasonlított édesapjára; sötét színekkel - éppúgy, mint ikertestvére, Hermina - valószínűleg édesanyjától örökölte. Testalkata vékony, törékeny, gracilis volt. Mellcsontja nagyobb és szélesebb volt az átlagosnál és meghaladta az átlagos variációs szélességet.

A koporsó kinyitásakor mindkét alkarja hiányzott oly módon, hogy a jobb oldali felkarcsont könyökízületi része ép maradt, míg a bal oldali felkarcsont területén a bőr és a lágyrészek mindenütt pergamenszerűen beszáradtak, zsugorodtak, barnásfekete színűek maradtak. Hasonló képet mutattak az alsó végtagok lágyrészei is. A nagyrészt megtartott alsó végtagok beszáradt bőrre ruhamaradványra emlékeztető szövetanyag tapadt.

A röntgenvizsgálat során a gerinc, a medence, mindkét combcsont és lábszár, valamint a felkarcsontok nyílrányú felvételén kóros eltérést nem lehetett látni (részlet az igazságügyi orvostani vizsgálati jegyzőkönyvből). Az ábrázolt csontok alakja és szerkezete normális volt. A csípőízületek, a sacroiliacalis ízületek, valamint az intervertebralis spatiumok tágasságbeli differenciát mutatnak. A törzs lágyrészeiben vagy a csontokban fém intenzitású idegen anyag nem mutatkozott.

István nádor egészségi állapotáról és betegségéről Josef Anderstől sok adatot olvashatunk. Eszerint a főherceg éveken át - leszámítva néhány nagyobb testi megerőltetést - igen jó egészségnek örvendett. A Hessen kasseli tartományában 1865-ben megtartott vadászatról azonban rossz egészségi állapotban tért vissza. Az orvosa, valamint a konziliáriusok tüdőgümőkórt állapítottak meg, a főherceg azonban azt hitte, hogy mindkét orvosa tévedett, és bajainak forrását gyomorbántalmainak tulajdonította, melyek az utóbbi időben szintén kínozták. Ezért néhány fürdőkúrát vett Sodenben, Weilbachban és Karlsbadban. Időközben az orvosi vélemények is megoszlottak, mert egyesek tüdőfolyamatnak, mások valóban gyomorbajnak tulajdonították a főherceg betegségét. Miután 1865-ben a fürdőkúráról hazatért Schaumburgba, beleegyezett, hogy az 1865-1866-os téli szezont melegebb éghajlaton töltsse. Ez azonban a várt javulást nem hozta meg. Az 1866-os nyár folyamán állapota időszakosan javult, de csak rövid időre. Ezért Bécsbe ment, ahol az akkori Európa leghíresebb orvosai vizsgálták meg. A professzorok - Josef Skoda, Löschler és Theodor Helm - nem ajánlottak gyógyszeres kezelést, hanem azt javasolták, hogy a telet az igen kedvező klímájú Mentoneban - Nizza mellett - töltsse. Szeptember 30-án utazott Mentonba, de az állapota folyton rosszabbodott; ájulásszerű rosszulletekkel küszködött, melyek az utazását is igen megnehezítették.

A közlés szerint Mentoneban „már nagyon ritkultak azok a napok, amikor aránylag jól érezte magát. A láz és a hidegrázás mind gyakrabban ismétlődött, és az állandó lázas állapot teljes gyengeséget eredményezett.” A közvetlen környezetéből szóló egyik levélben ez állt: „erejének egyre növekvő fogyatkozása, növekvő légzési nehézségek, álmatlanság s még sok egyéb súlyos betegségi szimptoma arra enged következtetni, hogy a vég már nem lehet messze.”

Az igazságügyi orvos szakértők munkája ezen esetben két témára korlátozódott. Lontainé Santora Zsófia, Susa Éva és Varga Tibor orvos szakértők a mellény és a test vércsoport tulajdonságait azonosították, majd Szabó Árpád a további azonosításokat végezte el. Nyomtatásban megjelent munkájukból néhány részlet: „A vizsgált férfimellényből csak a jobb oldali karkivágással összefüggő fazon és a hát anyaga maradt meg épen, a többi részek hiányoztak. A mellény anyaga a hiány felé eső szélén szenesedett, karéjzott. Fazonja vászonszerű (piké?) anyagból, bélése valószínűleg selyemből készült, közöttük pedig gyapotszálnak tetsző réteg van. A fazonnal összefügg a sálgallér jellegű plasztron, a gallér egésze s mindezek bélése. A mellény színe piszkossárga, háta szennyeződéssel átitatott. A fazon jobb szélén a mellény anyagával bevont gomb is fellelhető.

Az épen maradt fazonon az oldalvarrástól 13,5 cm-re, a vállvarrás alatt 28 cm-re szabálytalan alakú 13x15 mm nagyságú szövethiány található. Az anyaghiány közepe és felső széle szabálytalan félkör alakú, az átmérője 8 mm. Ez alatt, illetve ettől oldalt helyezkedik el az anyaghiány további alakatlan része. Az anyaghiány szegélyén csaknem körkörös, rozsdabarnán beszáradt, helyenként pikkelyszerűen megvastagodott szennyeződés van közel 5 mm szélességben. Az anyaghiánytól 2 cm-re jobbra és lefelé 2,5x5 cm nagyságú szabálytalan, térképszerű hasonló szennyeződés tűnik szembe...

A mellény sérülésre gyanús részét egyrészt fénymikroszkóp alatt vizsgáltuk, másrészt a sérülés szomszédságának szennyeződését biológiailag és kémiai elemeltük. Ezenkívül az ép és sérült mellényrészletekből, tovább a holttesten észlelt sérülés gyanús, valamint az ép területekből mintákat vettünk, majd az előkészített anyagot elektronmikroszkóp-letapogató (scanning) üzemmódjában vizsgáltuk... Az anyaghiány szomszédságában talált szennyeződést és a vércsoport-meghatározást két egymástól független módszerrel végeztük el, és pedig abszorpciós, illetőleg az abszorpciós-elúciós módszerekkel...

A mellény vérszennyeződéséből mindkét módszerrel egyértelmű „A” vércsoport-tulajdonságot határoztunk meg. Megemlítjük, hogy a holttest csontjaiból „A” (Rh/D) pozitív vércsoportjelleg volt meghatározható.”

Az igazságügyi orvosszakértői jegyzőkönyv a vizsgálatokat a következőkben összegzik: „A véres szennyeződésen kívül (a mellényen) más idegen anyag még mikroszkóposan sem volt kimutatható. A mellény szövetének letapogató elektronmikroszkópos vizsgálata az elemi szálak egy részén rövid ideig tartó hőhatásra utaló zsugorodást, gyűrődést mutatott. A holttest boncolásának metszésében a mellkas bőrén, illetve a VI. jobb oldali bordán kör alakú anyaghiányrészlet észleltünk, amelynek szélein makroszkóposan finom, csillogó, szemcsés szennyeződés volt. A bordacsont területéről a vörösvértesteket mikroszkóposan kimutattuk, az anyaghiány széleiről pedig a holttest vérével azonos csoportú vörösvértesteket lehetett kioldani. A scanning elektronmikroszkópos vizsgálatkor az anyaghiány falában részben beszáradt vérelemeknek, részben fibrinhálózatnak is megfelelő anyag mutatkozott, amelyek mellett a mellény szövetének elemi szálaival azonos, enyhén zsugorodott szálak ékelődtek az anyaghiány szöveti struktúrájába. A felsoroltak olyan lövési sérülésre utalnak, amely a testet előlről, a viselt mellényen át 100-120 cm-nél távolabbról érte. A lövedék a csontos mellkasfalat sértette ugyan, de a testen nem hatolt át, illetve nem ékelődött a test szöveteibe. A kimutatható vörösvértestek, illetve a sebfalban valószínűsíthető véralakelemek és rostonya jelenléte alapján azt kell mondanunk, hogy a lövés a testet élőben érte.”

A nádor erőszakos halálának akár történelmi, akár lélektani okára a korabeli források alapján nem lehet következtetni. A halál oka lehet véletlen baleset, ismeretlen okból (pl.: haszonszerzés) elkövetett gyilkosság vagy valamilyen magánbosszú.

István nádor halálát illetően kettősséggel állunk szemben: 1. Az igazságügyi vizsgálatok, melyeknek hitelességében nem kételkedhetünk. Munkájuk eredményéről hivatalos közleményben számoltak be és sok száz oldalas igazságügyi jegyzőkönyvvel dokumentálták. 2. Ezzel szemben áll a kérdés: cui prodest? Kinek volt érdeke egy számkivetett, a politikai életben szerepet már nem játszott, amúgy is súlyos beteg embert megölni? E kérdéskörre - mivel ez meghaladja kompetenciánkat - történész szakemberek gondolatait közöljük kiegészítve azzal, hogy mi sem tudjuk, miért ölték volna meg az utolsó magyar nádort. Munkánk eredményét sem az nem befolyásolta volna, ha igazolni tudjuk, hogy a főherceg „tüdőbajban” halt meg, sem az nem befolyásolja, hogy igazságügyi kollégáink nem ezt állapították meg. Természettudományos képzettségű emberek lévén, nem vagyunk elfogultak sem a Habsburg-dinasztia mellett, sem ellene, viszont a tényeknek hiszünk egyedül.

Idézzük Katona Tamás történész érveit: „István főherceg életének utolsó éveiben igen rossz egészségi állapotban volt. Utolsó fényképeiről egy csonttá-bórré aszalódott, halálra vált ember néz ránk. Éppen betegsége miatt tölti 1866-1867 telét az enyhe éghajlatú riviérai üdülőhelyen, Mentonban. A főherceg itteni életkörülményei nem nagyon teszik elképzelhetővé a baleset (például vadászbaleset) okozta halálát. Marad a párbaj, illetve a gyilkosság lehetősége.

Az utóbbinak elvileg elképzelhető valamilyen politikai indítéka, elsősorban a Habsburg-család érdekében elkövetett merénylet, hiszen a főherceg halála kísértetiesen egybeesett az osztrák-magyar kiegyezéssel. Gondoljuk csak meg: 1867. február 17-én állítja helyre Ferenc József az alkotmányt és nevezi ki Andrássy Gyula grófot magyar miniszterelnökké; február 19-én terjeszti elő Andrássy a kormány tagjainak névsorát, és ugyanezen a napon hal meg Mentonban a volt nádor. Kézenfekvőnek látszik tehát a gondolat, hatásos is, tetszetős is, de ha egy kicsit alaposabban szemügyre vesszük, egykettőre kiderül, hogy teljességgel valószínűtlen.

István főherceget 1848. után teljesen elszigetelték nemcsak a magyar, hanem az osztrák politikai élettől is. Egy évtizedig anyjától örökölt németországi kastélyában élt, a lábát sem tehetette a Habsburg-birodalom területére. Amikor Rudolf trónörökös születése után, 1858-ban először engedélyezik, hogy megjelenjen Bécsben, István főherceg ellenségei - Grüne gróf, Ferenc József nagy hatalmú főhadsegéde és Kempen báró, az Országos Rendőrhatóság főnöke - kárörvendve jegyzik fel róla: eleinte nagyon meg volt hatva, de később „csak kibújt belőle a paprikajancsi”. Igen, a derék főherceg nem tartozott kora okos emberei közé, és mivel nagyon szerette, kereste és hajhászta a népszerűséget, mindig színpadias magaviselettel iparkodott elérni célját. Ez ideig-óraig sikerülhetett is neki (így 1848. tavaszán Magyarországon), de utóbb éppen kulisszahasogató színészi alakításai miatt senki sem vette komolyan.

Egyedül a magyar ókonzervatív párt iparkodott fölvenni a kapcsolatot István főherceggel - ők is hiába. Elküldték pl. neki 1859. novemberében azoknak a pohárköszöntőknek a szövegét, amelyek Scitovszky hercegprímás pappá szentelésének 50. évfordulója alkalmával hangzottak el a díszvacsorán. Cziráky János grófnak Vörösmarty Szózatát idéző beszédéről Kossuth is elismeréssel adózik az „Irataim az emigrációból” II. kötetében. Bartakovics Béla egri érsek „hímezetlen szavainak” hallatára pedig paprikavörösen pattant fel a helyéről az uralkodót képviselő Albrecht főherceg, akinek Rauscher bécsi hercegérsek ennyit sugott oda: „Ez már lázítás!” A volt nádor nem válaszolt a küldeményre.

A kiegyezést megelőzőleg a nádor neve sem Deák, sem az emigráció, sem Bismarck terveiben nem fordul elő. Egyébként is a kiegyezés előfeltételei közé számított a parlamentáris kormányzattal össze nem egyeztethető nádori tiszt megszüntetése. István főherceg tehát ebben az időben senkinek sem állt már útjában. Nem volt miért eltenni láb alól ezt a különben is nagybeteg embert.

Ha másféle, például anarchista merényletről lett volna szó, aligha marad titokban a dolog egy évszázadig, hiszen az ilyesminek még a feltételezése is rendőri nyomozást, ismételt diplomáciai jegyzékváltást vont volna maga után. Ennek pedig a külügyminisztériumok jól megmaradt levéltárában semmi nyoma.

Nagyobb titoktartás övezte volna talán a nádor halálát, ha párbajban esik el. Ezt a seb elhelyezkedése a testen elképzelhetővé teszi, nem tudunk azonban semmit egy ilyen feltételezett párbaj indítékairól. A Habsburg-család házi törvényei tiltották ugyan a főhercegek párbajozását, de a kor újságjaiban gyakran olvashatni különböző uralkodóházak tagjainak párbajairól. Ráadásul az akkori felfogás szerint a párbaj lovagias, szinte dicső dolog, nem restelni vagy takargatni való szégyenteljes tény.”

Felvetődött persze annak is a lehetősége, hogy István főherceg megkért - megbízott - valakit, hogy halálos betegségében végezzen vele, minthogy maga nem volt képes ezt megtenni.”

Amint említettük, saját elgondolásunk István főherceg haláláról - történészek nem lévén - nincs. Munkánkba bekapcsolódott a MAFILM Objektív Stúdiója is, ahol Szóts István Bécsben élő magyar filmrendező a „sablonos” dokumentumfilmekben túl megpróbálta a halálokat megfejteni. Nem lévén történész, ő sem talált a kérdésre megnyugtató megoldást, viszont sok értékes dokumentum jellegű anyaghoz juthattunk az ő helyszíni kutatásai alapjárt, amely néhány tárgyi adalékot adhat egy külföldön meghalt „magyar” főherceg halálának, temetésének és hazaszállításának körülményeihez.

Most az ő írásából idézünk: „Kétségtelen az a megállapítás, hogy Istvánt, az utolsó magyar nádort Mentonban lelőtték. Hogy ki tette, miért tette, hogyan tette, homályban maradt. A bécsi Állami Levéltárban való kutatás eleve nem sok reménnyel kecsegtetett, hiszen a valódi tényeket igazoló dokumentumokat annak idején szelektálták, kiemelték, s csak a tbc-s verziót alátámasztó vagy más közömbös okmányok maradtak a helyükön. Megnehezíti a kutatást az is, hogy a nádori akták egy része Magyarországra került. József főhercegék alcsúti levéltárát és könyvtárát a második világháború megsemmisítette. Szinte minden elégett.

A gondosan átfésült akták áruló nyomocskáit nagyító alatt is csak akkor lehet észrevenni, ha a kutató már eleve tisztában van a végeredménnyel. Enélkül a szomorú végeredmény nélkül a nyomok olyan jelentéktelenek, hogy senkinek fel sem tűnhetnének.

A levéltár 11 emeletes, szűk, fegyházi folyosókra emlékeztető vastraverz labirintusában kartondobozok ezrei közül kell kikeresni és megtalálni az István nádorra vonatkozó szétszórt iratokat. A Familien-Archív, az Udvarmesteri-Irattár, a Ceremónia-Akták, a Halálesetek-Aktái, az Udvari Távirdahivatal táviratgyűjteménye, a Külügyminisztérium-iratai, a Minisztertanács titkos aktái, a császári kéziratok (Handbillet), az Udvari Patika receptjei, Rendőri akták stb. stb. poros kartondobozai közül kell kikeresni az ügyre vonatkozó iratköteget és silabizálni a különböző kéziratok gótikus betűit.

Az apró munkára példaként csatolok két-három dokumentumot (fotokópiák) és analízisét.

A halálesetet 1867. február 19-én este táviratilag jelenti István nádor udvarmestere (Kammer-Vorsteher) gróf Wratislaw Rudolf a császárnak, (az Adjutánsi Hivatalnak), a főudvarmesternek és a külügyminiszternek. Részletesen beszámol a halál körülményeiről, időpontjáról, utasítást kér a temetésre vonatkozóan stb. Az Adjutánsi Hivatal még aznap válaszol. A császár engedélyezi a főherceg utolsó kívánságát; Budán, a nádori sírboltba való eltemetését és utasítja a kamarást az összes iratok, köztük a testamentum lepecsételésére és megőrzésére.

Másnap, 20-án Wratislaw gróf jelenti, hogy a balzsamozás még aznap, (tehát a halál után nem egészen egy napra) megtörtént. Az utasítás szerint lepecsételte az iratokat, intézkedik a holttest Budára szállításával kapcsolatban, útitervet dolgoz ki stb. és jelenti, hogy a halotti bizonyítványokat és a halotti látleleteket 3-3 példányban hozza magával.

Valamennyi számba jöhető aktacsoportot átkutatva a halotti látleletnek nem volt nyoma. Két halotti bizonyítvány, melyeket a Mentone-i Polgármesteri Hivatal és az ottani plébánia állított ki, viszont az akták között fellelhető volt. A halotti anyakönyvi kivonatot 1867. február 21-én de. 10 órakor állítja ki a Mentone-i Polgármesteri Hivatalban Joseph de Monléon alpolgármester. István főherceg személyi adatainak felsorolása után - 2 tanú nyilatkozata alapján - a francia törvényeknek megfelelően igazolja a főherceg elhalálozását. Az egyik tanú a főherceg 56 éves belső titkára, gróf Wratislaw Rudolf, a második 31 éves mentone-i lakos, bizonyos Monsieur Victor Dongois, foglalkozására nézve temetkezési vállalkozó (aki mellesleg jelentős összeget kapott a díszes gyászmise, ravatal, koporsók és szállítás címén). Különös és érthetetlen, hogy a „nagybeteg” főherceg - aki két év óta állandóan kezelőorvosokkal, professzorokkal, orvosi konzíliumokkal van körülvéve - épp haldoklása és halála órájában marad orvosi ápolás nélkül. A halotti látlelet, amit orvosnak kellett kiállítani, hiányzik az akták közül.

Ugyancsak orvos dolga a boncolási jegyzőkönyv, ami a balzsamozás alkalmából föltétlenül elkészült s amit az életrajz írója el is árul (...,„a boncolási jegyzőkönyv igazolta az első orvosi diagnózis gyanúját, a tüdőbajt...”).

István nádort Mentone-ba érkezése után két héttel több orvos megvizsgálta. Állandóan említést tesznek erről levelei s az életrajz is. Február 16-án éjjel, Wratislaw gróf jelentése szerint, „vérömlés” lépett fel, és a beteg állapota válságosra fordult. Február 19-én reggel a nagybeteg ágyában fekvő hálószobája nyitott ajtaján keresztül hallgatja a szentmisét, utána áldozik. Délután 2 óra tájban „a halál jegyei félreismerhetetlenül jelentkeznek”. Ez a főudvarmestert arra készíti, hogy táviratozzon a főherceg nővérének, a belga királynőnek, valamint öccsének, József főhercegnek - orvosért azonban nem küldet senkit!

Amikor délután negyed három körül Wratislaw visszaérkezik a postahivatalból, a főherceg már eszméletlen, agonizál. S rövid idő múlva, majdnem az óra három ütésével egyidejűleg, meg is hal. És mindez orvosok teljes kizárásával történhetett? Éppen most hagyják őt cserben kezelés és szenvedésének enyhítése helyett? Egy orvosi jelentést vagy bulletint sem adnak ki? Pedig a febr. 16-i vérömleny óta a beteg válságos állapotban volt!

Ez a rejtély folytatódik a halotti látlelettel, a boncolási jegyzőkönyvnél, szóval mindazon ténykedésnél, ahol az orvos távolléte semmivel sem menthető vagy indokolható.

Valószínű tehát, hogy: a.) vagy kiemelték az akták közül a való tényállást igazoló orvosi jelentéseket, vagy b.) az orvosok nem voltak hajlandók a tények meghamisítására, hamis orvosi bizonyítványok kiadására. Legfeljebb hallgatásukat lehetett megvásárolni jutalmakkal, kitüntetésekkel vagy hatalmi parancsszóval.

A halotti bizonyítvány hátlapján másnap 1967. február 22-én a mentone-i békebíró (judge de paix) hitelesíti az alpolgármester aláírását. Ez a túlzott lelkiismeretesség még nem feltűnő. Ha már akarta, legyen kifogástalan akta! Annál szembetűnőbb a folytatás: a párizsi Osztrák Követség vörös viaszpecsétje és a német nyelven melléírt szöveg, mely szinte komikus módon most a járásbíró aláírását hitelesíti. Még hozzá mindez a császár legmagasabb utasítására odarendelt párizsi nagykövete (Metternich herceg) személyes jelenlétében. Az okiratot báró Münch cs. kir. kirendelt követségi titkár írja alá.

A külügyminiszteri akták között kiderült, hogy 1867. február 20-án Metternich herceg Párizsból ugyancsak megtáviratozta a francia földön történt halál hírére Bécsbe. Utasítást kér a minisztertől, hogy a gyászszertartásra lemenjen-e Mentone-ba vagy elég, ha a követség egyik beosztottját, von Schwartzot küldi. A válasz azonnal jön: a császár kívánja, hogy Metternich személyesen utazzék Mentone-ba, mondjon köszönetet III. Napóleon császárnak jóindulatú közbenjárásáért. Metternichnek azonnal vonatra kell ülni, mert a hitelesítésből kiderült, hogy 22-én már Mentone-ban tevékenykedik.

Egy rendkívül mozgalmas és nagy jelentőségű diplomáciai tárgyalások középpontjából kellett a nagykövetet kiemelni és Mentone-ba rendelni. Feltételezhetően nemcsak az ottani járásbíró és temetkezési vállalkozó aláírásának hitelesítésére, amit elárul III. Napóleon közbenjárása is.

A francia császár valószínűleg utasítást adott a belügyminiszternek és a francia rendőrhatóságoknak, hogy az ügyet úgy kezeljék, ahogyan kollégája, Ferenc József, illetve nagykövete óhajtja.

A porosz terjeszkedéstől való félelem Franciaországot, Ausztriát és Oroszországot egy közös szövetségbe akarta kovácsolni. A török birodalom felosztása, a balkáni orosz-osztrák aspirációk, Anglia és a cár közötti feszültség és az e körüli diplomáciai csatározások forrása volt az akkori Párizs. Metternich állandóan hosszú jelentéseket közöl. A francia külügyminiszterrel vagy a császárral folytatott tárgyalásokról állandóan ír; furcsa, hogy ezeket a fontos tárgyalásokat csupán egy aláírás hitelesítése vagy a gyászmisén való részvétel kedvéért szakította volna félbe, még hozzá a császár külön távirati rendeletére.

A tapasztalt és tekintélyes diplomata bizonyára elsimított minden kényes kérdést, ami Mentone-ban a francia hatóságokkal szemben felmerült. Mindent úgy rendezett el, ahogyan azt Bécsben megkívánták. - Pár hónap múlva, 1867. augusztus 18-án, az áhított, legelőkelőbb kitüntetésben részesül; az aranygyapjas rend lovagja lesz.

István főherceget bebalzsamozzák, a koporsót leplombálják. Gyászmise után kocsin szállították Genováig, onnan pedig vonattal Budára. Anélkül, hogy a koporsót felnyitották volna, helyezik el a nádort a kripta örök nyugalomra.

A nagybeteg és két és fél év óta állandóan orvosokkal körülvett „tüdőbeteg” főherceg utolsó napjai, haldoklása, halála, a halál tényének orvosi igazolása orvosok teljes kizárásával és mellőzésével történt. Ugyanakkor túlzott precizitással és gonddal, odarendelt nagykövettel próbálták pótolni ennek hiányát, és a halotti anyakönyvi kivonatot formailag megerősíteni, hatásosabbá tenni.

Genovából menetrendszerű vonattal indul el a koporsó és a négytagú kíséret (gróf Wratislaw főkamrás, Czybulak titkár, Joseph Zenger belső inas és Josef Pawliček szobainas). A Monarchia akkori határán, Görtzben különvonat várja a „főmagasságú holttestet”. A gyászlobogós Kanizsa - az életrajzíró szerint - megható bizonyítéka annak, hogy a magyarok nem adtak hitelt azoknak a rágalomoknak, amik 1848-1849-ben a főhercegről terjedtek.

Érdekes és jellemző, hogy ahol az akták teljesen közömbös, illetve jelentéktelen dolgokról számolnak be, hihetetlenül pedánsak és gondosan részletezők. Így pl. megtudjuk, hogy az Udvar Bécsből egy irodatiszt vezetésével 12 belső lakájt, 2 belső inast és 6 ajtónálló lakájt küld Budára. Az előbbieket a koporsót viszik, a két belső inas az urnát a szívvel és a belső részekkel. A fenti egyének III. osztályú vasúti jegye, a fiákerszámlák, étkezési költségek stb. stb. legaprólékosabban részletezve vannak az aktákhoz csatolva. Ugyancsak három különböző hivatal, nagyjából egybehangzó jelentése, illetve ezek fogalmazványa is fellelhető, melyben a temetés minden mozzanatáról a Várkapolna ültetési rendjéig hírt kapunk.

A Déli Vaspálya Igazgatósága az Udvarmesteri Hivatalnak mellékeli a különvonat menetrendjét, pontos időpontját minden állomására vonatkozóan. A különvonatot úgy irányítják, hogy pontosan éjfélkor érjen a Budai Délivasút pályaudvarára. Az egyik temetési jelentés margóján pár odavetett sor: „Feltűnés kerülendő! Legfelsőbb rendelkezésre!”

A „szellemvonatot” a pályaudvaron felsorakozó előkelőségek várják. Vezetőjük gróf Wenckheim Béla, frissen kinevezett magyar belügyminiszter. A várakozó előkelőségek között van Széchenyi és Zichy gróf, István nádor volt kamarásai. Kászonyi Dániel emlékirataiból idézem Wenckheim Béla jellemzését: „...Híres poroszfaló, jó sportember, jó lovas, elől jár minden nyúl vadászaton... 1848-ban István főhercegnek, Magyarország nádorának volt főudvarmestere, akit erősen kompromittált, és némileg oka lett, hogy a nádornak el kellett hagynia az országot. Ezt az ügyet azonban nagyon sűrű homály fedi ahhoz, hogy közelebbit lehessen írni róla...”

A nádor koporsóját hatlovas katonai gyászkocsira helyezik a Bécsből iderendelt inasok (ez is a császár külön utasítása). Egy-egy lovasosztag vezeti és zárja a gyászmenetet. A gyászkocsit hintón követi a kíséret és a megjelenő előkelő vendégek. A Fehérvári útról a Krisztinavároson keresztül a Vár hátsó szerpentin útján a Fehérvári kapun át a teljesen kihalt, alvó fővárosba szinte becsempészik (tényleg minden feltűnés elkerülésével) a főmagasságú hullát. A Várkapolnában ravatalozzák fel a leplombált koporsót. Ott már várja öccse, József főherceg és sógora, Károly Ferenc főherceg. Rövid imák és beszentelés után ugyanitt másnap 10 és 1/2 11 óra között csendes gyászmisével fejeződik be a temetés.

Az ültetési rendből pontos információt kapunk a főhercegek, kíséretük, a magyar kormányküldöttség, mágnások, képviselők, főpapok és katonai méltóságok jelenlétéről valamint Pest-Buda magisztrátusa képviselőiről, és könnyen kiszámíthatjuk, hogy maximálisan 100-120 személy kaphatott helyet a kis Várkapolnában (a korabeli sajtó szerint „nagy tömeg” özönlötte körül a Várkapolnát). A lezárt koporsót a lakájok, a főkamarás és a két magyar kamarás kíséretében, égő viaszgyertyák fényénél leviszik a nádori sírboltba. Ide már csak a két főherceg kísérheti. A gyászszertartás többi előkelő meghívottja nem lépheti át a sírbolt bejáratát. A vár prépostjának Wratislaw gróf főkamarás átadja az agnoszkálási jegyzőkönyvet, amely igazolja, hogy a leplombált koporsóban a főherceg holtteste fekszik és a várprepost oltalmába ajánlja a halottat.

Megható, hogy 10 órakor - a gyászmise kezdetétől a sírbahelyezésig - Buda és Pest összes harangja megkondult búcsú és utolsó Istenhozzád jeleként. Mire a lakosság ezúton hírt szerzett a temetésről, a nádor koporsójára már rég rázárták a kriptaajtót.”

Szöts István az Országos Levéltárban, a Habsburgok magyarországi ún. „magyaróvári” ágának aktakötegeiben István nádor fiatalkori levelei (1837-1844) mellett néhány későbbi levelét is megtalálta. Köztük egy 1867. február 15-ről keltezett - halála előtt négy nappal -, s eszerint joggal „utolsó” levelének nevezhető - írását.

Ezen utolsó levelét Albrecht főhercegnek (1817-1896), a Habsburgok magyaróvári ága egyik tagjának írta. Albrecht főherceg a Bach-korszakban Haynau után Magyarország teljhatalmú katonai és polgári kormányzója volt (1851-1860). A magyar szabadságharc és függetlenségi törekvések (beleértve a kiegyezést és a dualizmust is) makacs ellenzője, aki 1848 után egyre inkább eltávolodott a liberális és a magyar függetlenségi eszmékkel rokonszenvező hírben álló száműzött nádortól.

Ennek ellenére István nádor e levelének hangjában már nyoma sincs ezeknek a zavaró emlékeknek. Meleg, familiáris hangon érdeklődik Albrecht családja és unokái felől. A közös gyermekkor és a régi barátság derűs emlékeit idézi a levélíró. (Albrecht főherceg egyidős volt a nádorral, gyakran töltötte a nyarat Alcsúton, István és ikertestvére, Hermina pedig sokszor vendégeskedtek az evanowitzi kastélyban.)

„Az ‘utolsó levél’ kifogástalan külalakú” - írta Szóts István. - „Sem a betűk, sem a sorok nem árulkodnak a nádor testi gyengeségéről, betegsége előrehaladott állapotáról. Kalligrafikus, szépen rajzolt betűk, gondos külalak, nyílegyenes sorok - több mint négy oldalon keresztül törlés, javítás nélkül. Csupán a tartalomról derül ki, hogy milyen súlyos beteg ember írta, akit tehát a híres bécsi orvos-triász (Skoda, Lösch és Helm professzorok) tényleg gyógyulás céljából küldtek Mentonéba, nem pedig azért, hogy távol tartsák a kiegyezésre, koronázásra készülő Béctől és Budától...”

A nádor egészen pontosan és részletesen leírja betegsége tüneteit, gyógykezelését. Megemlíti kezelőorvosának, dr. Stiegenek nevét is. Annyira pontos és alapos a beszámoló, hogy közel 120 év messzeségéből is módot nyújt belgyógyásznak - orvostörténésznek - távdiagnózisra... Katasztrofális testi gyöngesége kizárja annak lehetőségét, hogy a halálos sérülést párbajban kapta volna...

„Az öngyilkosságot már az orvosszakértők véleményezése is kizárta” - írja Szóts István. - „Egyrészt a lőtényezők hiányával bizonyítják ezt (1, 2 méternél távolabbról történt a feltételezett lövés), - másrészt minden valószínűség szerint 8-10 méternél távolabbról kellett leadni a lövést, hogy a ‘fáradt golyó’ ne üsse át a testet s csak egy bemeneteli nyílást okozzon. A sérülés helye sem jellemző. Közvetlen közlőről, rászorított csővel fejbe vagy szíven lövik magukat az öngyilkosok. A nádor mély vallásossága is döntő érv az öngyilkosság feltételezése ellen. Hosszú betegsége alatt írt sok-sok levelében sehol semmi célzást sem találunk erre. S ha néha halálsejtelmek bántják - sorsában megnyugodva tesz említést erről...”

Politikai merénylet - bárhonnan is sugalmazták volna azt - súlyos betegsége miatt értelmetlen, nehezen megokolható. A teljesen legyöngült, vért hányó, mindkét tüdejére fertőzött nagybeteg napjai meg vannak számolva. Pár nap, hét - legfeljebb pár hónap lehetett még hátra életéből.

A koronázás - ahol (mint talán remélhette) nádorként még fontos szerephez juthat (hiszen az évszázados hagyomány szerint a nádor és az esztergomi érsek együtt koronázzák meg a királyt) -, s ami ünnepélyes, ország-világ előtti rehabilitációját jelenthetné a hosszú ideig száműzöttnek - még 4-5 hónap messzeségben van. Nincs sok reménye ezt megérni - s ha még életben maradna is, testi gyengesége akkor is meggátolná egy ilyen hosszú és fárasztó szertartáson való részvételét.”

Ha már a bizonytalanságok talaján járunk, hadd tegyünk még egy megjegyzést a fentiekhez: nem tudjuk, hogyan kerülhetett vissza a sérült mellény István főhercegre. Erre hipotézisek lehetnek, tényeink nincsenek. A kor szokásának megfelelően a katonát abban a zubbonyban kellett eltemetni, amelyben hősi halált halt. Az is lehet, hogy üzenetnek szánták az utókornak a holttestet öltöztetőket.

Ellentétben a Habsburgok szokásával, amely szerint a főhercegek koporsóit nyitható zárral látták el, István főherceg legbelső cinkoporsóját - az egészségügyi szabályoknak megfelelően - lecinezték, a fölötte levő tölgyfakoporsót erősen lecsavarozták, és a külső rézkoporsót pedig szintén erősen lecinezték a szállítás miatt. Így nem kellett attól tartani, hogy bárki észreveszi a becsempesztett mellényt.

1867. február 19-én egy derékba tört élet ért véget. E fényes születésű nagyúr, aki egy benne vakon bízó nemzet egész szívét bírta, aki e nemzethez szent esküjével és polgári becsületével volt kötve, a válságos percekben nem bizonyult elég erősnek. A nemzet számára előbb halt meg, mint a fizikai értelemben. Nem is jött többé Magyarországra, csak holtában hozták haza.

István főherceg halálakor a Magyarország és a Nagyvilág című folyóirat vezércikke (Áldor Imre írása) így emlékezett meg: „Most azoknak is megbocsátunk, kiknek bűnei nagyok és sokak irányunkban, s a megtorlást a történelem iszonyú ítélőszékére bizzuk.”

A NÁDORI KRIPTA TÖBBI LAKÓJA

Ha nem antropológusok, hanem szépírók vagy legalábbis történészek lennénk, és ha csak egy kis érzék lenne bennünk mondanivalónk „kereksége” iránt, akkor most István főherceg nádorral befejeznénk a nádori kriptá leírását. Mivel a sírboltban a Habsburgok magyarországi ágának még néhány főhercege alussza örök álmát, őket is meg kell említenünk. Személyük a magyar történelemben ugyan nem volt jelentős, agnoszkálásukat mégis ugyanúgy elvégeztük, mint a fent leírtakét. A kriptában eltemetett személyeknek - József Károly főherceget kivéve - hazánkban már semmiféle történeti szerepük nem volt és nem is lehetett Vörös Károly szavaival élve, valóban „bármely budapesti köztemető ‘jobb’ családi sírboltjaiban tucatjaival lehetne találni náluk történetileg sokkalta jelentősebb személyeket.”

Időrendi sorrendben a következő személyeket temették még - az említetteken kívül - a nádori kriptába:

Mária Dorottya Vilma, József nádor harmadik felesége. Élete utolsó éveit zömében Alcsúton töltötte. Valaha jelentős szerepet játszott a nádor életében és azon keresztül a magyar társadalomban. 1855-ben azonban már csak rövid tudósítás jelent meg a Vasárnapi Újságban, amely szerint Mária Dorottya leányával, a brabanti hercegnővel január 3-án megérkezett a fővárosba, s még aznap megtekintették a Nemzeti Színház előadását.

Betegségéről semmit sem írtak, már csak halálhírét közölték 1855. március 30-án a következő szöveggel: „Meghalt főhercegi özvegy József nádorné asszony ő fensége, Mária Dorothea Pesten; eltemettetett Budán férje mellé.”

A Pesti Napló szerint „oly nagy volt az elhunyt halotti kísérete, hogy a két testvérváros, melyekkel közölt jótéteményei a megdicsőült főhercegnőnek fölszámíthatatlanok, a nagy veszteséghez méltóan volt képviselve a szomorú lakosok sokasága által. A két város meg akará mutatni, hogy ki életében ezek által szeretették, halálában ezek gyásza és szomorúsága lön.”

A főhercegasszony temetése 1855. április 4-én volt; legrészletesebben a Vasárnapi Újság tudósít róla. A ravatal megtekintésére a fővárosiak április 2-án és 3-án mehettek, a temetési szertartás 4-én volt. „Délután 3/4 1 órakor lépett be a protestáns mindkét felekezetbeli papság és énekkar. A magas halott a budai várpalota egyik földszinti termében nyugvók bitorral bevont koporsóban. A falak fekete függőnyeit württembergi királyi címerek díszítették, a fej felől egyszerű fehér kereszttel.

Az egyháziak után azonnal megjelent ő csász. kir. fensége Hildegardé a többi jelen volt főhercegasszonyokkal; azután Albrecht, Lajos, József, Miksa és Ferdinánd ő csász. kir. fenségeik érkeztek, s a koporsó jobb oldala mellé állottak. A koporsó vége felől az összes papi kísérettel Bauhoffer budai, Lang és Székács pesti evang. lelkészek állának; ugyane három egyházi volt jelen a kiszendett fenséges asszony halálos ágya mellett, kimúlása órájában, mely alkalommal Székács buzgó magyar imát mondott az elszenderült fölött. A főnemesség és katonai testület a gyászoló fenséges család közelében jobbról és balról s egyéb részeiben a teremnek von állomást...

A halotti beszédet ismét karének követte. Ezután elindult a temetési kíséret. A koporsót a testvérváros köztisztviselőiben álló polgárai vitték a várpalota hosszában s a meghajlott katonai lobogók közben a vártéren körül, innen a főhercegi sírbolt ajtajához térve. Itt Lang senior úr mondott igen szívreható búcsúáldást az üdvezültre, kinek földi maradványai ft. Scholz udvari prépost úr áldásai közben foglalák el az örök nyugalom helyét ama két kedvese közelében, kik több év óta nyugosznak egymás mellett. Béke hamvaikra, áldás emlékére!”

Halála után Mária Dorotya testét az akkori boncolás szabályai szerint felnyitották, de nem balzsamozták be. A 70-es években Mária Dorotya szarkofágján a fölapatokat félretolták, a Hermina Dorotyaéhoz hasonló hatalmas vörösréz koporsó tetejét felfeszítették, a benne levő tölgyfakoporsót pedig feltörték. Ennek ellenére a csontváz - a fogaktól és apróbb csontoktól eltekintve - többé-kevésbé megmaradt; helyenként a bőr a csontra száradt.

Mária Dorotya Vilma halotti ruhája vászonszövésű, tisztaselyem bélésű, alul csak vágott selyembársonyból készült. Színe most sötét zöldes-barna, apró fekete foltokból eredeti színére lehet következtetni. A szoknyáján kétoldalt derekától az aljáig hímzett niaréselyem masnik díszítik. A ruha nyakán egy sorban, alján két sorban atlaszselyem fodor látható. Könyökig érő bő ujjá szintén atlaszselyem pánttal van összefogva. Koporsójában féltényrnyi fekete strucc-toll darab volt, feltehetően a ruha tartozékaként. A kriptában szinte egyedülállóan drága aranyrojtos koporsódíszítés a két oldalon épen megmaradt.

Mária a württembergi hercegi család alpi-nordikus jellegeit örökölte. Életbeni testmagassága 167,5 cm volt, ami abban a korban is magasnak számított. Testalkata a halál bekövetkezésekor közepesen erős volt. Mária Dorotya betegségéről és kezeléséről semmiféle adatunk nincs. A halotti anyakönyvben halálokként paralysis cerebri, illetve „Zersetzung des Gehirns” kórjelzés szerepel.

„Vizsgálataink alkalmával - írja az igazságügyi orvosszakértői jegyzőkönyv - a gerinc idült elfajulásos elváltozása (spondylarthrosis) volt megállapítható, ez azonban a halál okát nem magyarázza. A korát is figyelembe véve (58 éves) a halotti anyakönyvben feltüntetett halálokat - mint természetes okú halált - nincs miért kétségbe vonnunk. Az agybénulást (paralysis cerebri) okozhatta bármely olyan eredetű agyi folyamat, amely a központi idegrendszer lágyulásával (elbomlás - Zersetzung) járt.”

Erzsébet Klementina Klotild József Károlynak és Klotildnak volt első gyermeke. 1865. március 18-án született és 1866. január 7-én halt meg. Holttestét nem balzsamozták be. Amikor a sírkápolnába behatoltunk, szarkofágjának kőfedelét már eltávolították, az azon álló kis márványszobor fejét letörték és elvitték, a vörösréz és cinkoporsót kinyitották. Részben a koporsóban, részben annak környékén sikerült csontjainak jelentős részét összeszedni; koponyája - éppúgy, mint márványszobrának feje - hiányzott. A csontok megfelelnek egy közel 10 hónapos csecsemő csontjainak. Rajtuk semmiféle alaki fejlődési rendellenesség vagy kóros elváltozás nem volt megfigyelhető.

Betegségéről; illetve haláláról még hírlapi adat sem áll rendelkezésünkre. A halotti anyakönyvi feljegyzések szerint halálának oka angina membrana (helyesen: membranacea) - hátige Bräune megbetegedés. E kórismén az álhártyás torokgyulladás értendő. Haranghy professzor szerint az álhártyás garatgyulladás legtöbbször a torokdiftéria következménye, de ez önmagában nem bizonyítja, hogy a fertőzést a diftéria kórokozója idézte elő. Álhártyás gyulladás más okból is kialakulhat, pl. égés-forrázás, savak-lúgok hatása következtében, továbbá fertőző betegségek, különösen a vörheny és influenza folyamán. A diftéria régebben igen elterjedt és nagy halálozással járó fertőző betegség volt.

„A vizsgálat során - írja az igazságügyi orvosszakértői jegyzőkönyv - a nagykutacs kissé tágultabb volt, de a csontos vázon kóros elváltozást nem találtunk. A számított testmagasság 93,89 cm, és ez korának megfelelő fejlettség. A leletből a halálok nem állapítható meg, de erőszakos halál nem bizonyítható. A halotti anyakönyvbe bejegyzett kórisme - akár a torokgyík, akár más fertőző betegséghez társuló álhártyás torokgyulladás - a természetes okú halált kellőképpen magyarázza.”

László Fülöp, József nádor unokája, József Károly és Klotild ötödik gyermeke. 1875. július 16-án született Alcsúton. Gyermekkorának nagy részét a kastélyban töltötte. Katonai pályát választott; a honvédségnél részesült elméleti és gyakorlati oktatásban. 18 éves korában már hadnagy, híres arról, hogy „pompás lövő” volt. „László főherceg odavitte Riflóját, golyóra tölt, nyugodtan céloz, s a lövés után kalimpálva hull le átlőtt mellel a madarak királya” (Vasárnapi Újság, 1895.). Sem politikai, sem társadalmi szerepe nem volt jelentős. Népszerűsége a korabeli lapok szerint igen nagy volt, ő „a Palatinus Jóska fia, a Palatinus Laci.”

Első önálló vadászatára - és élete utolsó útjára - apja kisjenői uradalmába indult. 1895. szeptember elsején érkezett az Arad megyei kastélyba, s mindjárt másnap - hétfői napon - macskára és őzbakra ment vadászni. Kétcsövű fegyvere sörétre és golyóra volt töltve. „A királyi herceg rálőtt egy vadmacskára fegyverének seréttel töltött csövéből, míg a golyó töltött cső sárkánya fel volt húzva” - írta a Magyarország aradi tudósítója szeptember 4-én. „A kir. herceg látva, hogy a macska vergődik, hátra bocsátva fegyverét, egyenest a vad felé tartott, amikor a kakas beleakadt egy faágba, a fegyver elsült és a golyó belefürödött a kir. herceg jobb lábának felső részébe, felülről lefelé haladó irányban.” Idáig valamennyi lap tudósítása megegyezik. (A robbanó golyó csak később szerepelt a hírekben.)

A továbbiak a Magyarország „saját tudósítójának” értesülései: „A kir. herceg zsebében összehajtogatott zsebkendő azonban a golyó hatását enyhítette, úgy hogy az átfürve a kendőt s az alsónadrágot, nem hatolhatott nagyon mélyen a lábszárba. A kir. herceg, bár nehezen, de maga ment kifelé a sűrűből és kísérete csak ekkor látta elrémülve a szerencsétlenséget.”

Valami oka lehetett annak, hogy kisebbnek ítélték meg a sebesülést és a sajtót is így tájékoztatták. Minden valószínűség szerint a kíséret tagjai igyekeztek csökkenteni annak súlyát, hogy magára hagyták az ifjú főherceget.

A beteget Kisjenőre szállították - miután a helyszínen elsősegélyben részesítette dr. Garay udvari orvos és dr. Vékony Albert kisjenői járási orvos -, majd táviratoztak a szülőkért és elküldtek Aradra dr. Parecz Gyula közkórházi főorvosért. Kedd reggel dr. Vass kíséretében a Kisjenőre érkezett dr. Parecz konstatálta, hogy az ifjú főherceg lábtörést szenvedett - amikor a meglőtt és roncsolt lábára rá akart állni -, kimosta a sebet és kemény kötésbe tette a lábat. Estére megérkeztek a szülők és dr. Janny Miklós, az Erzsébet Kórház (a budai vöröskereszt egyleti kórház, mai Sportkórház) főorvosa. Úgy döntöttek, hogy a beteg szállítható, bár nagy fájdalmai voltak, dr. Parecz már korábban is morfiuminjekciókkal enyhítette azokat. A Keleti pályaudvarról Aradra küldték a magyar királyi államvasutak egészségügyi kocsiját, amelyet azután az aradi személyvonathoz csatoltak három szalonkocsival együtt. A vonat 10 perc késéssel futott be a Keleti pályaudvarra szeptember 4-én, reggel 6 óra 20 perckor. A vöröskeresztes kocsit, amelybe átszálltak a szülők és a kíséret is, a bécsi gyorshoz kapcsolták, a sebesült ezzel a szerelvényrel Kelenföldig ment, ahonnét külön mozdony húzta a Déli pályaudvarra. Itt hordágyra téve a beteget a menet gyalog folytatta útját az Alkotás úton, Mozdony utcán, Győri úton át az Erzsébet Kórházig, a vöröskereszt egyleti kórházig (A mai Sportkórház hátsó kapuja, Győri út 15.).

Az első kötözést, amikor a sebet kitisztították és eltávolították a csontszilánkokat és egyéb szennyeződések, Janny Miklós igazgató főorvos végezte Rapcsák Lajos, Liebermann Leó és Rimely Sándor orvosok segédletével. Az újságok szerint a sebet még jó néhányszor kitisztították, újabb csontszilánkokat szedtek ki, hogy ezek által induljon meg a csontképződés. „Sebláz nincs, a főherceg étvágya jó”, sérülése „inkább fájdalmas, mint veszélyes” - vélte a Magyarország tudósítója szeptember 5-én.

A hivatalos lap - Budapesti Közlöny - szeptember 5-én kommunikét adott ki a balesetről. A főherceg „egy általa meglőtt vadmacska üldözése közben, saját fegyverének véletlen elsülésétől, jobb lábának felső combján lösebsérülést szenvedett.” A szeptember 5-i - hatodikán megjelent - hivatalos jelentés így szól: „A gyógyulás kb. 3 hónapot vehet igénybe, mely idő alatt orvosi jelentést nem adnak ki, hanem a gyógyulásról esetenkénti közléseket tesznek közzé.”

A sajtó gyanút fogott. „E kommunikéből kitűnik a kir. herceg súlyos állapota” - állapította meg a Magyarország. Az újságírók ostrom alá vették a kórházat, de be nem jutott senki. Így az újságok megteltek találgatásokkal. „A királyi herceg állapota azáltal súlyosbodott, hogy ráállt a meglőtt lábára, és széttört a combcsont. Libits mint szemtanú állítja ezt. A seb roncsolt lőtt seb, a golyó hátul a combcsont nagy tomporánál hatolt be kívülről s alulról lefelé és fölfelé haladt s mintegy 5-6 centiméternyi csonthiányt (defectust) okozott.” Így a Magyarország szeptember 6-án.

A Vasárnapi Újság: „A baj súlyos, de az orvosok az eddigi állapot alapján remélik, hogy az ifjú, s különben nagyon edzett szervezetű főherceg teljesen fel fog gyógyulni; e gyógyulás azonban hosszú ideig is elhúzódhat. Egyelőre úgy sejtik, hogy nem igen fogja katonai pályáját folytathatni, mert jobb lába, a meggyöngyülésen kívül, alkalmasint rövidebb lesz valamivel a balnál.”

Mire ezek a tudósítások kikerültek a nyomdából, a főherceg már halott volt. „...felöltöztették egyenruhájába s ott terítették ki a kórház egyszerű halottas ágyán. Fehér lepelt borították rá, s Dobner főhadnagy, a herceg katonai oktatóinak egyike állt mellé s olykor fölemelte a lepelt, hogy látni lehessen a halottat, ki nem változott el. Az ifjú, egészséges arcot a szenvedések még nem bírták feldúlani. Nyugodt volt... A kórházban rögtönzött ravatalhoz csak keveseket bocsátottak. A holttest gyorsan fölhasználásnak indult s ezért már e hó 6-ikán délután koporsóba helyeztetvén leolmozták s az ércoporsó fedelét is rátették.” (Vasárnapi Újság) A főherceg 6-án délelőtt, 10 óra 47 perckor halt meg.

Az újságok egyre ellentmondóbb híreket közöltek. A Nemzet 1895. szeptember 6-i (esti) száma arról írt, hogy László délelőtt háromnegyed 11 óra tájban, vérmérgezés következtében halt meg. E tudósítás szerint a golyó „föülről lefelé hatolt”. Előző este „heveny csontvelőlobban üszkösödés lépett fel a lágy részeken rapide terjedő jelleggel.” A Magyarország című napilap szeptember 7-i számában az orvosi vélemény szerint a sebet nagyon erős robbanógolyó okozta. „Bőrvizenyő lépett fel (empyema), majd vérmérgezés, végül szívszélhűdés.” A Vasárnapi Újság szerint „a golyó a főherceg lábában a comb fölöli tövébe fűródott, a robbanó golyó a csontot érve explodált, szétroncsolta a csontot.”

A további eseményekről először a Nemzet szeptember 7-i számából értesülünk. „A halott főherceget hadnagyi díszegyenruhájába öltöztették...” Ez az újság „arcának rettenetes fehérségéről” ír. Ugyanakkor egy másik tudósítás szerint „az üszkösödés olyan erős volt, hogy László teljesen megfeketedett, orrán-száján folyt a vér, ezért este a koporsót le kellett olmozni.” Az utóbbi állítást nem támasztja alá a halott főhercegről készült fényképfelvétel.

A bővebb korabeli sajtótallózást azért közöljük, mert egyrészt a politikai életben már valóban jelentéktelen szerepet betöltő főherceg halála körül is mennyi az ellentmondás és mennyi a pontatlanság, azaz mennyire nem lehet a korabeli sajtót bármiféle forrásnak tekinteni. A másik ok az, hogy egy jelentéktelen, de mégiscsak „magyarországi Habsburg-ági leszármazott” halála mennyi balsejtelmet és gyanút tartalmaz.

Még a halál napján, 1895. szeptember 6-án délután megérkezett a bécsi főudvarmesteri hivatal értesítése, amely szerint László „magyar területen fog örök nyugalomra helyeztetni, még pedig minden valószínűség szerint a budavári Zsigmond kápolnában” - írta a

Magyarország szeptember 7-én. És jól értesült forrásból közölte, hogy a királyi herceg állapota kezdettől aggasztó volt. A kezelőorvosok nem voltak tisztában azzal, hogy e balesetnek mi lehet következménye. A helyzet komolyságát eltitkolták, sőt a beteg lázát is letagadták.

László halála a nekrológokban komoly politikai okfejtésekre adott alkalmat. „Nem gondoltunk arra, hogy a pragmatikai szankciókból levezetett örökösödési elvek értelmében valamikor a közeli belátható jövőben József nádor ivadékain ragyogjon Szent István koronája, ha már a végzet elszólította annak legméltóbb, nagyokra hivatott örökösét. Tudtuk, hogy csak messze sorban, a 26-ik helyen állnak József kir. herceg leszármazói az uralkodásra hivatott ágak rendjében, habár egy bölcs, előrelátó családi politika kereste az összeköttetést, mellyel házasság útján közelebb hozza őket az uralkodó ághoz” - kesergett a Magyarország szeptember 8-án, nem titkolva ellenszenvét Ferenc Ferdinánd trónörökössel szemben s fenntartásait a császári unoka, Augusztia irányában. (Rákóczy Rozália összeállítása)

Az előkészületek szigorú előírások szerint folytak. A temetést 1895. szeptember 11-re tűzték ki. A holttestet a papságtól kísérve szeptember 10-én vitték át a ravatalos szobából a várkápornába. „A kitétel” - zárt koporsóban - ”szerdán, szeptember 11-én reggeli 8 órakor kezdődik... A templom feketével van bevonva... Az oltárokon fekete szövetek, melyeken az elhunyt címerei láthatók... A gyászgyon ki vannak állítva a bársonyvánkoson a hercegi korona, a főhercegi kalap, a csákó karddal, aztán az elhunyt rendjelei.” Szó szerint ugyanezeket közölte szeptember 11-én a Pester Lloyd is, amelyeket a Pesti Hírlap írt.

A Magyarország 1895. szeptember 15-i számában megjelent egy cikk Pázmándy István tollából, aki erőteljes támadást intézett dr. Janny ellen. Leírja, hogy őt is érte hasonló baleset, s őt úgy kezelték, hogy minél kevesebbet mozgatták, sebeit rendszeresen kitisztították és teljesen meggyógyult. Kétségbe vonja a kórházi kezelés helyességét, és nem érti, miért nem hívták Lászlóhoz dr. Kovács orvostanárt, aki Európa-hírű szaktekintély a lösebeknél. Annál is inkább érthetetlen, mivel dr. Kovács József ebben az időpontban naponta járt az Erzsébet Kórházba (a vöröskereszt egyesület kórházába). Megvádolja dr. Jannyt azzal, hogy Lászlót, amikor rosszra fordult állapota (5-ről 6-ra virradó éjszaka) otthagya és a svábhegyi villájában tartózkodott.

László édesapjának, József Károlynak nem tetszettek a fia haláláról szóló ellentmondó vélemények, ezért 1895. novemberében részletes vizsgálatot rendelt el az álgjai erdőben. Az összes jelenlévőket személyesen kihallgatta és igyekezett rekonstruálni az eseményeket. A szemtanúk az eseményeket utólag egészen másként mondták el, mint annak előtte. Jelentkezett már olyan „fültanú” is, aki hallotta, amikor László azt mondta: „jaj, meglöttem magamat!”

Thewrewk István László főhercegről könyvet szándékozott írni. Tanácsért és adatokért József főherceghez fordult, aki a következő levélben válaszolt a Balatonkenesén időző írónak: „Kedves Thewrewk Uram! Szándékolt életrajzírására felejthetetlen szeretett Lászlómról legjobban szerezhet adatokat Libits Adolf igazgatómtól, Himmel alezredestől, Dobner főhadnagytól az utóbbi időkből, az előbbiekből Holdházy püspöktől, Malatin bencés tanártól és Köppel plébánostól, aki valahol Sopron vagy Vas megyében van most.

Ami a végzetes vadászati szerencsétlenséget illeti és a végórákat, ne tessék sietni, mert a hírlapokban mind hiányosan és elferdítve jelent meg, de ezeket összeállítjuk magunk a jelenvoltakkal és ha készen lesz, megküldöm. Kisjenőről is egyébként bejelentendik a jelenvoltak mindazt, a mit észleltek. Isten Önnel.” - közölte a Vasárnapi Újság.

Az életrajz soha sem jelent meg, csak egy rövid kivonata látott napvilágot László főherceg életéből címmel magyarul és németül 1896-ban. A baleset körülményeit továbbra is homály fedi. Rendelkezésünkre áll ugyan egy 134 lapos gyűjtemény, amely újságkivágatokat tartalmaz László főherceg haláláról. A világsajtót azonban a párizsi Havas hírügynökség tájékoztatta, a cikkek tartalma megegyezik a magyar lapokéval.

Amikor a nádori kriptába behatoltunk, a László Fülöp kőszarkofágjának tetején levő fehér márványszobrot a sírablók feltételezhetően feszítővel a fal mellé mozgatták. A görögös jellegű fémkoporsó tetejét teljes hosszában felfeszítették. László testének maradványai a koporsó és a kőszarkofág lapjai közötti részben, a földön voltak. Ruhát alig találtunk a test mellett. Bár a holttestet nem balzsamozták vagy konzerválták, a krypta állandó száraz levegője és hőmérséklete következtében a vastagabb izomkötegek és a bőrrészek kiszáradtak és helyenként megmaradtak.

László Fülöp halotti ruhájából legjobban a derekáig bújtatott gombolású fehér katonai ing maradt meg. Elején fehér puclinbetét volt. Ruhájának többi része elszakadt, szétporladt; néhány paszomántoredék és rézgomb tanúskodik hajdani formájáról. A rajta levő kabát fehér atlaszszelyemből készült.

A holttest töredékes maradványait összeszedtük és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének laboratóriumában vizsgáltuk meg. A ballábon az izomkötegek térdig ép állapotban voltak, jobb lábán elkeskenyedtek. Első pillanatra úgy néztek ki, mintha jobb lábát amputálták volna és a megmaradt lágy részt felvarrandó lebenynek hagyták volna meg. Később azonban meggyőződünk arról, hogy a csontvéget nem egyenesítették le, az összes szilánkot sem távolították el. Hiába illesztettük össze a meglevő szilánkokat, a jobb combcsontból mintegy 6-7 cm-es rész hiányzott. Nyilvánvalóan azok a darabok hiányoztak, amelyek részére édesanyja, Klotild „ezüst” ereklyetartót készíttetett egy műötvössel. A „robbanó golyóról” szóló tudósítások már makroszkóposan, a felszínes vizsgálat során sem igazolódtak, mert a megmaradt izomkötegek között fémszilánkot nem találtunk.

László Fülöp nagyatyja, József nádor testi jellegeit örökölte; a fenno-nordikus típushoz tartozott. Anatómiai variációi zömében azonosak voltak József nádoréval. Termetét az egyes testrészekből számítva 174,2 cm-nek határoztuk. Erőtéljes testalkatú volt. A csontokon az izomtapadási felszínek erősek, különösen a vállizmok jól fejlettek. A felkar felső harmadában görbült. A sípcsontokon a foramen nutritium - éppúgy, mint József nádornál - szokatlanul hosszú.

László főherceg halálának okát a halotti anyakönyv vérmérgezésben jelöli meg. Kezeléséről orvosi adataink nincsenek, a hírlapi tudósítások pontatlanul ugyan, de némi kórfolyamatot közölnek. A következőkben az igazságügyi orvosszakértői jegyzőkönyvből idézünk: „Vizsgálatunkkor a combcsont lövési sérülésein kívül a vázcsontokon más kóros eltérés nem volt. A spontán mumifikálódott lágyrészekben apró csontfragmentumok helyezkedtek el. László halálának okát - a combcsont röntgenképe és a korabeli tudósítások alapján - általános vérfertőződéssel (sepsis), illetve üszkösödés okozta keringés-összeomlással magyarázhatjuk.

A combcsont lövési sérüléseinek többsége igen erősen szilánkos. Böhler szerint e szilánkosodási zóna gyakran 20 cm kiterjedésű is lehet. Lászlónál a szilánkosodás 14 cm-re terjedt ki. Mivel a lágyrészek elpusztultak - részben spontán mumifikálódtak - más anatómiai képlet sérülését nem észlelhettük.

A combcsont lövési sérülését a traumatológia általában fertőzöttnek tekinti. Korábban J. Vidal 75%-ban, Böhler 83%-ban, Franz éppenséggel 90%-ban észlelt fertőzést a combcsont lövési sérülései után. A fertőzés rendkívül veszélyes volt, mert pl. a krími háborúban - 1854-56-ban - az ilyen sérültek 86,6%-a halt meg ennek következtében. Az első világháború kezdetén még

mindig 80%-ig emelkedett az ilyen halálozás, és később csökkent csak 42%-ra. Tehát az 1800-as évek végén nem tartozott a ritkaságok közé a combcsont lövési sérülésének fertőzőeses szövődménye, de még az sem, ha halálos következménnyel járt.

A hírlapi jelentésekből megállapítható, hogy Lászlónál a sérülés szövődményeként eves-üszkös gyulladás lépett fel. Ilyen folyamat vagy súlyosan szennyezett sérülésekből, vagy a legyengült emberek fertőzött sérüléseiből alakul ki. Az eves-üszkös gyulladás - akár nagymérvű fertőzés, akár a rossz szervezeti visszahatás okozza - rendkívül súlyos folyamat; ilyenkor a kórokozó által termelt nagy mennyiségű mérgező anyag felszívódása általános vérfertőződést vagy általános eves gennyvérűséget idéz elő.

A traumatológiai tapasztalatok szerint a legtöbb combcsontlövéses sérült kivérzett és általános idegrázkódtatás (sokkhatás) állapotában van. Ezek a szövődmények a szervezet ellenálló-képességét nagymértékben gyengítik. Bár László esetében ilyen klinikai adataink nincsenek, a kórlefolyás szempontjából azonban ezt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, sőt azt is számításba kell vennünk, hogy László - a hírek szerint - hosszabb ideig a sérülés helyén feküdt és szakszerű elsősegélynyújtásra azonnal nem kerülhetett sor. De még a baleset helyéről való elszállíttatás körülményei is ronthaták László állapotát. A szilánkos combcsonttöréses sérült mozgatása ugyanis (a test felemelése miatt a törés helyén és lefelé a végtag megtörik) részben nagy fájdalmat okoz, részben a heveny sokkhatás következményeit befolyásolja.

Az orvosi ellátásról elmondhatjuk, hogy a mai kezelési elvek alapján sem kifogásolható az, hogy az elsősegélyt nyújtó orvos morfint adott a sérültnek. E szer ugyanis csillapította a fájdalmat, s ezzel közvetve még az esetleges sokk leküzdésében is segíthetett. Szükség volt a sérült végtag kötözésére, illetve megfelelő szállítókötés felhelyezésére is, bár ennek mibenlétéről pontos adataink nincsenek. A sebkimetszést műtéti körülmények között nem hibáztathatjuk, ezért indokolt az is, hogy a sérültet kórházban látták el. A sérülés helyét figyelembe véve csak kiúszítás alapján ezt a következtetést vonták le, hogy az nem tartható meg. Mivel részletes orvosi adataink nincsenek, ma már nem lehet abban állást foglalni, hogy Lászlónál a sérült végtagot azonnal el kellett-e távolítani vagy sem.

A mai traumatológiai ellátás szabályai szerint az már hiba volt, hogy a csontszilánkokat eltávolították. Ezzel ugyanis olyan csontanyaghiányt okoztak, amely a csontheg kialakulását akadályozta. Korunk álláspontja az, hogy a fertőzést nem a csontszilánkok idézik elő, hanem a fellépő fertőző góccok elégtelen feltárása, illetve az elégtelen rögzítés. A tapasztalatok azt mutatták, hogy ha az összes csontszilánkot eltávolították, olyan nagy hézagok keletkeztek a csontok között, hogy a végtag majdnem egy bőrtokon függött, és az ilyen végtagot már nem lehet használhatóvá tenni. Böhler hivatkozik arra, hogy az 1. világháborúban a franciák a combcsont lövési sérüléseinél az összes csontszilánkot eltávolították és ezért a hátszági kórházban 37 786 combcsontlövéses sérült 28,8%-ánál másodlagos csonkolást kellett végezni a végtag teljes használhatatlansága miatt.

A hírekből nem tudjuk, hogy Lászlónál miként kezelték a sérülést, a végtagot hogyan, milyen mértékben helyezték nyugalomba. A sajtóhírekből azonban arra következtethetünk, hogy a rosszindulatú, gyulladásozó folyamat óráról órára rohamosan továbbhaladt. A modern traumatológiai tapasztalatok is azt mutatják, hogy az ilyen sebesüléseket még a végtag eltávolításával sem lehet megmenteni, és a sérültek minden orvosi segítség ellenére rendszerint napokon belül meghalnak.

Tehát a Magyarország hasábjain fölrott hibás orvosi kezelés és a halál között az okozati összefüggést nem tudjuk alátámasztani. Ha azonban az igaz volt, hogy dr. Janny Gyula az igen súlyos állapotú sérültet a halált megelőző időszakban magára hagyta - bár érdemi segítségre még a mai ismereteink szerint sem volt lehetősége -, ez a magatartás etikailag kifogásolható.

Ahhoz, hogy a kommunikéban vadászbalesetnek minősített lövési sérülést elemezhessek, meg kell határozni a lóirányt is. Ehhez pedig figyelembe kellett venni, hogy a mumifikálódott lágyszlebeben hátsó felszínén a bőr ép volt, illetve a csontfragmentumok a combcsont töréséhez képest mediálisan (belül) helyezkedtek el. Ezért valószínűsíthetjük, hogy a lövés jobboldalról, sőt előlről is érte a combot. Mivel a lágyszlekek között fémes anyag nem volt, ezért nem sörétes vagy robbanófejes lövedék okozta a sérülést; egyébként is a szilánkos darabos csonttörés golyós lövedék következménye. László lövési sérülése létrejöhetett a korabeli tudósításokban leírt módon, akár véletlen baleset kapcsán is, de a baleset mechanizmusát egyértelműen csak a fegyver ismeretében lehetne megállapítani.”

Gizella Augusztia Mária, József Károly unokája, József Ágost és Augusztia leánya volt. Kistapolcsányban született 1897. július 5-én és 1901. március 30-án halt meg Voloszában. (Rijekától délre a Kvarnerói-öböl partján, ma Volosko.) Betegségéről nem írtak a lapok, minden valószínűség szerint influenzában halt meg; a halála körüli időben telve voltak a lapok az influenzáról szóló hírekkel. Részletesen a „Családi lap”, a Vasárnapi Újság írt a halálesetről és temetésről. „A voloszáki Augusztia villában április elsején délután szentelték be a halottat... A koporsót a ravatalon négy remek koszorú díszítette, mely a margitszigeti kertészetben készült. Valamennyi koszorúszalag vörös és fehér, tehát a Habsburg-család színe.

Reggel a koporsót Fiuméba szállították, s innen különvonaton Budapestre hozták. A koporsó április 2-án este 10 órakor érkezett Budapestre a déli vasút pályaudvarába, ahol gróf Apponyi Lajos udvarnagya várta. Semmi hivatalos ünnepély nem volt... A fehér érckoporsót néhány percre letették a váróterem közepén, Kanter udvari plébános beszentelte, aztán a hatfogatos halottaskocsira helyezték. Lovasok és lámpásvivők kísérték föl a várba... A koporsót a kocsiról udvari szolgák vitték a templom közepén felállított ravatalra. Ott újra beszentelték, s csöndben levitték a sírboltba, ahol újabb beszentelés után az udvarnagya átadta a holttestet a templom lelkészének, mire a gyászolók széteszlottak és a sírboltot bezárták.”

A kőszarkofág tetejére Sennyei Károly szobrász készített fénykép után fehér márványból szobrot Gizelláról.

A még nem is egészen 4 éves kislány sírját a nádori kriptá sírablói kifosztották, csontjait szétdobálták. A koponya épen maradt meg, a hosszúcsontokat a B-terem legkülönbözőbb részeiből szedtük össze. Csontjai nagyság és fejlettség tekintetében megfelelnek életkorának, azon alaki és kémiai vizsgálattal semmiféle kóros elváltozás nem mutatható ki.

Gizella betegségéről, illetve halálának körülményeiről még hírlapi adataink sincsenek. Halotti anyakönyvi adatok sem voltak beszerezhetőek. A gyermek 4 éves korában halt meg. „Vizsgálatunk alkalmával - írja az igazságügyi orvosszakértői jegyzőkönyv - a koponyacsontok belső felszínén igen kifejezett agytekervény-lenyomatokat észleltünk és ennek alapján az idült agnyomás feltételezhető, amely akár halálóki tényezőként is szóba jöhet, akár bármely interkurrens megbetegedés súlyosabb lefolyását elősegítheti. Az erőszakos halálókot semmi sem bizonyítja.

Klotild Mária Rajnera József Károly és Klotild legfiatalabb lánya volt. 1884. május 8-án (9-én?) Fiumében (Rijekán) született és 1903. december 14-én Alcsúton halt meg.

1904. január 3-án közlemény jelent meg: „Most az elhunyt főhercegnő családjához közelálló forrásból az elhunyra vonatkozó következő adatokat közlik velünk: Alcsúth, karácsony hetében. Klotild Mária Rajnera főhercegnő 1884. május 9-ikén született Fiumében, mint József főherceg és Klotild főhercegnő hetedik gyermeke. Gyermekeveit és mondhatni egész életét Alcsúthon töltötte testvéreinek társaságában, nevelőnőjének, Holdházy Mária kis-

asszony, jelenleg főhercegi társalgónőnek és fenséges szüleinek céltudatos szeretetteljes nevelése alatt.

A fiatal főhercegnő testileg és szellemileg szépen fejlődött... A tudományokban bő ismereteket szerzett... Szerette a természetet. A nyilvánosságban, a világban nem szerepelt. Egyszer jelent meg nyilvánosan, egyszer és utoljára, akkor, midőn édesatyja ez év tavaszán születésének 70-ik évfordulóját ünnepelte a Margitszigeten. Akkor megfázott s azóta betegeskedett; a nedves, esős időjárás megtámadta, megölte.

A nyár folyamán magához tért, az őszt pedig orvosi tanácsra családjá körében a Tátrában töltötte, honnan látszólag egészségesen tért vissza. Novemberben lázas tünetek lepték meg, s december elején ágyba dőlt. A szerető anya, a szerető nővérek hiába ápolták önfeláldozással, szép lelkét magához vette az úr; december 14-ikén elhunyt, mindazok fájdalmára, akik ismerték.” (Vasárnapi Újság. A cikk írója S. S. - valószínű Sávoly Sámuel hírlapíróval azonos.)

Pergessük vissza az eseményeket; a korábbi közlemények ellenkeznek a „közelálló forrás” adataival.

A főhercegnő temetése 1903. december 18-án volt, teljes udvari pompával, az egész család, valamint a király jelenlétében. A látogatók számára csak 18-án reggel nyitották meg a fekete lepellel bevont Szt. István (Zsigmond) kápolnát. A zárt koporsót kétlépcsős, alacsony, aranyszövettel borított ravatalra helyezték; a ravatal mellett királyi korona, hercegi kalap, egy pár fehér kesztyű és legyező s az elhunyt kitüntetései feküdtek egy-egy párnán. A délutáni - már a nyilvánosság kizárásával lefolyt - egyházi szertartás után az udvari inasok vitték a koporsót a kriptába. A szertartás utolsó mozzanataként Fejérváry Géza, helyettes főudvarmester a koporsó ezüst kulcsát átadta a királyi vártemplom plébánosának - írták a december 19-i és 20-i napilapok és a Vasárnapi Újság.

Olvassuk ismét a Vasárnapi Újságot. „Gyermekkorától fogva törékeny, beteges szervezetű volt, mindig nagyon kellett rá vigyázni; tüdeje már régebb idő óta meg volt támadva, s ezért sokat tartózkodott szüleiivel az Adria partvidékén. A nyilvánosság előtt keveset szerepelt, a budapesti közönség azonban gyakran láthatta, mikor jótékonysági vagy egyéb ünnepélyeken szüleiivel megjelent... (Ezen ismertetés ellentmondónak tűnik az 1904. január 3-iki közleménnyel.) A tél beálltával baja mind súlyosabb lett, erős láz kezdte gyötörni... december 10-én hurutos tüdőgyulladásra volt, melyhez később mellhártyagyulladás is járult. A december 12-én újból Alcsúthra hívott Kéthly tanár kénytelen volt kijelenteni, hogy a beteg állapota válságosra fordult. Másnap 14-ikén reggelre a főhercegnő elhunyt. Dr. Kéthly Károly egyetemi tanár a főhercegnő betegségéről a következőket hozta nyilvánosságra: A fiatal hercegnő betegsége valószínűleg meghűlés következtében hirtelen támadt. Hurutos tüdőgyulladás állott be s másnap már az udvari orvost, Czyzewsky Gyulát hívták... A hurutos gyulladás nem tágitott... három nap múlva újabb komplikációt állapíthattunk meg, ugyanis a baloldali mellhártyalob és szívburoklob társultak a tüdőgyulladáshoz. De a legodaadóbb ápolás és orvosi kezelés sem voltak képesek a katasztrófát meggátolni. A halál legközelebbi oka szívszélhűdés volt.”

Klotild december 15-én déltől 17-én reggelig feküdt az alsúti kápolnában készített ravatalon. A koporsót 17-én reggel zárták le és még aznap Budára hozták.

„Néhai József cs. és kir. főherceg a tulajdonát képező Margitszigeten szt. Margit tiszteletére egy szép goth stílusú kápolnát építtetett. A kápolna, amely 80 000 koronában elkészült, a főhercegi család magántulajdonát képezi”. A levél 1907. június 9-én kelt. A József Károly által elkezdett kápolnaépítkezést özvegye, Klotild fejeztette be. Az új kápolna képe megjelent a Vasárnapi Újság június 30-i számában. A kép aláírása mindössze ennyi: A Klotild Mária

főhercegnő emlékére emelt kápolna a Margitszigeten. Ma már a kápolnának csak az 1927-ben öntött kis harangja van a margitszigeti Szt. Mihály-kápolna birtokában. Az épület a második világháború folyamán annyira megrongálódott, hogy le kellett bontani.

Egykori helyén ma Árpád-házi Szent Margit tiszteletére emelt kis oltár áll. Akik ismerik a szigetet, régóta ott sétálgató idős emberek, mondják, hogy ott állt Boldog Margit kápolnája s nem messze ettől a László-kápolna. Klotild-kápolnáról nem tudtak. Végül egy 1911-ben kiadott postai képeslevelezőlap segített. Ugyanazt a kápolnát, amelyet József építtetett Boldog Margit tiszteletére, ugyanazt, amelyet a Vasárnapi Újság a Klotild emlékére emeltnak mondott, jelölte így: a László főherceg emlékére épített kápolna a Margitszigeten. Napjainkra már feledésbe merült a fiatalon elhunyt két főhercegi gyermek, elfelejtődött a sziget egykori tulajdonosa is.

A kripta megnyitásakor Klotild horganykoporsóját a felirat nélküli szarkofágban találtuk meg kifosztott állapotában. A csontváz jelentős részét megtaláltuk, a koponya hiányzott. Vissza-temetéskor maradványait a középső nagy, kettős szarkofágba tettük vissza édesanyja és édesapja mellé, hisz a nyitott szarkofágban nem láttuk biztosítva nyugalma. A kripta egyenes és száraz levegője következtében nagyobb bőrfelületek is épen maradtak, így pl. az egész hasi tájék a nyaktól az alhas végéig. Csontozata vékony volt.

A halotti anyakönyvben halálokként tüdővizenyőt jelöltek meg. Vizsgálati leleteink alapján a halál okát illetően nem tudtunk nyilatkozni. A csigolya-elváltozások felvetik a fiatalkori scoliosis gyanúját, ez azonban halálóki tényezőként nem értékelhető. A csöves csontokból számított testmagasság 167 cm körüli -, Klotild főhercegnő az átlagosnál magasabb termetű volt.

József Károly Lajos lovassági tábornok, a „cigányos József”, József nádor harmadik feleségétől, Mária Dorottyától származó fia volt. 1833. március 2-án született Pozsonyban és 1905. június 13-án, 72 éves korában Fiumében (Rijekában) halt meg. Fiatal éveit főleg az alsúti kastélyban töltötte, majd egyre többet foglalkozott a katonai tudományokkal. Az 1848-as forradalmi eseményeket követően anyjával, Mária Dorottyával Schönbrunnba távozott.

Már 12 évesen a „nádor-huszárok” közé került, majd a dragonyosokhoz ment át. Mind későbbi életrajzírói, mind a kortárs sajtótudósítók egyöntetűen 1845-ben jelölik meg katonai pályájának kezdetét, amikor mint hadapród lépett be a 12. Palatinus-huszárezredhez. Ezt cáfolja az évenként megjelent hivatalos tiszti névjegyzék, amelyben mint az uralkodó család tagja szerepelt ugyan, de 1848-ig cím és rang nélkül. A sematizmus szerint 1848-ban kezdődött katonai szolgálata az I. Ferenc József nevét viselő 3. galíciai dragonyosezredbe őrnagyként. Katonai pályafutása ettől kezdve töretlen, 1868-ban ő lett a magyar királyi honvédség első főparancsnoka. Magyarországra 1866-ban költözött újra, az alsúti uradalmat azonban teljes egészében csak 1867-ben, István halála után vehette át. Önálló birtokai nem voltak Magyarországon; apjuk halála után István és József közösen örökölték az alsúti, ürömi és piliscesabai uradalmakat. Bánkútot és Kisjenőt, amely István magánbirtoka volt, végrendeletileg kapta bátyja halála után.

1860-ban tábornok Olaszországban, 1866-ban a porosz háborúban altábornaggyá nevezik ki, a koronázási menetben altábornagyi ruhában kíséri Ferenc Józsefet. 1868-ban nevezik ki a honvédsereg főparancsnokává, 1874-ben a hadgyakorlaton kitünteti Ferenc József és ettől kezdve mint „lovassági tábornok” szerepel. 1864. május 12-én feleségül vette Klotild szász-koburg-gothai hercegnőt, Lajos Fülöp francia király unokáját.

Első gyermekük, Erzsébet 10 hónapos korában, László fiuk 20 éves korában, Klotild lányuk pedig 19 éves korában halt meg. Lányuk, Mária Dorottya 1896-ban orleansi Fülöp herceg felesége, Margit Klementina pedig 1890-ben Thurn und Taxis Albert herceg felesége lett. Magyarországon a „magyar Habsburg” ágat József Ágost vitte tovább, aki 1893-ban a bajor Augusztát, Ferenc József unokáját vette el és ezzel újra egyesült az osztrák és a magyar Habsburg ág. (Augusztá 1964-ben Regensburgban halt meg.)

József Károly a múlt század második fele magyar társadalmának ismert személyisége volt. Katona volt, de politikával sohasem foglalkozott. Büszke volt „főtűzoltó” címére. József főherceg életét és tevékenységét részletes, képes riportsorozatban, különkiadásban közölte a Vasárnapi Lapok 1897. augusztus 8-án megjelent 19. száma. E cikkek felsorolták a főherceg erőnyeit és érdemeit, nem feledkezve meg a tudományos tevékenységéről sem. 1885. és 1894. között öt könyve jelent meg. Két, cigányokkal foglalkozó művéért a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta. Botanikai munkásságát pedig a kolozsvári egyetem doktori címmel ismerte el.

Mivel a főváros közelsége ezt lehetővé tette, Alcsúton tartotta meg társadalmi rendezvényeit is. Itt fogadta a Kertészeti Főiskola (egyetem) képviselőit és itt rendezte nagyszabású tűzoltóünnepélyeit is. Ezekről az eseményekről a képeslapok részletes, képes tudósításokat közöltek. József főherceg és népes családja kimeríthetetlennek tűnő forrás volt a lapok számára. A Vasárnapi Újság 1892-ben teljes karácsonyi számát szentelte József főhercegnek és cigány barátainak.

A család ideje legnagyobb részét Budán vagy Alcsúton töltötte, a nyári hónapokban azonban leköltöztek Fiuméba, a főhercegi Villa Giuseppe nevű kastélyba.

Ferenc József a IX. statisztikai kongresszus elnökévé nevezte ki. Az ősrégészeti és embertani kongresszuson kiállított tárgyaival vett részt. A régiségek iránti szeretetét Rómer Flóristól tanulta, aki tanítója volt. Egész életén át sokat foglalkozott a cigánykérdéssel. Tanulmányozta nyelvüket, igyekezett őket letelepíteni. Göbolyjárásról falut építtetett a cigányok számára. Tudományos munkái között ott szerepel a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent mintegy 641 oldalas cigány nyelvten (Romano csibakero sziklariben), és elkészült négy kötetnyi cigány-magyar összehasonlító szótára (Romano ugrikábo alamangéro libro), amelynek a kézírata még József Károly életében elveszett.

Élete utolsó éveiben mind több időt töltött az egészségére kedvezőbb éghajlatú tengerparton. Utolsó útja is ide vezetett 1904. decemberében. Az egész éjszaka tartó vonatkozás azonban kimerítette; Fiuméba már betegen érkezett. A Vasárnapi Újság forrásokra hivatkozva írta, hogy a főherceg rendkívül rossz állapotban van, de betegsége az aggkor következménye.

Orvosa, dr. Kiszelják naponta kétszer, reggel és délután jelentést adott a beteg állapotáról. Január 10. táján már „aggasztó” híreket közölt: „a főherceg nem fogad el ételt, ereje fogytán van.” Legsúlyosabb január 12-i állapota volt, e szerint „az apathia fokozódik, táplálkozása még inkább csökkent.” A főherceg öntudata elborult, csak időnként tért magához, akkor is csak zavaros tekintettel nézett maga köré s nem ismerte meg a körülötte lévőket. Az első megnyugtató jelentést január 19-én adta dr. Kiszelják, e szerint „A fenség erőállapotában a nap folyamán könnyű javulás mutatkozott. Szívműködése és táplálkozása kielégítő.” Az utolsó orvosi jelentést január 29-én adták. „József főherceg betegségében örvendetes fordulat állott be, a javulás annyira haladt, hogy ezentúl orvosi jelentéseket nem is adnak ki.”

József 72. születésnapját is Fiumében ünnepelte; az újságok azt írták, hogy még mindig gyengélkedik, de túl van a veszélyen. Márciustól júniusig újabb híradás nem is érkezett Fiuméből Június 14-én már halálhírért hozták a lapok.

József Károly halálának körülményeit jól ismerjük, pontos orvosi jelentések állnak rendelkezésünkre. A közönség számára erről a Vasárnapi Újság 1905. június 15-i száma tudósít. „Hónapok óta tartott küzdelme a halállal... Az utóbbi években sokat betegeskedett. Betegsége: ütőér-elmeszesedés. Januárban hirtelen válságosra fordult állapota, jobboldali szélhűdés érte. A hónap második felében javult egy kissé állapota, úgyhogy hivatalos orvosi jelentés kiadását is mellőzték... Kevéssel Pünkösd előtt állapota rosszra fordult, a beteg ereje szemléltomást fogyott, többnyire eszméletlen volt. Pünkösd hétfőjén este, mintha jobban lett volna, elaludt s a családtagok nyugovóra tértek. Reggel 4 órakor riasztották fel őket azzal a hírral, hogy a beteg nagyon rosszul van. Klotild főhercegnő és leányai a betegágyhoz siettek, oda hívták dr. Kiszelják házi orvosát is, aki próbálta élesztgetni, injekciókat adott neki, de minden hasztalan volt. A főherceg reggel 6 óra 25 perckor szívbénulás következtében kiszenvedett...” A halálok a halotti anyakönyvi bejegyzésben: „agyvérzés, érelmeszesedés”.

Fiumében, a Villa Giuseppe kápolnájában június 16-án estig állt a ravatal. 17-én reggel indultak a koporsóval Budapestre, még aznap este be is futott a vonat a Déli pályaudvarra. Innét hatlovas gyászkocsi vitte a fővárosiak sorfala között a vári palotába. 18-án ravatalozták fel a Zsigmond-kápolnában. Temetése június 19-én ment végbe, Ferenc József király és Ferenc Ferdinánd trónörökös jelenlétében, a legnagyobb, de zártkörű udvari pompával. A palota területére és a kápolnába csak meghívóval lehetett belépni. A temetésen megjelent az alsóház, a felsőház és képviseltette magát majdnem minden európai uralkodóház. „Azután megkondult a harangszó, nyolc udvari szolgálta vállára vette a koporsót, hogy a kápolna udvarán át a sírboltba vigyék.”

A kriptá felnyitásakor József Károly koporsóját a fedő nélküli üres koporsóban a fiatal Klotild koporsója fölött találtuk meg. Testét nem balzsamozták; a száraz levegő hatására az össze-száradt bőrrészek egyes testrészeket még összetartottak. Különösebb azonosítási munkára nem volt szükség; József Károly embertani és igazságügyi orvosszakértői vizsgálata első-sorban genetikai jelentőségű.

József Károly életbeni termete 177 cm volt; típus szerint többé-kevésbé a nordikus csoportba sorolható; bár embertani típusának kialakításában főleg sötétebb hajának és szélesebb, kissé görbült orrának alakja az alpi és dinári jellegeket is felvillantja. A fogai - a jobb oldali alsó 2-es és 3-as fogakat kivéve - még életében kihullottak, fogmedri részük felszívódott. A fogak helyett használt aranybetétes protézist a sírablók elvitték. A vázcsontok izomtápadási helyei érdekesek, a csontokon sorvadásnak vagy felszívódásnak semmi nyoma nincs. József Károly halotti ruhái közül jól megmaradt a durva szövésű, egyenes nyakú katonai ing és az ezüst sújtás-zsinórral díszített katonai vászonborítású zakó, amelynek nyaki bélése piros volt. A paszománydarabok foszladozó, porladó állapotban vannak. Hosszú szárú vastag bőrcipője jól megmaradt. Mellén valaha fabetétes ezüst feszület volt, amelyet a sírablók elvitték.

A 72 éves korában elhunyt József Károly igazságügyi orvosszakértői vizsgálata során súlyos degeneratív gerinc- és idült csípőízületi bántalom boncjeleit észlelhettük, amelyekkel a főherceg mozgásszervi panaszai kellően magyarázhatók. Egyéb megbetegedés nem volt igazolható, így a halálok sem identifikálható. Erőszakos halálra utaló makroszkópos vagy toxikológiai elváltozást nem találtunk.

Mátyás József, József Károly unokája, József nádor dédunokája, Gizella Augusztia testvére volt. 1904. június 27-én született Kistapolcsányban és 15 hónapos korában, 1905. október 7-én - szülei távollétében - ugyanott halt meg. Halálának oka a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint: „heveny bélbénulás” volt.

„Október 9-ikén a kis-tapolcsányi kastély kápolnájában ravatalra helyezték, beszentelték és délután különvonatra helyezték... A kis halott október 10-ikén érkezett Budapestre a déli vasút pályaudvarába, hol megillető egyházi és udvari szertartással fogadták, azután fáklya fényénél föl vitték a halottat Budavárába, ép oly csendben, mint Fiume mellett 1901. tavaszán elhunyt kis nényjét, Gizella főhercegnőt. E mellé tették a kis herceg összeforrasztott koporsóját. A megrendült szülők a spanyol etiquette parancsa szerint a második gyermekük halálát befejező szertartásban sem vettek részt.” A gyermek temetésén az udvari szolgálattevőkön kívül senki sem volt jelen, a szűkebb család is csak a gyászmisén vett részt - a Vasárnapi Újság tudósítása szerint „megkopott a hajdani nagy temetések fénye”.

A nádori kriptá B-termében, a C-terem bejárata mellé helyezték kőszarkofágját, Gizellával szimmetrikusan jobb oldalt (a nyugati oldalon). A kriptá kifosztása után csontmaradványait összeszedték; koponya csontok, bordák, csigolyák és hosszúcsontok maradtak meg. Koporsójában alig felismerhető szénre égett ruhadarabok voltak csupán. Feltehetően fehér vászoning volt rajta. A nyakán tüll-díszítésű fehér ingecskének csak a foslányai maradtak meg.

Mátyás egyéves korában halt meg. A csontvázmaradványokon kóros elváltozás nyoma nem volt kimutatható. Számított testmagassága 101,1 cm - tehát a gyermek koránál jóval magasabb volt. Vizsgálataink alapján a halálok nem állapítható meg; erőszakos halál nem bizonyítható. A heveny bélbénulásnak sok oka ismert, de mivel a kisedet betegségének tünetei nem állnak rendelkezésünkre, a kóri tényezőket nem fejtegetjük.

A nádori kriptá utolsó halottja József Károly főherceg felesége, *Klotild Mária Adél* volt, aki 22 évvel élte túl férjét. 1846. július 8-án született Neuillyben. József Károly főherceggel 1864. május 12-én kötött házasságot; apja, Ágost szász-koburgi-gothai herceg volt. Klotild 1927. június 3-án hunyt el Alcsúton.

A József Károlyval való házasságából hét gyermeke született. Erzsébet 1865. március 18-án Linzben született, majd alig egyéves korában, 1866. január 7-én halt meg Budán. Mária Dorottya Amália Alcsúton született 1867. június 14-én (férje Philippe orleans-i herceg, francia trónkövetelő volt) és meghalt ugyancsak Alcsúton 1932-ben. Alcsúton született Margit Klementina Mária 1870. július 6-án (férje Thurn und Thaxis Albert nagyherceg, Erzsébet királyné nővérének fia volt), meghalt Regensburgban 1955-ben. Ugyancsak Alcsúton született a két fiú is: József Ágost 1872. augusztus 9-én (felesége Augusztá bajor hercegnő, Ferenc József unokája) és a tragikus baleset következtében 21 éves korában elhunyt László Fülöp 1875. július 16-án. Erzsébet Henrika, a hatodik gyermek 1883. március 9-én született Alcsúton és Regensburgban halt meg 1958-ban. A legfiatalabb lány, Klotild Mária Rainera Amália volt, aki 1884. május 9-én született Fiumében és 1903. december 14-én halt meg Alcsúton.

Klotild Mária fehér márványszobrával díszített kőszarkofágja közös férjével, József Károlyval. Halálának oka a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint: tüdővízenyő. Termetét 163 cm-ben határoztuk meg; teste még idős korában is korpulens volt. Halála után bebalzsamozták, bár e tökéletlen eljárás nem óvta meg testét - különösen a fejet - a romlástól. A kriptá felnyitásakor koporsóját kifosztották.

Halotti ruhája fehér tisztaselyemmel bélelt fekete csipkeruha volt. A csipke és a bélés között fehér muszlint találtunk. Derekat mindkét oldalon elől 3-3 halcsont merevítette. A ruha nyakán rézdíszítés, alatta fekete gyöngy kivarrás látható. A szoknyarész derekától az aljáig fekete flitteren apró fekete gyöngyhímzés húzódik. Könyökig érő bő ujját muszlin fodorral fogták össze. A ruha felső része elől kapcsokkal záródott. A gyöngydíszítés mentén és a ruha két oldalán hosszában fehér muszlinfodor húzódott. A csipke itt-ott szétszakadt, de nagyobb része összefüggő. Cipője, harisnyája nem került elő.

Klotild típusa a mediterrán csoportba sorolható. A koponyavarratok teljes hosszukban elcsontosodtak, fogai kihullása következtében az állkapocs idős kori sorvadást mutat. Az egész holttest hullaviaszos állapotú. Viszonylag magas kort ért meg, 81 éves korában hunyt el. Egészségi állapotáról, illetve halálának körülményeiről nem rendelkezünk adatokkal. A halotti anyakönyvi bejegyzések sem kerültek elő. A holttest állapota miatt halálának oka nem állapítható meg.

József Ágos és Augusztia gyermekei között említettük már a nádori kriptá középső helyiségében eltemetett Gizellát és Mátyást. József Ferenc (aki 1895-ben született) 1957-ben Carcavelos-ban halt meg; felesége, Anna szász királyleány volt (1903-1976 München). Zsófia Klementina (aki 1899-ben született) 1978-ban Innsbruckban halt meg. Az 1901-ben született László Luitpold 1946-ban Budapesten halt meg; az óbudai temetőben temették el. A hatodik gyermek 1909-ben született: Magdolna.

A nádori család egyes tagjairól értékes szóbeli és írásbeli felvilágosítást Odeschalchi Sándor hercegtől kaptunk; köszönjük segítségét.

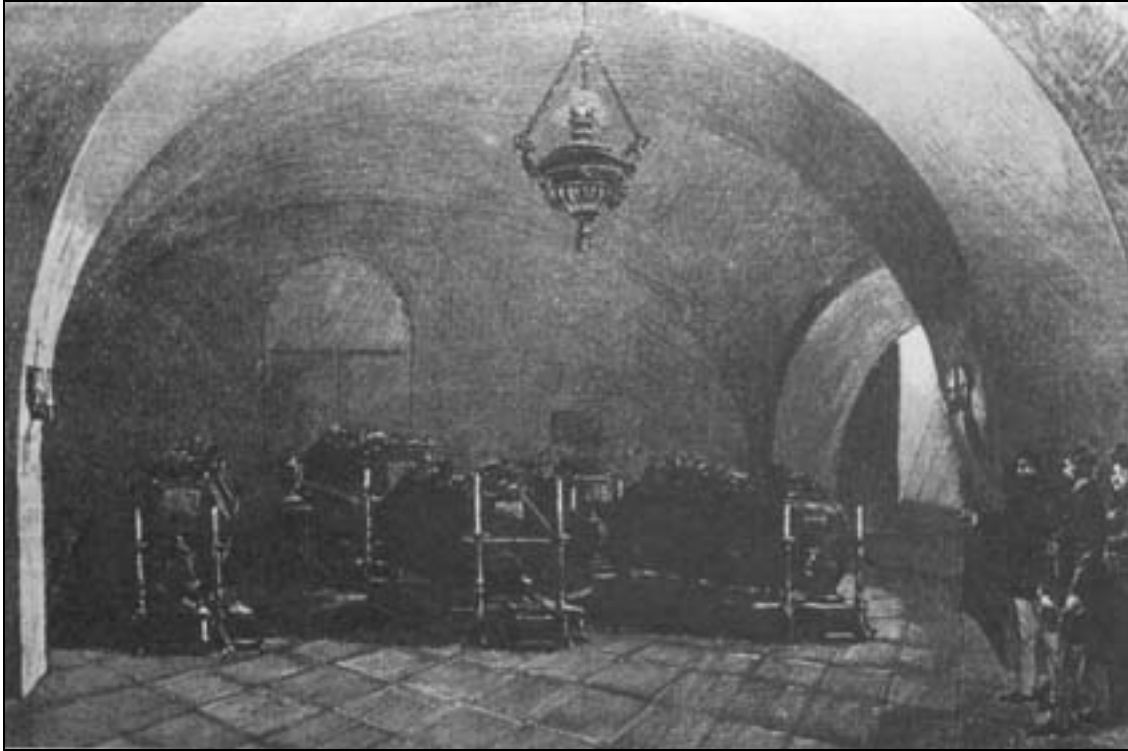
Ezzel be is zárulhat a nádori kriptá ajtaja. A sírjukból barbár módon előrángatott holtak történelmünk egy kis szakaszának szereplői voltak. Könyvünk annyiban rendhagyó, hogy nem az életükből próbáltuk megérteni a halálukat, hanem fordítva: halálukból az életüket. Cselekedeteik sokféleképpen ítéelhetők meg. Egy valami közös volt bennük - esendő emberek voltak. Requiescant in pace!

A budai királyi palota nyugati részének kereszt szárnya, melynek jobb oldali részén az ún. Mátyás-kútja szintjében helyezkedett el a várkapolna és alatta a nádori kriptája.
A felvétel a második világháború előtt készült.

A budavári várkaptárna belseje a második világháború előtt.
(Helyén ma kiállítóteremek vannak.)

A nádori sírbolt 1897-ben a végső átalakítás előtt (Dörre metszete). Középen elől József nádor, mögötte István nádor, jobbra József nádor második felesége, Hermina; balra elől harmadik felesége, Mária Dorottyá. Jobbra hátul a fiatal Hermina és baloldalt a boltív mögött Sándor Lipót rézkoporsója. A koporsók mellett illetve előtt a belső részeket és a szívet tartalmazó urnák.

József nádor fehérmárvány-szarkofágja Zala György szobrával

A nádori kriptá C-termének déli zárórésze. Középen József főherceg és felesége, Klotild kettős márványszarkofágja (Zala György alkotása); ettől jobbra László főherceg fehérmárvány-szarkofágja (Stróbl Alajos alkotása).

A nádori kriptá C-terem déli végének nagy bronzangyala; jobb vállán és felkarján a sírablók fegyverének nyomai

Erzsébet Karolának, a nádor harmadik feleségétől született, 23 napot élt leányának figurális tetejű sírja a nádori kriptá C-termének északnyugati részében

A nádori kriptá C-termének déli zárórésze 1977. október 3-án (helyzetrögzítés)

A nádori kriptá B-termének nyugati fala, ahol az 1970-es években a sírrablók a kriptába lehatoltak (1977. október 3-i helyzetrögzítés)

Helyzet rögzítés 1977. október 3-án, a nádori kriptá felnyitásakor.
Erzsébet Klementina feltört kőszarkofágján Hermina Amália mumifikált holtteste.

Helyzet rögzítés 1977. október 3-án, a nádori kriptá felnyitásakor.
József nádor feldúlt szarkofágja és bebalzsamozott teste.

Gizella főhercegnő sírja a B-terem délkeleti falánál

A nádori kriptá C-termének szellőzőablakán levő kovácsoltvas rács a főhercegi címerrel

Alexandra Pavlovna ürömi sírkápolnájának beszentelése az igazságügyi-antropológiai vizsgálatok után. Baloldalt: Berki Feríz pravoszláv püspök és Babinetz Joachim pravoszláv esperes a visszatemetés szertartása közben. Jobboldalt Nagy Judit és Susa Éva ruharestaurátor, illetve az igazságügyi szakértő a szertartás közben.

József nádor édesapja, II. Lipót német-római császár

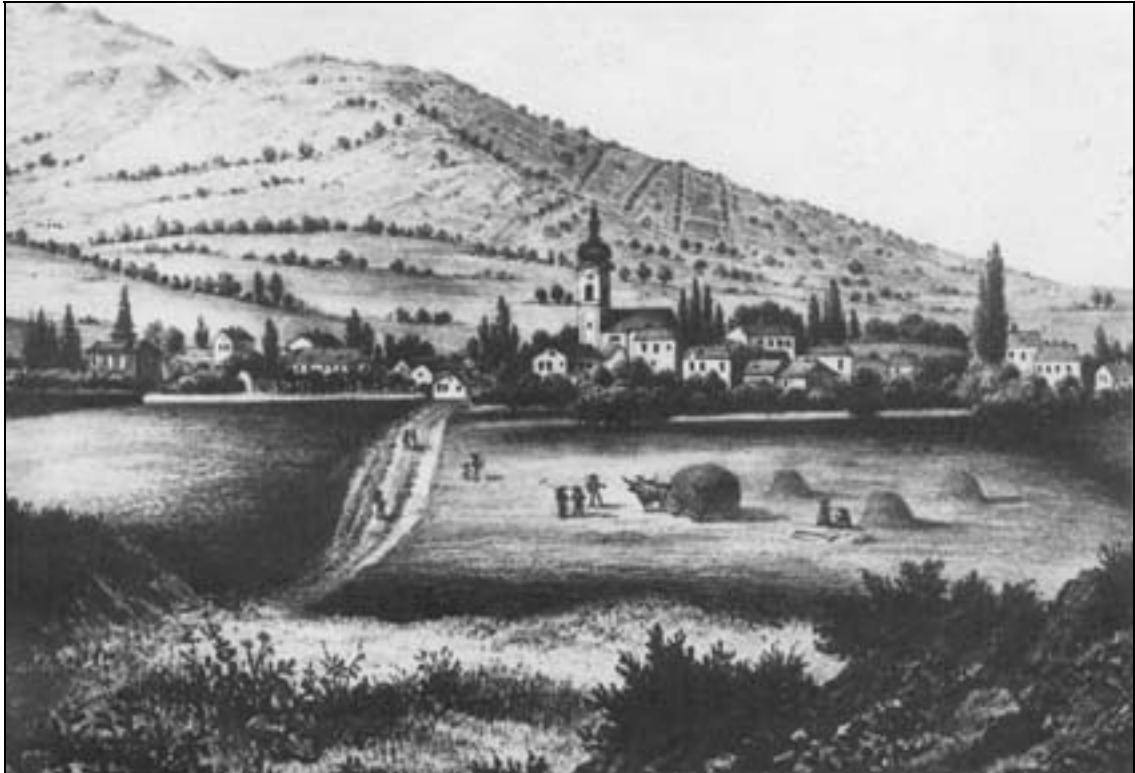
József nádor édesanyja, Mária Ludovika főhercegnő

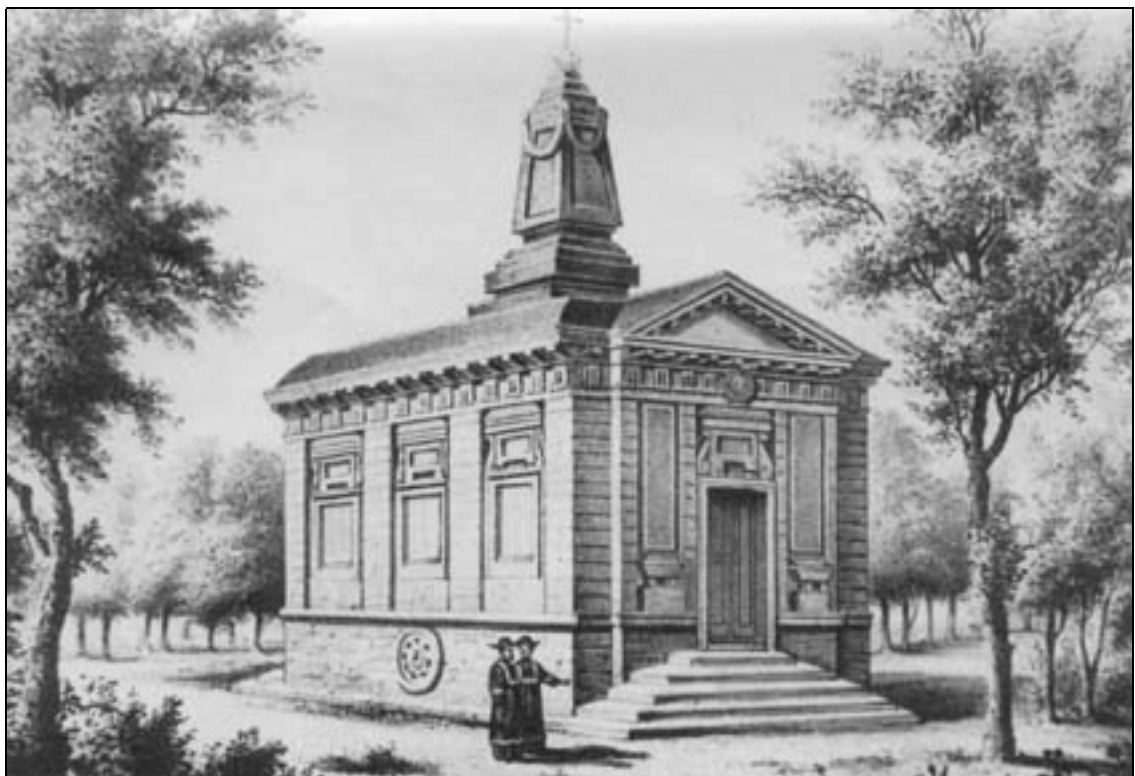
József nádor (középen fent) és testvérei. Baloldalt fent: Sándor Lipót nádor;
jobb oldalt fent: Ferenc, a későbbi császár; baloldalt lent: János főherceg;
jobb oldalt lent: Károly Lajos főherceg

József nádor abban a ruhában, amelyben eltemették
(Osztrák-magyar monarchia írásban és képen. I. p. 258.)

Üröm a XIX. század elején (metszet)

Az ürömi pravoszláv sírkápolna 1803-ban

Metszet Alexandra Pavlovna 1801-es ravataláról

A pravoszláv sírkápolna felső szintje belülről

Metszet Alexandra Pavlovnáról. Mme Leburn után I. G. Mansfeld készítette

Alexandra Pavlovna, József nádor első felesége azon festményen, amelyet az embertani vizsgálatok hitelesítettek. A festmény ismeretlen festő műve; 1945-ig az alcsúti kastélyban volt, ekkor feltételezhetően elpusztult.

Alexandra Pavlovna bebalzsamozott teste az ürömi sírkápolnában megtalálásakor (baloldalt) és a visszahelyezéskor (jobboldalt)

Alexandra Pavlovna bebalzsamozott keze

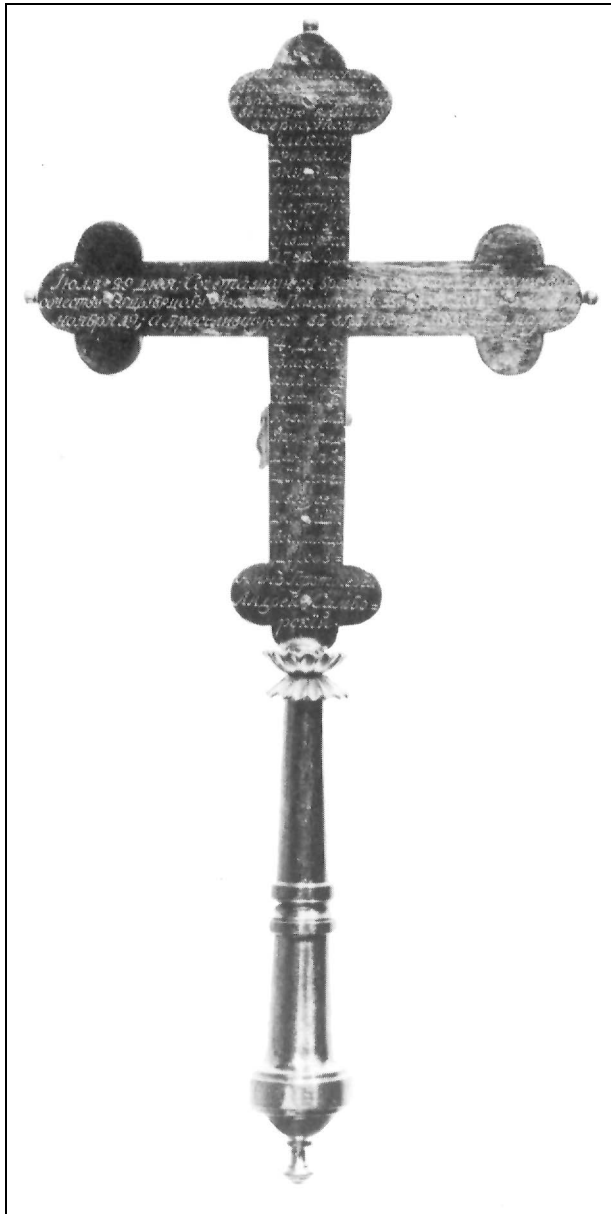
Alexandra Pavlovna Kiszely István és Hankó Ildikó munkaszobájában a vizsgálat alkalmával

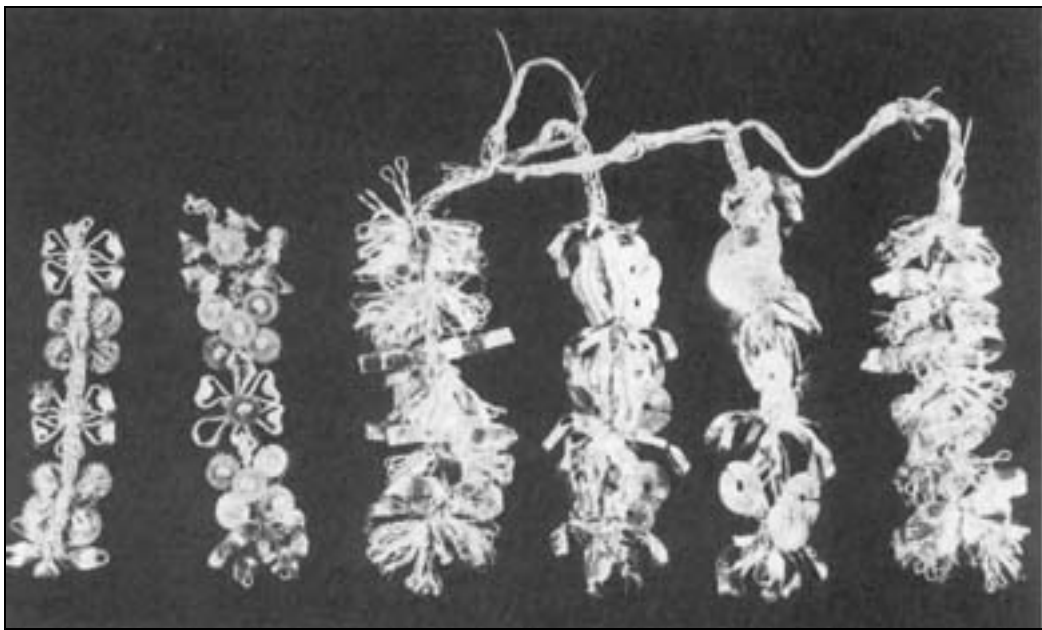
Alexandra Pavlovna nyakán lógó keresztelő érmecske két oldala

Alexandra Pavlovna halotti keresztje, amelynek felső részét nagyanyjától,
Katalin cárnőtől kapta kereszteléskor

Baloldalt: Alexandra Pavlovna halotti keresztjének hátoldala a halott ószláv nyelven írt rövid életrajzával. Jobboldalt fent: Alexandra Pavlovna belső részeit tartalmazó rézurna, amely a nádori kriptából került elő. Jobboldalt lent: Josef Prandtner mesterjegye Alexandra Pavlovna halotti keresztjének elülső oldalán

Fent: Alexandra Pavlovna halotti párnájának díszítése;
lent: fémcsüngők a párna és a ruha szegélyéből

József nádor második feleségének, Hermina Máriának nagy rézkoporsója
és annak oroszlános díszítése

A nádori családban a nyakcsigolyákon öröklődő ún. kettőzött Foramen transversariumok József nádor teteménél

Baloldalt: Hermina Amália Mária, József nádor lánya (Lieder Frigyes rajza Einsle Antal festménye nyomán); jobboldalt: Hermina mellkasának igazságügyi orvostani felvétele. A mellkas a röntgenfelvételen hátgerincgörbületet (Kyphosis juvenilis major gradus-t) mutat.

Hermina Amália főhercegnő, József nádor lánya. Ernst Lajos gyűjteményében levő festmény utáni metszet.

Hermina főhercegnő, József nádor második felesége

Sándor Lipót főherceg arcképe és sírfelirata

József nádor a halotti ágyon (Szeremley Miklós metszete). Ágya jobb oldalán: Mária Henrietta főhercegnő; mellette: Mária Dorottya főhercegnő, József nádor harmadik felesége; középen főudvarmestere. Ettől balra: Erzsébet főhercegnő, tőle balra: István főherceg, a későbbi - utolsó - nádor; baloldalt fent: udvari papja és (baloldalt elöl) József főherceg.

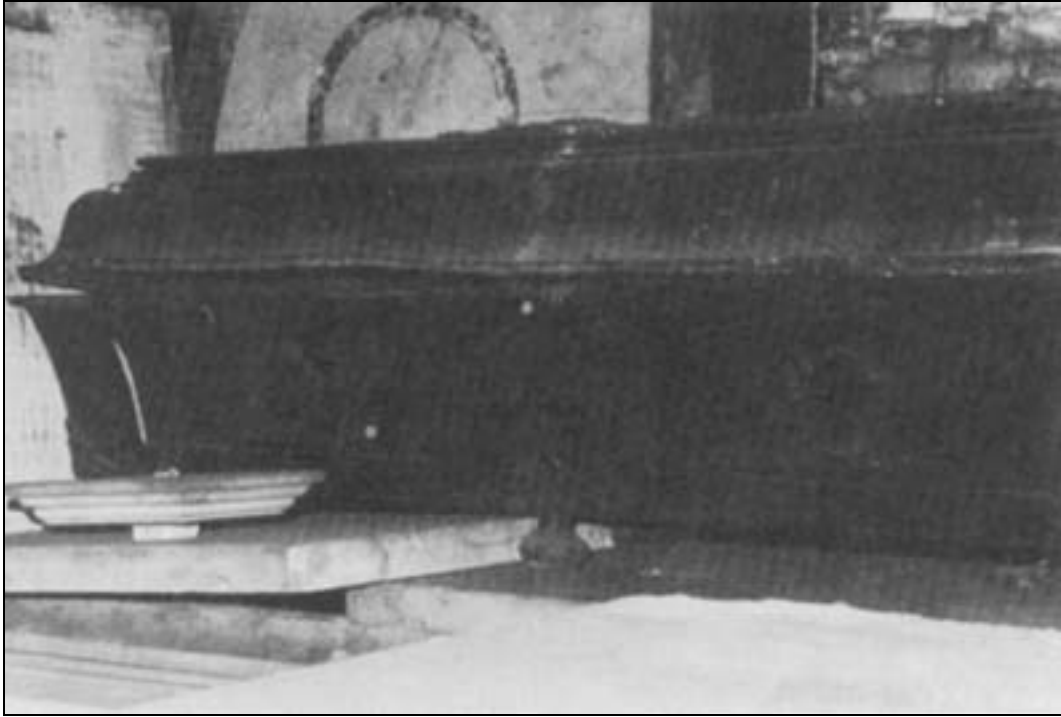
József nádor kb. kétszeres embermagasságú szobra a nádori kriptá C-termében.
A nádort rendi öltözékben az aranygyapjas és a Szent István-renddel ábrázolták.
A szobor Zala György alkotása, fehér márványból.

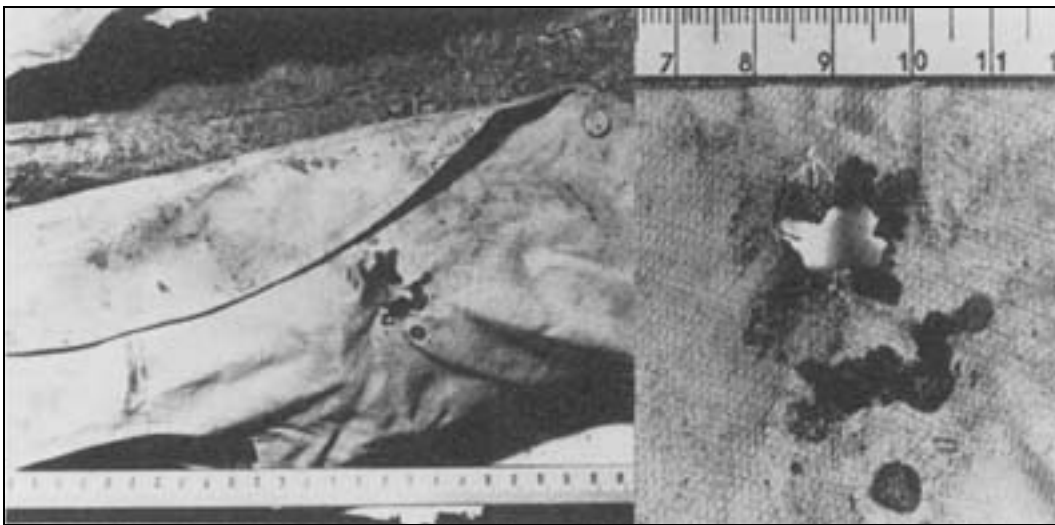
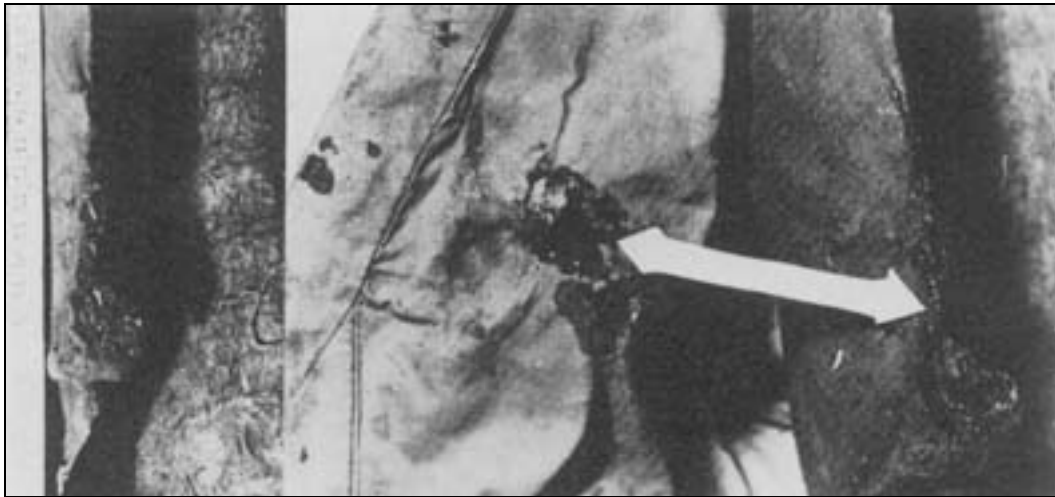
A nádori sírbolt felnyitásakor a C-teremben fával borított kőszarkofágban találtuk a fiatalabb Klotild főhercegnő és József nádor kifosztott koporsóit

István főherceg, Magyarország utolsó nádora

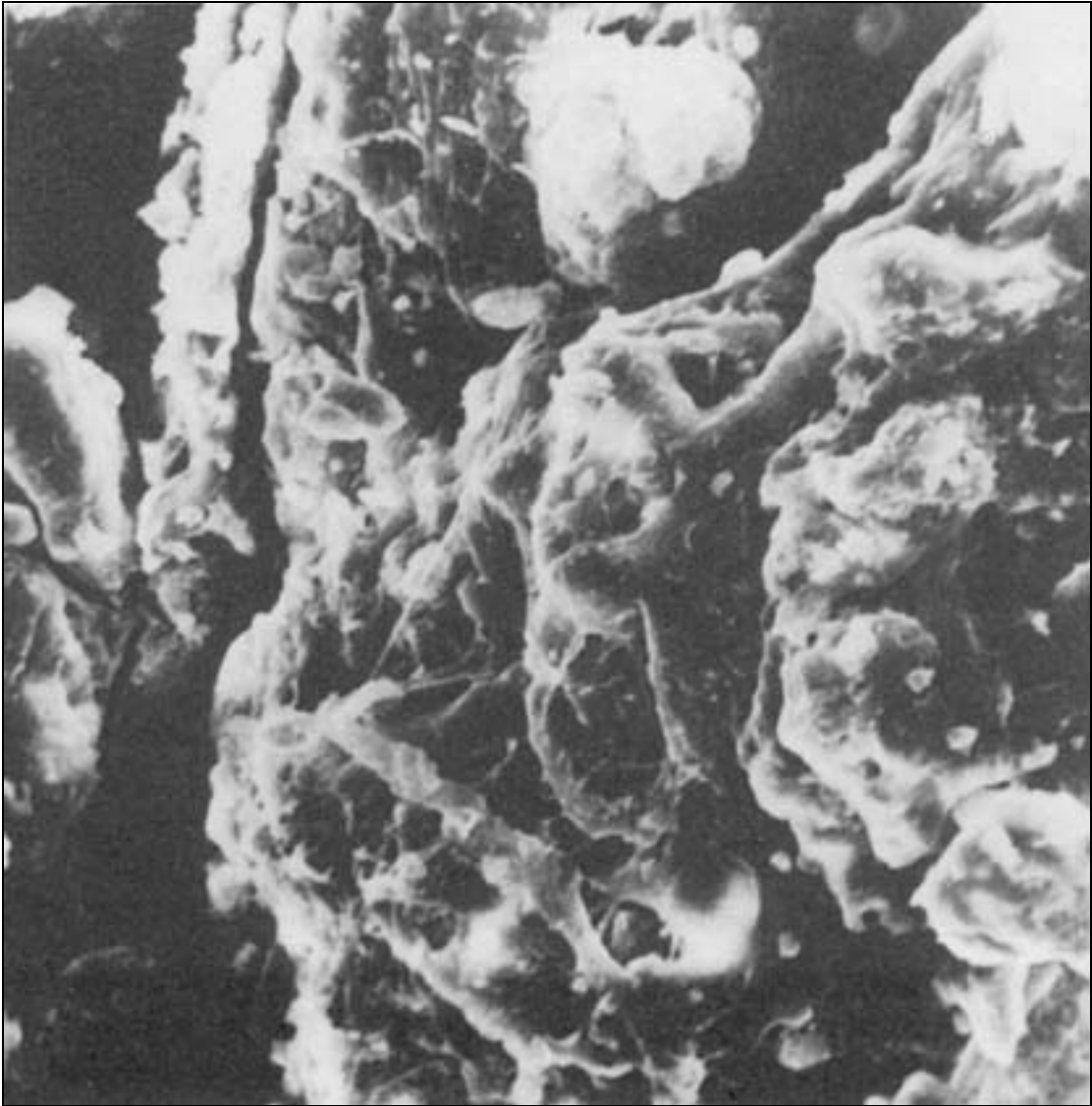

István főherceg, nádor Mentone-ban lecinezett nagy vörösréz koporsója és sírfelirata

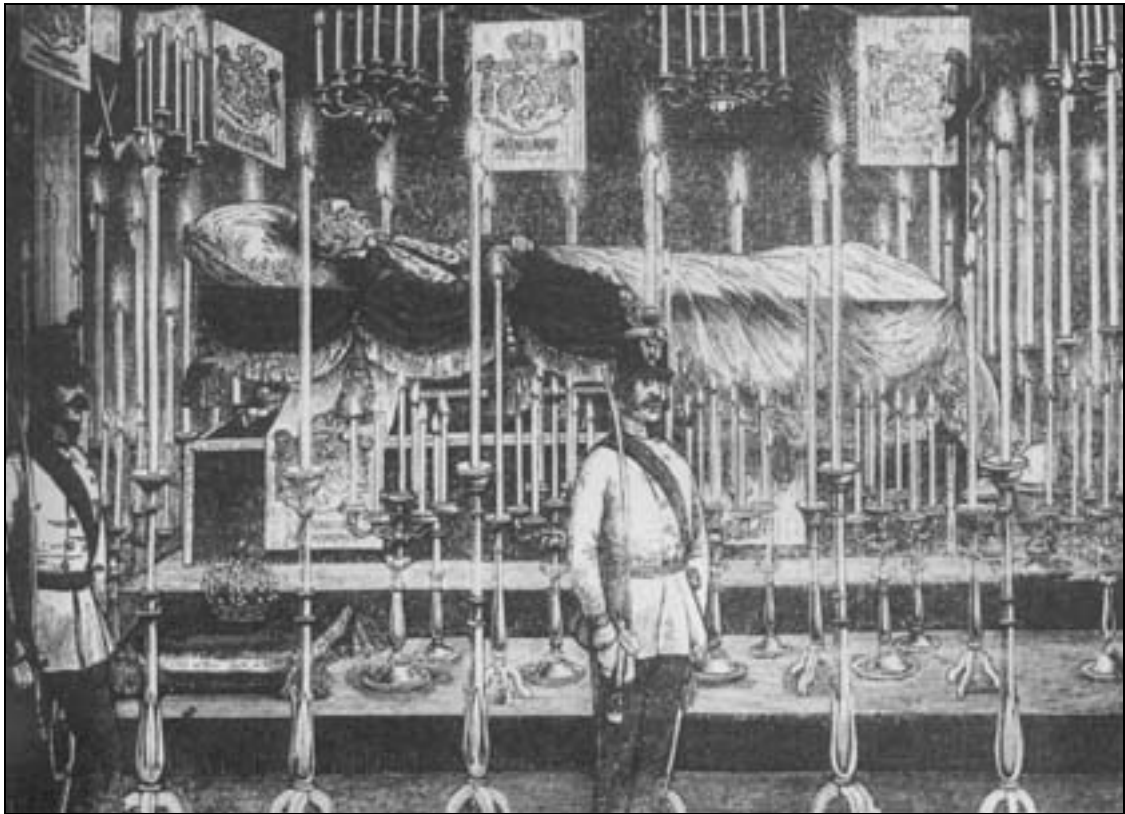
Igazságügyi orvosszakértői felvételek. Fent: István nádor testén látható sérülés; a mellény anyaghiánya. Lent: a mellényen látható szövethiány két nagyításban.

Igazságügyi felvételen István nádor mellényének szövethiányos része és izomrostjai.

Fent: letapogató- (scanning-) mikroszkópos kép, mely szerint (A) a szövet szálai az eltemetés óta nem károsodtak; az anyaghiány területén talált elemi szálelváltozás (B) nem éllhatásra jellemző, mert a kísérleti metszés szálai más alakúak; az anyaghiány félkör alakú részén fekvő szálak (C és D) a körülírt területeken hőhatásra „bunkósan” megvastagodtak. Lent: a sérülésnek látszó területről (izomkötegből) vett minta letapogató- (scanning-) mikroszkópos felvétele, amelyen hálózatos elhelyezkedésű, beszáradt anyag - feltehetően a mellény anyaga - ismerhető fel.

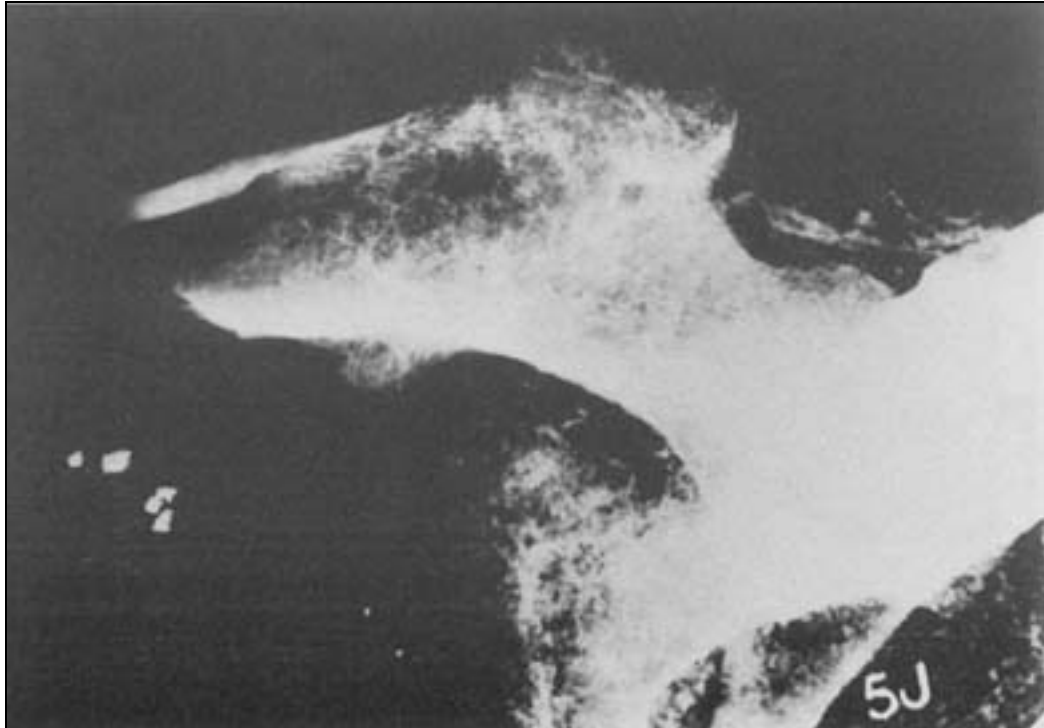
Mária Dorottya ravatala a Vasárnapi Újság 1855/121-es számából

Fent: Fülöp László főherceg sírszobra márványszarkofágja tetején (Stróbl Alajos készítette a halotti maszk alapján). Lent: a meghalt László főherceg halottas ágyán a Szent Margit Vörös Kereszt Kórházban.

Fent: László főherceg golyó által sérült és törött jobb combcsontjának felső része az alatta megmaradt izomkötegekkel és bőrrészekkel. Lent: ugyanezen területről készült röntgenfelvétel. A csontsérülés közelében több, szabálytalan alakú sugárfogó árnyék helyezkedik el. A combcsont csonkjának a csontszerkezete szabálytalan.

László Fülöp főherceg combcsontjai. A jobb combcsontból kb. 3,5 cm hosszú csontrészt hiányzik. A csontanyaghiány befelé és hátrafelé táguló a szilánkos törés következtében.

A kis 4 éves Gizella főhercegnőről készült márványszobor feje
(Sennyei Károly szobrász alkotása)

Az a családi kép, amelynek alapján Sennyei Károly szobrász
Gizella főhercegnő sírszobrát elkészítette

Klotild Mária főhercegnő életbeni fényképe

Klotild Mária főhercegnő sírfelirata és halotti maszkja alapján készített
fehérmárvány-szobra (Zala György alkotása)

József Károly főhercegről készült fénykép katonai ruhában

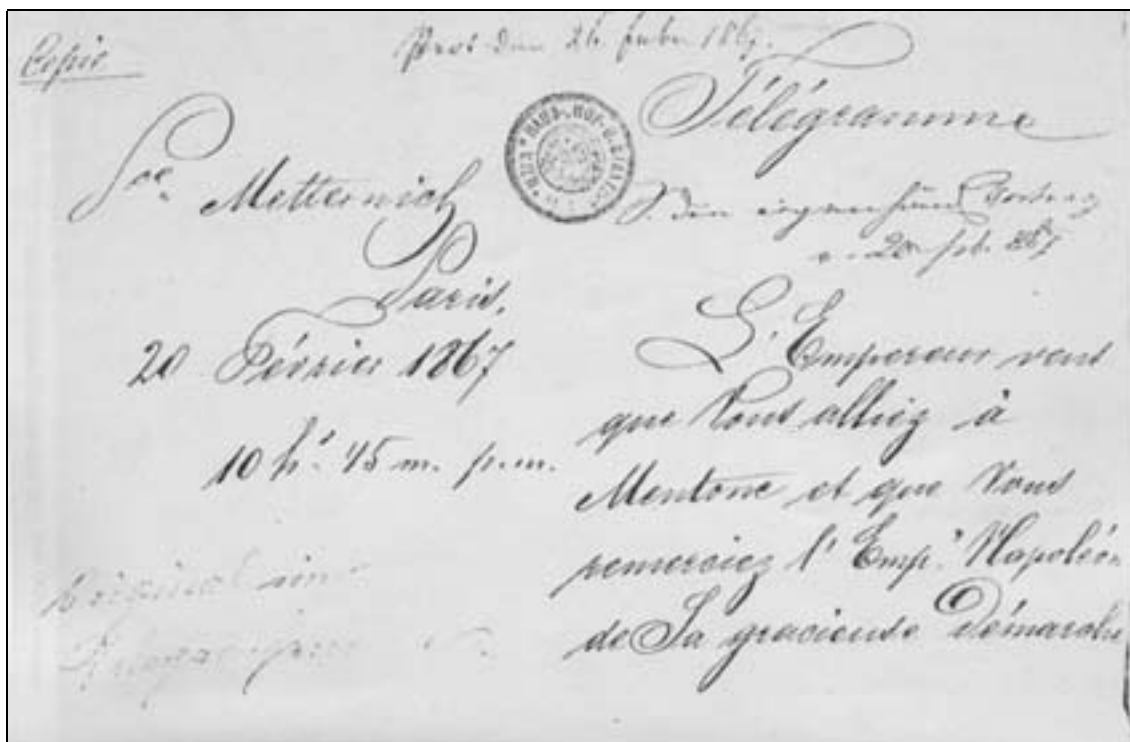
József Károly főherceg ravatali fényképe

József Károly főherceg fehérmárvány-szobra kőszarkofágja tetején
(Zala György alkotása)

Az ifjabb Klotild főhercegnő fényképe

Táviratmásolat, amelyben az osztrák császár megparancsolja, hogy Metternich, párizsi osztrák nagykövet utazzon Mentoneba

EPILOGUS

A nádori kripta helyreállítási munkálatai 1987. májusára elkészültek. 1987. május 30-án jelent meg a Magyar Nemzetben az örvendetes hír: Új nevezetessége lesz a budai várpalotának; Megnyitják a nádori kriptát. Hadd idézzünk ebből a cikkből:

„Már az azonosítás során felmerült az a gondolat, hogy a palota egyedüli épen maradt eredeti részét be kellene mutatni a nagyközönségnek. A gondolatot tett követte, és dr. Bereczky Loránd, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója vállalta a sírbolt üzemeltetését is. A restaurálás 3,5 millió forintos költségvetéssel 1985-ben indult meg. A munkálatokat a Kommunális Beruházó Vállalat igazgatójának, Szanyi Józsefnek felügyeletével végzik.

Néhány hete jártam ismét a kriptában - írja a cikk szerzője. - Bálint István és Kisterenyei Ervin festők, valamint Pikler István szobrász végezte a restaurálás még hátralevő részét. Elmondták, hogy a műmárványozást a századfordulón készíthette - a mintázat alapján ítélve - egy olasz mester. A beázások miatt a felület mintegy 30 százaléka károsodott, ezt kellett pótolni. A freskókat már korábban rendbe hozták, Illés János festő-restaurátor irányításával. A ravatalozó mennyezetének közel 60 százalékát kellett pótolni a megmaradt mintázat analógiája alapján.

A Zala György-, Stróbl Alajos- és Sennyei Károly-szobrok kiegészítése, valamint a szarkofágok lepattant széleinek pótlása most folyik. Visszakerülnek a szépen rendbehozott kovácsoltvas ablakrácsok, új, korabeli kandelábereket is készítettek... A nádori kripta művészettörténeti szempontból egyedülálló építészeti, festészeti és szobrászati alkotásai bizonyára örömet szereznek majd a látogatóknak.”

Ezután már gyorsan peregetek az események. Mivel a nádori kriptát 1973. október 3-án nyitottuk ki és kezdtük el részben a halottak azonosítását, részben a helyreállítást, kézenfekvő dátumnak adódott az 1987. október 3-a az átadásra. Hivatalos megkeresésünkre 1987. július 27-én kaptunk választ Villangó Istvántól, a Művelődési Minisztérium főosztályvezetőjétől a következő szöveggel: „Tájékoztatom, hogy a Külügyminisztérium nem emel kifogást a Habsburg család tagjainak beutazásával szemben. Egyetértenek továbbá azzal is, hogy a beszentelés szűk családi körben történjék meg. Javasoljuk, hogy Kiszely professzor hívja fel a család tagjainak figyelmét, hogy vízumukat a magyar nagykövetségeken felvehetik s ezzel a határon való várakozásuk megrövidülne”.

Az 1987. október 3-i átadásról a sajtó (Magyar Nemzet, 1987. október 6.) így tájékoztat: „Adósságunkból törlesztettünk valamit október 3-án délelőtt 11 órakor, amikor felgyulladtak a kandeláberek a csodálatosan restaurált és helyreállított nádori sírboltban. Akik tíz évvel ezelőtt lent jártak a kriptában a vandál pusztítás után, nem igen hittek benne, hogy szebb lesz mint valaha.

A mintegy 7-8 millió forint ráfordítással a Kommunális Beruházó Vállalat Szanyi József főigazgató és Bene László osztályvezető felügyeletével példamutató munkát végzett. A falak műmárvány borítása hibátlanul csillog, a csillagos égboltot idéző mennyezet mélykékje alatt méltóságteljesen ereszkedik féltérdre József nádor, Zala György szoborkompozíciójában. A család többi elhunyt tagjának fehér mészkőszarkofágjait Stróbl Alajos, Zala György és Sennyei Károly domborművei és szobrai díszítik. Új, korabeli kandelábereket készítettek a régiek helyett és visszakerültek a restaurált kovácsoltvas ablakrácsok is.

A nádor hivatalosan hazánkban tartózkodó egyenesági leszármazottai - tizenegyen - gyűltek össze ezen a délelőttön a sírbolt előtti kápolnában, hogy bensőséges keretek között emlékezzenek meg elhunyt családtagjaikról. A gyászmisét dr. Fábián János örkanonok, budavári plébános celebrálta.

A Magyar Nemzeti Galéria nevében Csorba Géza főigazgató-helyettes üdvözölte a megjelenőket és keresetlen, őszinte szavakkal adta át az intézmény - bátran állítható - legszebb részét. A családtagok nevében Erba Odescalchi Sándor herceg meghatódott hangon mondott köszönetet mindazoknak, akik részt vállaltak a sírbolt helyreállításának munkálataiból.”

A továbbiakban álljanak itt az ő szavai:

„Mélyen meg vagyok rendülve ebben a szent és történelmi órában, amikor a királyi család magyar ágának tagjai negyvenhárom év után, a háború óta először találkoznak magyar földön, hogy őseik sírjánál imádkozzanak. Ezek a családtagok, kik szétszórta ének messze idegenben, ott is magyarok, sőt idegenben született gyermekeik is magyarnak érzik és vallják magukat még akkor is, ha az idegen környezet és szegénység miatt nem kaphatták meg a legnagyobb kincsüket, a magyar nyelvet. Feleségem, az angyali Margit főhercegnő, ki az itt jelen levő testvérkör legidősebb tagja volt, már csak a Mennysországból láthatja ezt a felemelő ünnepet, de a család engem kért meg, hogy érzelmeinket kifejezzem.

József főherceg nádor és családjának kirabolt és vandalizált sírboltja újból rendbe hozva van előttünk, és az ősök kiszórt tetemei kegyelettel összegyűjtve szarkofágjaikban tovább alusszák örök álmukat, tizenhatan. Ez elsősorban a három nagy magyar tudósra köszönhető: néhai Zolnay Lászlónak, a királyi vár ásatásai egyik vezetőjének, ki megtalálta a középkori palota szobraiát, és kinek történelmi és kultúrtörténeti könyveit a középkorról az egész nemzet ünnepelte és élvezte, és a Kiszely házaspárnak, Kiszely Istvánnak, az Európa-hírű antropológusnak és feleségének, Hankó Ildikó antropológusnak, kik a csontokat összegyűjtötték, tudományosan megvizsgálták és újra helyükre tették. E hárman önzetlenül dolgoztak több mint tíz éven át azért, amit ma magunk körül látunk, amiért a nemzet és a mi hálnk elsősorban őket illeti.

Köszönetet mondunk dr. Fábián János örkanonok úrnak, ki a primási szék üresedése idején az esztergomi főegyházmegye apostoli kormányzója volt, hogy anyaszentegyházunk szent szokása szerint gyászmisét mondott a család elhunyt tagjainak lelkéért és újra beszentelte ezt a sírboltot. Köszönet jár Szanyi József, a Kommunális Beruházó Vállalat főigazgatójának, aki a rendbehhozáshoz szükséges anyagiakat kiutalta és mindazoknak, kik tudással vagy kezük munkájával ezt a szent helyet újra ilyen széppé tették. Köszönet jár a Magyar Nemzeti Galéria főigazgató-helyettesének, Csorba Gézának meleg, üdvözlő szavaiért; múzeuma alatt terül el a sírbolt és szavaiból érezzük, hogy méltón fogják őrizni ezt a helyet, amely a budai királyi palota egyetlen, a második világháború pusztításai között épen maradt része.

Csak egy család, egy-két barát és egy-két tanú - és mégis ez egy történelmi óra; mert a történelem szakadatlanul folyik a csendben is, mint a viharban. És a jövőről semmi mást nem mond, csak azt, hogy minden mindig változik! Mert

**»Csak törpe nép felejt el nagyságát,
Csak elfajult kor hős elődeit;
A lelkes eljár ősei sírlakához
És gyűjt fényél új szövétneket«**

(Garay János)”

IRODALOM

Az irodalomjegyzékben nem annyira a felhasznált irodalom szerepel, hanem elsősorban az, amelyet az olvasó is elérhet, ha e témában további információra van szüksége.

Áldor I. (1867): István főherceg. Magyarország és a Nagy Világ. 1867/9. pp. 1-2.

Anders, J. (1968): Stephan Victor Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod. Wiesbaden. W. Kreidel's Verlag. p. 356.

Asztalos M. - Pethő, S. (1933): A magyar Nemzet története. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen.* I. kötet.

Baján M. (1896): László főherceg élete és halála. Szent István Társulat.

Bedő R. (1954): Alexandra Pavlovna magyarországi arcképe és egyéb képmásai. Művészet-történeti Értesítő. pp.140-147.

Bindel, G. (1848): An seine Kaiserliche Hoheit den Erzherzog Reichspalatin, Königlichen Statthalter. Wien. Druck Gerold. p. 16.

Bronyevszkij, V (1810): Utazás Magyarországon. Budapest, (1947). p. 125.

Czagány I. (1966): A Budavári palota és a Szent György téri épületek. Műszaki Könyvkiadó. Budapest. pp. 26-29.

Domanovszky S. (1944): József nádor élete. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Első kötet. Első rész és második rész. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. pp. 466-558.

Éble G. (1912): József és Károly főherceg Pesten. Budapest.

Erzherzog Stephans Briefe an W. Haidinger. (1897). Wien.

Farkas B. (1847): Örömfűzés cs. kir. István (nádor) király helytartójának tiszteletére, midőn Szabadka... Bittermann Könyvkiadó.

Ferdős D. (1815): Császári királyi főherceg József Magyarország nádorispánjának és Hermine Anhalt Bernburg-Schaumburgi fejedelmi hercegasszonyának lakodalmakon való öröm. Pest. Trattner János Nyomdája.

Gabányi J. (1931): József főherceg tábornagy. Budapest. Gutenberg Könyvkiadó R. T., p. 318.

Gaiger; I. (1868): Ungarns letzter Palatin. Historischer Roman. 1 Bd. Wien. p. 166.

Garay J. (1865): Pályaképek József nádor életéből. In: Horváth Mihály szerk: Nádor-Emlék. Pest Heckenast G. pp. 134-196.

Hankó I. (1987): Megnyitják a nádori kriptát. Magyar Nemzet. 1987. május 30. p. 10.

Hankó I. (1987): Helyreállították a budavári nádori sírboltot. Magyar Nemzet, 1987. október 6. p. 4.

Hankó I. (1987): Restaurierte Historie. Das Grabgewölbe des Palatins. Budapester Rundschau. 1987. november 9. p. 7.

Hauszmann A. (1919 körül): A Magyar Királyi Vár. Budapest.

Horváth M. (1865): Nádor-Emlék. József cs. k. főherceg Magyarország félszázados nádorának élete. Pest. Heckenast Gusztáv Nyomdája. p. 133.

- Horváth M. (1886):* Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiadás. p. 286.
- István főherceg (1867):* Magyarország néhai nádorának élete és halála. Pest. Poldini Nyomda. p. 7.
- Kaczián G. (1933):* István nádor szerepe a szabadságharcban és világtörténelmi jelentősége. Tanulmányok a hamisítatlan magyar történetírás mezejéről. Makkay Zoltán Könyvkiadó-vállalata. Budapest. p. 51.
- Katona T. (1978):* Töprengések a nádori kriptáról. Magyar Nemzet. 1978. december 20. p. 9.
- Kiss K. (1977):* A múzeumalapító. Magyar Nemzet. 1977. nov. 25.
- Korosztyin, A. - Szmirnova, E. (1952):* A XVIII. századi orosz metszetek (oroszul). Moszkva.
- Lestyán S. (1943):* József nádor. Egy alkotó élete írásban és képben. Budapest. Posner grafikai műintézet. R. T., p. 56.
- Lontainé Szantora Zs. - Susa É. - Varga T (1979):* A több mint százéves ruhadarab vérgyanús szennyeződésének vizsgálatáról. Belügyi Szemle XVII. évf. 5. sz. (1979. május) pp. 112-115.
- Mérei Gy. - Vörös K. szerk. (1980):* Magyarország története 1790-1848-ig. I-II. Akadémiai Kiadó. Budapest. p. 1456.
- Ortenburg, H. (1860):* Öröm, és az ürömi sírkápolna ő császári felségének, Alexandra Pavlovna fő- és nagyhercegnőnek, József főherceg Magyarország nádora hitvesének utolsó nyughelye. Pest. Geibel Ármin nyomdája. p. 15.
- Örömdöszlet István főherceg ő cs. kir. felségének, midőn 1847 évi nyárutóban, mint Magyarország helytartója Budára érkezett.*
- Örömmünnepi beszédek, melyek István Ferencz Viktor cs. kir. fhg. Őfelségének Pest m. főispáni székébe végre királyi biztosul kineveztetett. Pest. 1847. Trattner Nyomdája.*
- Radnai L. (1980):* A Szépítő Bizottság elnöke: József nádor. Budapest. 1980/XII. pp. 38-41.
- Schiller F. (1847):* Gyászemlék, mellyet József Antal János Cs. Kir. Örökös Herczegnek, Ausztriai Főhercegnek, Magyarország nádorának örök hálából emelt Schiller Frigyes sz. kir. Buda fővárosi Polgár, és őrmester. Szakmáry nyomda. Buda. p. 35.
- Sebestyén E. (1940):* József nádor és Pavlovna Alexandra bevonulása és ünneplése 1800-ban. Haydn és Beethoven hangversenye. Budapest. Tanulmányok Budapest Múltjából. VII.
- Siklóssy L. (1933):* Alexandra Pavlovna, József nádor első felesége. A Pesti Hírlap Vasárnapja. 1933. XI. 26.
- Szöts I. (1980):* Az utolsó levél, István nádor „megöletése”. Historia. II/2. pp. 13-15.
- Sztelleckij, Ny.:* Protoierej A. A. Szamborszki, zakonoucsityel imperatora Alekszandra I. Trudi kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1986. pp. 182-202., 342-363., 486-526.
- Tardy L. (1979):* Alexandra Pavlovna hirtelen halála és az akkori közvélemény. Kézirat. p. 19.
- Tardy L. (1978):* A „budai orosz könyvtár” és az ürömi mauzóleum orosz leírói. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. pp. 429-445.
- Thewrewk I. (1893):* József főherceg. Franklin Társulat.
- Thewrewk I. (1896):* József főherceg életéből. Franklin Társulat.
- Thewrewk I. (1897):* Aus dem Leben des Erzherzogs Ladislaus. Berlin.

Váradi-Sternberg J. (1981): Melyik Muravjov járt Pest-Budán 1801-ben? Budapest. XI. pp. 38-39.

Vértes, J. (1925): Az utolsó magyar nádorispánok. Lampel Róbert R. T. Budapest p. 127.

Wertheimer E. (1881): Ausztria-Magyarország a XIX. század első felében. Budapesti Szemle.

Zombory L. (1847): István főherceg őfensége nádori elválasztása ünnepélyére. Óda. Pozsony. Schmid-Busch Nyomdája.

München, 1987. 10. 12

Kedves Kiszely Dr. és Családjá!

Még egyszer szeretném, az
egész családom nevében, meg-
köszönni mind azt amit iánunk
csinált. Tudom hogy szavakkal
nehéz kifejezni amit mindjártunk
gondolunk és nem akartuk rá gondolni
mi lett volna sírboltunkkal ha
maga nem létezt volna.

Az inneps gyönyörű volt és olyan
kifejezően szervezve hogy nem lehetett
válni nekünk szel élmény. Most
biztos vagyok hogy mielőtt sokszor
fogunk jönni háza.

Valuc-i remény, hogy házi barát is
a kriptába el lehetne fejezni?

Sok szeretettel és hálaival
Mihály Habsburg-Ésther

Habsburg Mihály főherceg köszönőlevele az 1987. október 3-i kripta-átadás után

MELLÉKLETEK

Corr. Prot. N° 316

TELEGRAMME

N° 21. Feb. 1857

TELEGRAPHENAMT
des hohen Ministeriums der auswärtigen Angelegenheiten.

Wien, den 21. Feb. 1857

Dieses Telegramm gab die Station Paris am 21. Feb. 1857 um 11 Uhr 15 Min. 12

Depeschen-N°. 192 J

22 Worte — Gruppen — Chiffren — Tactworte.

Aufgegeben 20/2 1857, 12 Uhr 15 Min. 12

Via 21

Angelommen 21/2 1857, 2 Uhr 15 Min. 12

Expedit per Boten durch _____

Uebertelegraphirt nach _____

an _____ um _____ Uhr _____ Min. _____

durch _____

Copirt durch _____

Metternich.

V. Pictorij am 20. Feb. 1857

Táviratmásolat, amelyben Metternich, párizsi osztrák nagykövet megkérdezi az udvartól, hogy ő, vagy Schwarz utazzon le István nádor halála alkalmából Mentoneba

1867

6

524

Separat-Bug N. A.
von Görs nach Opatowitz

Stationen	Ankunft			Abfahrt		Stationen	Ankunft			Abfahrt	
	St.	Min.	Sec.	St.	Min.		St.	Min.	Sec.	St.	Min.
Görs, Nacht	.	.	.	12	5	Stara				10	23
Rudbia				12	18	St. Georgen				10	32
Lagrado	12	32	2	12	34	Ranigl				10	45
Rancho				12	46	Bätschach	11	15	2	11	18
Manfalcone	12	58	5	1	3	Pragerhof	11	43	2	11	45
Nabresina	1	48	12	2	-	Peltare	12	21	9	12	30
Trosene				2	23	Meschiganggen	12	46	1	12	47
Sessana				2	50	Fridau	1	14	1	1	15
Divaca				3	10	Poltsch	1	35	1	1	36
Oben-Lesca	3	34	4	3	38	Seckathum	1	57	6	2	4
St. Peter	4	2	2	4	4	Stalyene	2	26	2	2	41
Austrianer				4	17	Stettin	2	4	2	3	7
Adelsberg				4	36	Stavitsa ^{nach}	3	29	11	4	40
Rakete	4	53	4	4	57	Stambravice	5	20	5	6	25
Leitach				5	31	Stschely	5	54	2	6	2
Franzdorf	6	15	3	6	18	Bojlar	6	52	3	7	5
Laitach	6	54	3	6	57	Stantad	7	42	1	7	44
Sallech				7	11	Jos. Fok	8	5	6	8	11
Laase	7	20	2	7	25	Lupsiny	8	46	3	8	49
Kressnitz				7	40	Katovic	9	22	6	9	22
Lettai				7	53	Stuhlweissenberg	9	46	9	9	55
Lava				8	5	Binyis	10	12	1	10	13
Lager				8	22	Nyite	10	36	1	10	37
Triefail				8	31	Mastonovisic	10	55	4	10	59
Hassnig				8	41	Tarnick	11	15	1	11	16
Steinbrück	8	54	24	9	20	Silony	11	24	1	11	25
Römerbad				9	34	Tromentor	11	46	1	11	47
Markt Siffer				9	47	Opatowitz	11
Villi	10	1	1	10	14	Dauer 2. Jahrt	23	St. 55

A magyar belügyminiszter, Wenckheim báró parancsára készített lista, amely kb. negyedóránként jelentést ad annak a vonatnak az útjáról, amely István nádor holttestét hozta Magyarországra. A különvonat pontosan 0 órakor érkezett be a Déli Vaspályára.

III 44

no 204
1867

Extrait des Registres des actes de décès de la
Ville de Menton, Département des Alpes
Maritimes.

Mairie de Menton Arrondissement de Nice

Le vingt un février mil huit cent soixante sept, à
deux heures du matin.

« Acte de décès de Son Altesse Impériale Prince & Duc de
Saxe (Rothschilck & Lichtenau) décédé le dix neuf février à deux
heures du soir âgé de quarante neuf ans né à Breda
(Pays-Bas) d'origine au Château de Schaumbourg (Allemagne) fils
de Son Altesse Impériale Joseph Antoine Jean (Rothschilck & Lichtenau)
Prince de Saxe et de Son Altesse Comtesse Amalie Marie
& Duchesse de Cobourg Schaumbourg.

« Sur la réclamation à moi faite par Monsieur Rodolphe
Wratishaw (Comte) âgé de cinquante six ans domicilié
à Schaumbourg qui a été élu Conseiller intime de l'Empereur
et par Monsieur Victor Longois âgé de trente un ans
« profession d'interprète de plusieurs langues russes à
Menton qui a été élu assesseur de la Ville de Menton.

« Constaté, suivant la loi, par moi Joseph de
Menton adjoint au Maire de Menton, par la Publication
« remplissant les fonctions d'officier de l'état civil après
« avoir été assuré de la vie, et lecture des présentes acte à la
« dernière aux déclarants eux-mêmes.

Signé Rodolphe Wratishaw Comte de Menton & Longois
J. de Menton

Cet Extrait Certifié Conforme
Menton le 22 février 1867
L'adjoint faisant fonctions d'officier de l'état civil

J. de Menton

011142.296

Mentone város, Alpes Maritimes tartomány, halotti anyakönyvi kivonata

Polgármesteri Hivatal, Mentone

Nizzai kerület

Ezernyolcszázhatvanhét évi február huszonegyedikén reggel tíz órakor

Ő császári Fensége, István, Ferenc, Viktor osztrák főherceg halotti bizonyítványa. Meghalt február tizenkilencedikén, esti három órakor. Negyvenkilenc éves. Budán született (Magyarország). Schaumburgi lakos, Németország. Atyja: Ő császári Fensége József Antal osztrák főherceg, Magyarország nádora. Édesanyja: Őfensége Armande Amália Mária, Anhalt-Bernburg-Schaumburg-i Nagyhercegnő.

Mindezt előttünk tanúsították: Wratislaw-Mitrovič Rudolf (gróf) úr, ötvenhat éves, schauburgi lakos, aki bevallása szerint belső tanácsosa az elhunytnak. Én Viktor Dongois úr, harmincegy éves, mentone-i lakos, foglalkozására nézve temetkezési vállalkozó. Akik kijelentették, hogy meggyőződtek az elhunyt elhalálózásáról.

Miután megállapítottam, hogy a fenti kijelentések a törvény előírásai szerint történtek, - én, Joseph de Monléon, mentonei segédpolgármester, az anyakönyvi hivatal vezetője, meggyőződtem a halálesetről, felolvastam jelen ügyiratot, átadtam azt a vallomást tevőknek aláírásra.

Aláírták: Wratislaw Rudolf, Mitrovič grófja, - Dongois, - Joseph de Monléon.

Az irat hitelesítéséül

Mentone, 1867. február 22.

Alpolgármester, az anyakönyvi hivatal
tisztviselője

J. de Monléon

Voyez par Nous Juge de paix pour l'arrondissement
de la situation de Monsieur Joseph Deblanc
adversaire au Maire de cette ville.

Menton, le 22 Février 1867.

Le Juge de paix,
Monsieur
[Signature]

Je soussigné
en conséquence l'arrêté de
l'arrondissement de Menton / Alpes
Maritimes /

Menton le 22 Février 1867

Car, dans un intérêt public
il est nécessaire de
faire connaître les
faits qui se passent

[Signature]

ISTVÁN NÁDOR HALOTTI ANYAKÖNYVI KIVONATÁNAK HÁTOLDALA
HITELESÍTÉSEK

Én, mint békebíró (juge de paix) láttam és hitelesítettem e város alpolgármesterének, Joseph de Monléon úrnak aláírását

Mentone, 1867. febr. 22.

Vérani békebíró
Írnok olvashatatlan aláírás

Fenti Mentone-i (Alpes-Maritimes) békebíró aláírásának hitelesítésére

Mentone, 1867. február 22.

A rendkívüli és legmagasabb megbízatásából személyesen jelenlevő Nagykövet Úr előtt

Cs. és Kir. kirendelt követségi titkár,

Münch báró

Vörös viaszpecsét:

L'AMBASSADE DE L'AUTRICHE
(A párizsi osztrák nagykövet pecsétje)